ઓછો થયો નથી જેમણે પોતાના કર્તવ્યનો ત્યાગ કર્યો છે, તેમને લોકો ધિક્કારની લાગણીથી જુએ છે.

કર્તવ્યપાલન માટે કોઈકોઈ વખત ભારે કીમત ચૂકવવી પડે છે; પરંતુ કર્તવ્યનિષ્ઠ પુરુષ તેને કશી વિસાતમાં ગણતો નથી. કર્તવ્યપાલનમા તેને જે આનંદ મળે છે, તેની કીમત ઘણી વધારે આંકી શકાય તેમ છે.

ભારતીય ઈતિહાસના આકાશનો ઝગમગતો તારલો હરિશ્ચંદ્ર કર્તવ્યની જીવંત મૂર્તિ હતો. કર્તવ્યના રક્ષણ માટે તેણે પોતાના વિશાળ સામ્રાજ્યનો, સુખ–વૈભવનો, ઐશ્વર્યનો, પ્રાણપ્રિય પત્ની તારામતીનો અને પુષ્પ જેવા સુકોમળ રોહિતનો પણ ત્યાગ કર્યો. એક દિવસ એવો પણ આવી પહોચ્યો કે જ્યારે હરિશ્ચદ્રના કર્તવ્યની અગ્નિપરીક્ષા પણ થઈ

મધ્યરાત્રિનો સમય હતો. આકાશમા વિજળી ચમકતી હતી. ચારે બાજુએ ઘનઘોર વાદળોનો ગડગડાટ સંભળાતો હતો. મૂશળધાર વરસાદ વરસતો હતો. બરાબર આ જ સમયે સૂનસામ સ્મશાનમા એક સ્ત્રીની કરુણ ચીસો સભળાય છે તેની આંખોમાંથી ગંગાયમુના નીતરે છે. પેલી દુ:ખી સ્ત્રી આક્રંદ કરતી હતી: 'મહારાજ! આપ અહીં રહો છો? અહીં આવો અને છેલ્લી વખત આપના પુત્રનું મો જોઈ લો' અબળાએ ઘણું ઘણું આક્રંદ કર્યું. પરતુ અહીં આ અરણ્યરુદનને સાંભળનાર કોણ હોય?

એ જ વખતે તેની સામે આવીને એક કાળામેંશ શરીરવાળો માણસ ઊભો રહ્યો તેના હાથમાં વાંસડો હતો. તેણે કહ્યું 'અરે ગાંડી! તું રડે છે શા માટે ? અહીં રાજમહેલ નથી. તારી ખબર પૂછવા કોણ આવવાનું છે?' તારામતીએ કરુણ સ્વરે કહ્યું: 'તમારી પાસે માનું હૃદય હોત તો તમે મારા દુઃખનો અનુભવ કરી શકત મારા હૃદયના ટુકડા જમીન પર પડચા છે. તેના શબને ઢાકવા માટે આજે પૂરતાં કપડા પણ નથી. એક દિવસ રાજમહેલમાં સોનાના પારણામાં ઝુલનારા સૂર્યવંશી રાજકુમારના નસીબમાં આજે કફનનો ટુકડો પણ નથી મારું હૃદય આજે દુઃખથી ફાટી જાય છે. હું આ બધું આ છોકરાના બાપ રાજા હરિશ્ચંદ્રને કહી સંભળાવું છું.' સામે ઊભેલી વ્યક્તિએ પૂછયું 'કોણ? તારું નામ તારા છે?' 'અને આપ સૂર્ય વંશી રાજા હરિશ્ચંદ્ર?' તારાએ સામો પ્રશ્ન પૂછયો. આ વખતે વાદળોમા વિજળીનો ચમકાર થયો બનેએ એકબીજાને જોયાં વર્ષોથી વિખૂટા પડેલા બે પ્રાણીઓનો મેળાપ થયો. પરતુ પ્રસંગ ખરેખર કરુણ હતો. હરિશ્ચંદ્રનુ હૃદય ભરાઈ આવ્યું. તેની નજર સામે જ પુત્રની લાશ હતી! પરતુ બીજી જ ક્ષણે કર્તવ્યપાલનની ભાવનાથી પ્રેરાઈને હૃદય કઠણ કરીને કહ્યુ: 'અરે ગાડી! આ હવે મહારાજા હરિશ્ચદ્ર નથી, આ તો હવે કાળિયા ચાડાળને ત્યા વેચાયેલો દાસ છે. તુ તારા છે તે સાચું. પરંતુ તુ હવે મહારાણી નથી, બ્રાહ્મણના ઘેર વેચાયેલી દાસી છે. હવે

दि. २८-७-६३

જીવનનો ઝંકાર

મંત્રી પંડિતપ્રવર શ્રદ્ધેય
શ્રી પુષ્કર મુનિજી

आचार्य श्री विनयचन्द्र ज्ञान भण्डार, जयपुर

સંપાદક
દેવેન્દ્ર મુનિ શાસ્ત્રી સાહિત્યરત્ન
પંડિત મુનિ નેમિચંદજી

भण्डारी सरदारचंदजी जैन, बुकसेलर्स
जोधपुर वालों की ओर से सादर भेंट

– પ્રાપ્તિસ્થાન –
વર્ધમાન સ્થાનકવાસી જૈન
શ્રાવક સંઘ મજલ.

પ્રકાશક :
ધનરાજ ધાસીરામ કોઠારી,
શ્રી લક્ષ્મી પુસ્તક ભંડાર,
ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૧

આવૃત્તિ પહેલી : ૧૯૬૩.

કિંમત ૪-૫૦
[ચાર રૂપિયા પચાસ નયા પૈસા]

મુદ્રક
મફતલાલ ઝવેરચંદ ગાંધી,
નયન પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,
ઢીંકવાવાડી, ગાંધીરોડ,
અમદાવાદ.

સંપાદકની કલમે

जयपुर

સંસ્કૃતિ જીવનની સૌરભ છે. મનનું માધુર્ય છે હૃદયની પવિત્રતા છે. સાહિત્યનો પ્રકાશ છે. સભ્યતાની પ્રયોગશાળા છે સમાજની ક્રાંતિ છે. શાસ્ત્રનો આધાર છે. ભાવનાનુ ઉપવન છે... અને આત્માની શક્તિ છે.

સંસ્કૃતિ એ વિદ્વત્તાનો–પાંડિત્યનો પર્યાયવાચક શબ્દ નથી. ગણીગાંઠી વ્યક્તિઓની જન્મ–મૃત્યુની તિથિનું સ્મરણ કરવુ એ જ સંસ્કૃતિ નથી મોટીમોટી સુંદર કલ્પનાઓના ઘોડા દોડાવવા એ પણ સંસ્કૃતિ નથી જીવનમા જે ઊંચા સંસ્કારોનું સિંચન કરે, વિવેકબુદ્ધિને જાગૃત કરે અને આત્મનિરીક્ષણની પ્રબળ પ્રેરણા આપે એ જ સંસ્કૃતિ છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિ વિશ્વની એક મહાન સંસ્કૃતિ છે. આ સંસ્કૃતિ જૂના જમાનાથી જ શુક્રના તારાની જેમ પોતાના તેજ અને પ્રભાવથી સમગ્ર વિશ્વને આકર્ષી રહી છે તેનો પ્રકાશ દૂર–સુદૂરનાં ક્ષેત્રોમાં પણ પ્રસરેલો છે તેણે કેટલાય રાષ્ટ્રો અને માનવ-જાતિઓને માર્ગદર્શન આપ્યુ છે ભારતીય સંસ્કૃતિ માનવસંસ્કૃતિ છે માણસ જ સંપૂર્ણ જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, ધર્મ અને શાસ્ત્રોનો ઘડવૈયો છે, તે ચમત્કારોનો સર્જક છે અને પ્રકૃતિની શક્તિઓનો સંચાલક છે માનવીને હરાવી શકે તેવુ આ દુનિયામા કોઈ જ શ્રેષ્ઠ પ્રાણી નથી न मानुषात् श्रेष्ठतरं हि किंचित्।

સંસ્કૃતિ માનવજીવનમા અભિનવ ક્રાંતિ જન્માવે છે તે મનોવૃત્તિઓને બદલી નાખે છે જીવનને પવિત્ર કાર્યોથી શોભાયમાન કરે છે અને વિચારોમાં વિશુદ્ધિ લાવે છે. સંસ્કૃતિપ્રિય વ્યક્તિનું જીવન કલાત્મક હોય છે. આ જીવન અગરબત્તી જેવુ સુગંધમય, તાજા ગુલાબ જેવુ ખીલેલુ, સાકર કે મધ જેવું મીઠું, મલમલ જેવું મુલાયમ, સૂર્ય જેવુ તેજસ્વી, દીવા જેવુ પ્રકાશમાન, ચંદ્ર જેવું

શીતળ, સિંહ જેવો નિર્ભય અને કમળ જેવું નિર્લેપ હોય છે અને તેના જીવનમાં આચાર-ની પવિત્ર ગંગા સાથે વિચારની યમુનાનો સુભગ સમન્વય થાય છે

જગતના બુદ્ધિશાળી ચિંતકોએ માનવજીવનનું પૃથક્કરણ કર્યું છે આ પૃથક્કરણ પ્રયોગશાળાની પેલી કાચની નળીમાં થતું નથી, પરંતુ 'सत्यं शिवं सुन्दरम्'ની કસોટી પર કસીને થાય છે. તેમણે કહ્યું : 'માનવીનું જીવન આદર્શોના બીબામાં ઢાળેલા જેવું નથી, તે તો વૃક્ષ પર ખીલેલાં ફૂલ જેવું છે. બટન દબાવતાં જ ખેંચી શકાય તેવો ફોટો નથી, પીંછી અને આંગળીઓની કારીગરીથી દોરવામાં આવેલું ચિત્ર છે.

માનવ પ્રકૃતિ અને પરમાત્મા વચ્ચેની અજબ કડી છે. તેની એક તરફ દેવ છે અને બીજી તરફ દાનવ છે. એક તરફ શિવ છે અને બીજી તરફ શયતાન છે માનવ વચ્ચોવચ ઊભો છે. તે ગમે તે તરફ વળી શકે તેમ છે તે દેવ પણ બની શકે છે અને રાક્ષસ પણ દેવ બનવામાં તેનો વિજય છે અને રાક્ષસ બનવામાં તેનો પરાજય છે દેવત્વની સ્થાપના કરીને દાનવતાનો નાશ કરવા માટે કટિબદ્ધ થવું એમાં જ માનવતા છે, સંસ્કૃતિ છે

સાહિત્યની પરિભાષામાં કહેવું હોય તો આ પ્રમાણે કહી શકાય સંસ્કૃતિનું ફૂલ સત્સંસ્કારો–સુસંસ્કારોની વેલ પર જ પાંગરે છે, ખીલે છે અને મહેકે છે. વીસમી સદીને વિજ્ઞાનનું વરદાન મળ્યું છે રોકેટ, ઉપગ્રહ અને એટમ બોમ્બની મોસમ તો પૂરબહારમાં ખીલી છે, પરંતુ સંસ્કારી જીવનના અભાવે તે બુદ્ધિશાળી વિચારકોના માથાના દુખાવાનું કારણ બની ગઈ છે. વિશ્વનું ભાવિ ઘડનારા જ્યોતિર્ધરો ચિંતાતુર બન્યા છે વિજ્ઞાન આજે સર્જન તરફ નહીં પરંતુ વિનાશ તરફ આગળ વધી રહ્યું છે. આ કારણને લીધે જીવનવીણામાંથી પ્રેમનો ઝંકાર નીકળતો નથી પ્રેમનો

સ્વર નીકળતો નથી આ ગ્રંથમાં જીવનવિષયક આ સનાતન અને આદર્શ પાસા પર નિર્દેશ દષ્ટિકોણથી વિચાર કરવામા આવ્યો છે. રૂપકોના માધ્યમનો આશ્રય લઈને વિષયને મધુર અને સ-રસ બનાવવામાં આવ્યો છે. હરકોઈ પ્રવચનમાથી વિદ્વાન્ પ્રવચનકારની વિદ્વત્તા અને ગભીર મનનનો પરિચય મળી રહે છે

પરમ શ્રદ્ધેય મત્રી પડિતપ્રવર શ્રી પુષ્કર મુનિજીના આ પ્રવચનોમાં સુષુપ્તાવસ્થામા પડેલી લાગણીઓને જગાડવાની અદ્ભુત શક્તિ છે, મધુર ચેતવણી છે અને સમાજના અનિષ્ટો પ્રત્યે તીવ્ર કટાક્ષ છે. આ પ્રવચનો નિરાશ અને હતાશ વ્યક્તિઓને ધીરજ આપશે, પરાજિત થયેલાને વિજયના પથે જવાની પ્રેરણા આપશે, હતોત્સાહ હૃદયોમા વિદ્યુત્ શક્તિનો સચાર કરશે અને જન-જાગૃતિના કાર્યમાં રણભેરીની ગરજ સારશે. આ પ્રવચનો જીવનને સાચા અર્થમાં સુસસ્કૃત બનાવશે

આ પુસ્તકના સપાદનમાં પ્રેમાળ હૃદયી સર્વોદય સત **શ્રી નેમિચદ્રજીએ** મને ઘણો સહકાર આપ્યો છે તેમનો આ હાર્દિક પ્રેમ ભૂલી શકાય તેમ નથી સૌજન્યમૂર્તિ **શ્રી હીરામુનિજી**, સાહિત્યરત્ન શાસ્ત્રી **ગણેશમુનિજી** અને નવદીક્ષિત **ચેતનમુનિજીનો** મીઠો સહકાર પણ કેમ ભૂલી શકાય?

શ્રી નટવરલાલ જાનીએ આ પુસ્તકનો અનુવાદ કર્યો છે તેમણે લીધેલા શ્રમનુ વિસ્મરણ નજ થઈ શકે.

જૈન સ્થાનક
અજિતગઢ
૧૯-૪-'૬૩

દેવેન્દ્ર મુનિ
શાસ્ત્રી, સાહિત્યરત્ન

અનુક્રમ

[૧]

જીવનનો ઝંકાર

માનવજીવન એક સમસ્યા છે. આ સમસ્યાનો ઉકેલ લાવવા માટે લાંબા—ઘણા લાંબા સમયથી હરકોઈ ધર્મ-પ્રવર્તક, તીર્થંકર, પેગંબર, ઋષિ, મુનિ કે સંતે પ્રયત્ન કર્યો છે. દુનિયાના જીવોની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ જોતાં માનવજીવનની પ્રવૃત્તિઓ વિસ્મયજનક દેખાય છે. માનવ-જીવનની પ્રવૃત્તિઓનું જ્ઞાન સામાન્ય માણુસના બુદ્ધિકોશથી માપી શકાતું નથી. તેની પ્રવૃત્તિઓ જાણુવા માટે એક સજાગ જીવનની આવશ્યકતા છે, જે આ ગૂઢ સમસ્યાનો તાગ કાઢી શકે. જ્યા સુધી જીવનમાં સજાગતાનો પ્રાદુ-ર્ભાવ થતો નથી, જ્યાં સુધી જીવનને વાચા સાંપડતી નથી, ત્યાં સુધી જીવનના આ રહસ્યને પારખવાનું ખૂબ જ મુશ્કેલ હોય છે. જીવનમા આ સજાગતા—રણુકો પેદા કરવા માટે આવશ્યકતા છે પ્રેમની. આ પ્રેમ ક્ષુલ્લક સ્વાર્થ સાથે અફળાઈને લાગણીહીન ન બનવો જોઈએ, જીવનના કર્ણુ-

પ્રિય રણકારને અણગમતો ન બનાવે, તેના અવાજને બેસૂરો ન કરી મૂકે, મોહના આવરણને લીધે તેનો ઝંકાર ફીકો ન પડે, તેનો લોપ પણ ન થાય

જીવન એક વીણા છે વીણા વગાડવા માટે અને વીણામાથી મધુર રણકો–ઝંકાર જન્માવવા માટે કેળવાયેલા હાથની આવશ્યકતા હોય છે, કસાયેલા ગળાની આવશ્યકતા હોય છે અને મનની અજબ મસ્તીની પણ આવશ્યકતા હોય છે. વીણાના ત્રણેય તાર મેળવેલા હોય તો જ તે સારી રીતે વાગી શકે છે. જો તેના ત્રણેય તારની સાથે હાથ, ગળા અને મનનો સુમેળ નહીં સધાયો હોય તો તેમાથી સુરીલો ઝંકાર નહી જન્મી શકે. વીણાના ત્રણેય તારને વધારે પડતા જકડી લેવામા આવે, તો તેમાથી રણકો જ ન ઉદ્ભવી શકે. આ તારને તદ્દન ઢીલા રાખવામા આવે, તોપણ જોઈએ તેવો રણકાર ન જ ઉદ્ભવે આ રીતે માનવજીવનરૂપી વીણાના પણ ત્રણ તાર છે મન, વચન અને શરીર જો આ ત્રિતારીને એકબીજા સાથે જોડવામાં ન આવે, તો જીવનવીણામા પ્રેમનો સુરીલો ઝંકાર ન જન્મી શકે અને જો આ ત્રણેય તારને ખૂબ જ કસીને બાંધી દેવામા આવે, મોહના ગુંદરથી ચોંટાડી દેવામાં આવે, આસક્તિની ગાઠોથી બાંધી દેવામા આવે, તો જીવન-વીણામાથી રણકો જ ન નીકળે આ જ રીતે જો જીવન-વીણાના ત્રણેય તારને તદ્દન ઢીલા મૂકવામા આવે, ઉપેક્ષા કે નિષ્ક્રિય ઉદાસીનતા કેળવવામા આવે, દ્વેષ અને ઘૃણાથી

અળગા રાખવામાં આવે, તો મધુર જીવનવીણામાંથી મધુર ઝણકો ન જન્મી શકે ભાવાર્થ એ છે કે જીવનવીણામાંથી પ્રેમનો સુરીલો અને સુવાદી ઝંકાર જન્માવવા માટે મન, વચન અને શરીરના ત્રણેય તાર સાજા હોવા જોઈએ જો ત્રણમાંથી એકાદ પણ ખરાબ થાય, અવ્યવસ્થિત થાય, ઢીલો પડે કે આસક્તિમય રહે, તો જીવનવીણામાંથી મધુર ઝણકો જન્માવવાનું સ્વપ્ન અધૂરું રહે તાત્પર્ય એટલું જ નીકળી શકે કે જ્યારે મન, વચન અને શરીરના ત્રણેય તાર તાદાત્મ્ય અને તાટસ્થ્યથી જોડાયેલા હોય, ત્યારે જ જીવનવીણામાં શુદ્ધ પ્રેમનો ઝણકો જન્મે છે તાદાત્મ્ય એટલે જીવનવીણા વગાડતી વખતે જાણકાર ગવૈયાના હાથ મન અને ગળું સુપેરે કેળવાયેલાં હોવાં જોઈએ કે તે સમગ્ર પ્રાણીજીવન સાથે ઓતપ્રોત થઈ જાય, એકાત્મતા અનુભવે, પ્રેમના તાજાની ભરતી લહેરાય આસક્તિ અને મોહમમતાને વળગી રહેવાથી તાદાત્મ્યનો ભંગ પડે છે. આ ગીતના મેળમાં ભંગ ન પડે તેટલા માટે બધા તારમાં તાટસ્થ્ય હોવું જોઈએ તાટસ્થ્યનો રહસ્યાર્થ એટલો જ છે કે જ્યારે જ્યારે પ્રાણીજીવન સાથે આસક્તિ અને મોહમમતાના બંધનમાં જકડાવાના પ્રયોગો ઉપસ્થિત થાય, ત્યારે ત્યારે આ સ્નેહના તારને થોડા કે ઢીલા કરવા જોઈએ, તાદાત્મ્યનું પલ્લું મજબૂત રહેવું જોઈએ તાદાત્મ્યનું સ્વરૂપ [illegible] હોય ત્યારે તાટસ્થ્યની આવશ્યકતા રહે છે, પરંતુ તાટસ્થ્યનું સ્વરૂપ પણ [illegible] જાગતું જોઈએ. તાદાત્મ્યના

મૂળમાં ઘા કરીને, પ્રાણીજીવન સાથે એકાત્મભાવની સદંતર ઉપેક્ષા કરીને, નિષ્ક્રિય ઉદાસીનતા ધારણ કરીને માણસ તાટસ્થ્યનું જ સેવન કરવા માંડે છે, ત્યારે જ તેનું સ્વરૂપ બગડે છે. તાટસ્થ્યનો આ સુયોગ્ય પલ્લામેળ નથી.

ભાવાર્થ એટલો છે કે જીવનવીણા વગાડતી વખતે કસાયેલા વીણા વગાડનાર માણસે તાદાત્મ્ય અને તાટસ્થ્ય ઉભયની સમતુલા જાળવવી જોઈએ. આ પ્રમાણે થાય તો જ જીવનવીણામાં સરસ અને મધુર પ્રેમ-ઝંકારનો પ્રાદુર્ભાવ થાય નહીંતર કાં તો પ્રેમનો ઝંકાર મોહના સ્વરમાં બદલાઈ જશે, સ્વાર્થના નાદમાં ફેરવાઈ જશે કે પછી ઘૃણા, દ્વેષ, ક્લેશ, ઉપેક્ષા અને નિષ્ક્રિય ઔદાસીન્યનું સ્વરૂપ ધારણ કરશે. આ બંને સ્વરૂપ જીવનવીણાની અસમતોલતાના છે બને તાદાત્મ્ય અને તાટસ્થ્યનું અતિક્રમણ કરનારાં છે

આપે નદીનાં દર્શન તો કર્યાં છે ને? જ્યા સુધી નદી બંને પટની વચ્ચે થઈને વહે છે, ત્યા સુધી તે પોતાની સમતુલા જાળવે છે, દુનિયાના જીવોને નિર્મળ જળ આપીને તંદુરસ્ત રાખે છે, જીવંત રાખે છે અને કેટલાય પ્રાણીઓનાં જીવનનો આધાર બને છે. પરંતુ નદી જયારે આ સમતુલા ગુમાવીને બેઉ બાજુના પટને ઓળંગી જાય છે, ત્યારે શુ પરિણામ આવે છે? પરિણામ એ આવે છે કે જે નિર્મળ જળ પ્રાણીઓને જીવનદાન અર્પતું હતુ, જે તંદુરસ્ત અને આનંદિત રાખતું હતુ, તે જ

જળ પૂર આવવાથી માણસને મૃત્યુના મોમા પહોચાડે છે, માણસના જીવનનો આનંદ હણી લે છે. પૂર આવવાને લીધે નદીનો સ્નેહરસ સમતોલ ન રહ્યો; તે દ્વેષ અને ક્લેશનું, મોહ અને મમત્વનું કારણ બનીને સમતુલા ગુમાવી બેઠો. નદીના સ્નેહે આસક્તિનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. આ કારણને લીધે દુનિયાના જીવો માટે તે આફતરૂપ બની ગઈ. આ જ રીતે નદીના બને પટને દૂરથી જોઈને કોઈ થાકયોપાકયો અને તરસ્યો મુસાફર પોતાનો થાક ઉતારવા અને તરસ છિપાવવા ત્યા આવે અને નદીમાં બિલકુલ પાણી જ ન હોય, તે તદ્દન સૂકી હોય, તો તે નદી પણ લોકોનો રોષ વહોરી લે છે. આ નદી લોકોના મૃત્યુનુ કારણ પણ બને છે. નદીના પાણીએ પોતાના સ્નેહરસને શુષ્કતા, નિષ્ક્રિય ઉદાસીનતા અને ઉપેક્ષા તરફ દોર્યો. આ કારણને લીધે પણ તે કેટલાય પ્રાણીઓ માટે દુઃખરૂપ નીવડી. નદીએ કેટલાય પ્રાણીઓના આનંદનો મૃત્યુઘંટ વગાડચા

ભાવાર્થ એ છે કે નદી જેવી રીતે બે પટની વચ્ચે એકસરખી ગતિએ વહીને કેટલાય પ્રાણીઓની જીવનદાતા બની શકે છે, તેવી જ રીતે માણસની જીવનગગા પણ તાદાત્મ્ય અને તાટસ્થ્યના બે કિનારા વચ્ચે વહેતી રહે તો તે કેટલાય જીવો માટે જીવનદાતા બની શકે. નહીતર આસક્તિ, મોહ અને મમતાની વૃદ્ધિનુ સ્વરૂપ ધારણ કરવાથી જીવનગગાના આ પ્રેમવારિ પણ રોષ અને આપ-

તિનું કારણ બની જાય છે [illegible], ઘૃણા, શુષ્કતા, નિષ્ક્રિય ઉદાસીનતા કે કઠોરતાનું [illegible] ધારણ કરવાથી જીવન સરિતાના પ્રેમજળ સુકાઈ જાય છે આ પ્રમાણે [illegible] સંપર્કમાં આવનાર પ્રત્યેની વાત તે દુઃખ નિર્ગળા [illegible] બેચેનીના કારણરૂપ બને છે. આ બંને અવસ્થાઓ [illegible] તાની જાય, જીવનસરિતા માટે [illegible] ખરાબ છે [illegible] એક દાખલા પરથી સ્પષ્ટ થઈ જશે

માની લો કે એક માતા છે તેને પોતાનો [illegible] ખૂબ જ વહાલો છે તેનો સ્નેહરસ સુકાતો [illegible] પરંતુ તેને પ્રેમની સમતુલા જાળવતા નથી [illegible] પ્રેમ અને મોહનો ભેદ પારખતી નથી. નિષ્ક્રિય ઉદાસીનતા ઉપેક્ષા અને તટસ્થતાનો તફાવત નથી [illegible] પોતાના પુત્રને ખૂબ જ લાડકોડથી ઉછેરે છે. [illegible] કરવા જેવું કોઈ કામ કરે છે, તેના [illegible] આપતી નથી તે ચોરી કરે છે, તોપણ તેને [illegible] શકતી નથી તે બજારમાં જઈને નકામી વસ્તુઓ [illegible] દવામાં પૈસા બગાડે છે, તોપણ કંઈ કહેતી નથી તેને આ પ્રેમ પ્રેમ નથી, મોહ છે. વાત્સલ્ય નથી, આસક્તિ છે, સ્નેહ નથી, મમત્વ છે, તાદાત્મ્ય નથી. તાદાત્મ્યનું અતિક્રમણ છે આ જ રીતે જ્યારે તેનો પુત્ર ભણવા નથી જતો મોટો થયા પછી પણ કોઈ કામ નથી કરતો અને જડભરત જેવો રહે છે, ત્યારે પણ જો તેની મા તેની ઉપેક્ષા કરતી હોય નિષ્ક્રિય ઉદાસીનતા દર્શાવતી

હોય કે છોકરાની નજીવી ભૂલ માટે મારઝૂડ કરતી હોય કે નિર્દય બનતી હોય, તોપણ એમ જ કહી શકાય કે આ પણ તેનો પ્રેમ નથી, શુષ્કતા છે, સ્નેહ નથી, નિર્દયતા છે, તટસ્થતા નથી, ઉદાસીનતા છે, ચેતના નથી, જડતા છે

માતાના ઉપરોક્ત બન્ને પ્રકારના વ્યવહારોમાં પ્રેમ છે એમ ન કહી શકાય; કારણ કે પ્રેમમા તો તાદાત્મ્ય અને તાટસ્થ્ય બન્ને રીતે સજાગતા કેળવવી પડે છે અહીં સજાગતાનો સદતર અભાવ છે બન્નેનુ અતિક્રમણ થયેલુ છે એટલા માટે જ એક વિચારકે કહ્યુ છે

'પ્રેમપથ પાવકની જ્વાળા '

પ્રેમનો માર્ગ અગ્નિની જ્વાળાઓ પર ચાલવા જેવો છે. ત્યા સહેજ પણ ગફલત થઈ કે માર્ગ ચૂક્યા જ સમજો પ્રેમપંથ પર ચાલનાર પ્રવાસીની શય્યા કાંટા પર જ હોય છે તેને હમેશાં સજાગ રહેવુ પડે છે આ પ્રવાસોની નાની સરખી ભૂલ પણ ભયંકર જોખમમા મૂકી દે છે

પ્રેમનું 'થરમોમિટર' (માપક યત્ર) આ છે કે જ્યા તાદાત્મ્ય અને તાટસ્થ્ય બન્નેની પરિસીમાનુ ઉલ્લઘન ન કરવામાં આવે ત્યાં પ્રેમ છે બીજું કંઈ પણ હોય તો માની લેવુ કે તે મોહ છે. મમતા આસક્તિ કે અન્ય કંઈક છે, જે પ્રેમનું સ્વરૂપ લઈને આવે છે

એક વૃક્ષ નીચે સૂઈ ગયો હતો પૃથ્વી પર ચંદ્રિકાનો ચારુ પ્રકાશ રેલાઈ રહ્યો હતો સમગ્ર વાતાવરણ સજીવ અને પ્રકાશમાન બની ગયું હતું. મથુરાની એક નર્તકી ત્યા થઈને પસાર થઈ અને તેના પગની ઠોકર અજાણતા ભિક્ષુને લાગી ગઈ ઉપગુપ્તની નિદ્રા ઊડી ગઈ. તે સફાળો બેઠો થઈ ગયો અને આશ્ચર્યમૂઢ થઈને પશ્ચાત્તાપ કરતી પેલી નર્તકીને કહેવા લાગ્યો 'દુ ખી થઈશ નહીં', બહેન! હું તને માફ કરું છું આ ઠોકર અજાણતા જ લાગી ગઈ છે' નર્તકી તો જોઈ જ રહી ચાંદનીના શીતળ પ્રકાશમાં ભિક્ષુ ઉપગુપ્તનું મુખકમળ ખીલતું જતું હતું તે રાજાનો પુત્ર હતો અને આજે ભિક્ષુ બન્યા પછી પણ તેનું શારીરિક સૌંદર્ય ઝાંખું પડયું નહોતુ. બ્રહ્મચર્યનું અદ્‌ભુત તેજ તેના મો પર ઝળહળી રહ્યું હતુ પ્રેમનું મધુર તેજ તેના શરીરમાથી ટપકીને તેના સૌંદર્યમા અભિવૃદ્ધિ કરતું હતું. આ બધુ જોઈને નર્તકીથી સહસા પુછાઇ ગયુ 'તમારું આ સુકુમાર શરીર શુ આ રીતે ધૂળમા રગદોળાવા માટે છે? તમારુ આ યૌવન નિરર્થક દુ:ખની ભઠ્ઠીમા તપીને નષ્ટ કરવા માટે છે? ઊભા થાઓ, ચાલો મારી સાથે. હુ તમારી સાથે પ્રેમ કરીશ તમારા યૌવનનુ સાર્થક્ય કરીશ. તમને સુકોમળ શય્યા પર સુવાડીશ!' ઉપગુપ્તે કહ્યું 'બહેન, હજુ તે સમય નથી આવી પહોંચ્યો. સમય આવશે ત્યારે હું તને પ્રેમના ઓજસનો સાક્ષાત્કાર કરાવીશ' નર્તકી મનોદુ ખ અનુ-

તંદુરસ્ત શરીરમાં ૯૮.૬° જેટલી ગરમી હોવી જરૂરી છે જો તેનાથી વધારે થઈ જાય કે ગરમી વધી જાય, તો તે માણસને માંદો કહેવામા આવે છે ઉષ્ણુતામાનની આ વૃદ્ધિને વિકૃતિ માનવામાં આવે છે. આ અવસ્થામાં શરીરને ખૂબ જ દુ.ખ થાય છે આ અવસ્થા શરીર માટે નુકસાનકારક છે આ જ રીતે જો શરીરમાં 'નોર્મલ' કરતાં ઓછું કે વધારે ઓછુ ઉષ્ણુતામાન હોય, તો તે પણ માંદગીની અવસ્થા જ છે આ અવસ્થાને પણ ખૂબ જ ભયંકર માનવામાં આવે છે 'નોર્મલ' ઉષ્ણુતામાનવાળા શરીરને જ તંદુરસ્ત ગણવામાં આવે છે. 'થરમૉમિટર'-(તાવમાપક યંત્ર)નો ઉપયોગ કરવાથી તેની તરત જ પરીક્ષા થઈ જાય છે

આ રીતે પ્રેમની ગરમી પણ એક સરખા ઉષ્ણુતા-માનવાળા હૃદયમાં હોય છે આ સ્વસ્થતાનું ચિહ્ન છે. પરતુ જયારે આ જ ગરમી ઠંડી કે એકદમ ઠંડી થઈ જાય છે, ત્યારે જીવન વિકૃતિમય બની જાય છે અને જ્યારે આ જ ગરમી એકદમ ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, ત્યારે પણ જીવનને વિકૃતિમય માનવામાં આવે છે. આ અવસ્થાને મોહાવસ્થા જ માનવામાં આવે છે.

હા, ત્યારે આપ એક વસ્તુ તો સારી રીતે સમજી ગયા હશો કે પ્રેમ ક્યા છે અને કયા નથી, પ્રેમ ક્યારે પ્રકૃતિસ્થ રહી શકે છે અને ક્યારે વિકૃતિસ્થ થઈ જાય છે.

મહાત્મા બુદ્ધનો શિષ્ય ઉપગુપ્ત મથુરાના જંગલમા

એક વૃક્ષ નીચે સૂઈ ગયો હતો. પૃથ્વી પર ચંદ્રિકાનો ચારુ પ્રકાશ રેલાઈ રહ્યો હતો સમગ્ર વાતાવરણ સજીવ અને પ્રકાશમાન બની ગયું હતું. મથુરાની એક નર્તકી ત્યા થઈને પસાર થઈ અને તેના પગની ઠોકર અજાણતાં ભિક્ષુને લાગી ગઈ ઉપગુપ્તની નિદ્રા ઊડી ગઈ. તે સફાળો બેઠો થઈ ગયો અને આશ્ચર્યમૂઢ થઈને પશ્ચાત્તાપ કરતી પેલી નર્તકીને કહેવા લાગ્યો 'દુખી થઈશ નહીં', બહેન! હું તને માફ કરું છું આ ઠોકર અજાણતા જ લાગી ગઈ છે' નર્તકી તો જોઇ જ રહી. ચાંદનીના શીતળ પ્રકાશમા ભિક્ષુ ઉપગુપ્તનુ મુખકમળ ખીલતું જતું હતું. તે રાજાનો પુત્ર હતો અને આજે ભિક્ષુ બન્યા પછી પણ તેનું શારીરિક સૌંદર્ય ઝાંખું પડ્યું નહોતું. બ્રહ્મચર્યનું અદ્ભુત તેજ તેના મો પર ઝળહળી રહ્યુ હતું. પ્રેમનું મધુર તેજ તેના શરીરમાથી ટપકીને તેના સૌંદર્યમા અભિવૃદ્ધિ કરતું હતુ. આ બધું જોઈને નર્તકીથી સહસા પુછાઇ ગયુ 'તમારું આ સુકુમાર શરીર શું આ રીતે ધૂળમા રગદોળાવા માટે છે? તમારુ આ યૌવન નિરર્થક દુઃખની ભઠ્ઠીમા તપીને નષ્ટ કરવા માટે છે? ઊભા થાઓ, ચાલો મારી સાથે હુ તમારી સાથે પ્રેમ કરીશ તમારા યૌવનનુ સાર્થક્ય કરીશ. તમને સુકોમળ શય્યા પર સુવાડીશ!' ઉપગુપ્તે કહ્યું 'બહેન, હજુ તે સમય નથી આવી પહોચ્યો સમય આવશે ત્યારે હું તને પ્રેમના ઓજસનો સાક્ષાત્કાર કરાવીશ' નર્તકી મનોદુઃખ અનુ-

ભવતી વિદાય થઈ તે તેના જીવનની ભુલભુલામણીમાં ભૂલી ગઈ તે ઉપગુપ્તને પણ ભૂલી ગઈ

કેટલાય વરસ પસાર થઈ ગયા એક વખત ભિક્ષુ ઉપગુપ્ત ફરીથી ફરતા ફરતા મથુરા આવ્યા અને સાંજે ભિક્ષાદિથી પરવારીને જંગલ તરફ ચાલવા લાગ્યા. આ જ વખતે તેમને રસ્તામાં એક ચીસ સંભળાઈ તે આગળ વધતા અટકી ગયા ચીસ સંભળાઈ હતી તે સ્થળે તપાસ કરતા જણાઈ આવ્યું કે એક સ્ત્રી બેભાન દશામા એક ખાડામા પડીને ચીસો પાડતી હતી આ સ્ત્રી જીવનની છેલ્લી ઘડીઓ ગણી રહી હતી ઉપગુપ્તે તેને ખાડામાથી બહાર કાઢી, તેની બેભાનાવસ્થા દૂર કરી અને પૂછ્યું: 'બહેન, તારે શું દુઃખ છે? ચિંતા કરીશ નહીં. હું તારા દુઃખમા ભાગ પડાવવા માટે આવી પહોંચ્યો છું.' નર્તકીએ આંખો ઉઘાડીને જોયું અને કહ્યું· 'આ કોણ પરમાત્માનો લાલ છે, જેણે મને મોતના પંજામાંથી છોડાવી છે?' ઉપગુપ્તે નર્તકીને ઓળખી કાઢી તેની આ અવદશાનુ કારણ શોધતા પણ વાર ન લાગી. આ પેલી જ નર્તકી છે, જેણે મને પ્રેમનુ સ્વર્ગીય સુખ માણવા માટે નિમંત્રણ આપ્યું હતું. તેણે મને તેની સાથે જવા માટે આગ્રહ કર્યો હતો. આજે તેની દશા કેટલી બધી ખરાબ થઈ ગઈ છે? તેના શરીરમા ભયંકર રોગોએ અડ્ડો જમાવ્યો છે તેના શરીરમાંથી ભયંકર દુર્ગંધ ફેલાઈ રહી છે. તેનું આખું શરીર સડી ગયું છે. આ કારણને

સીધે તેના સૌંદર્યથી લોભાઈને તેની પાસે આવનારા રૂપલાલસી સ્વચ્છંદ થઈ ગયા છે, તેના યૌવન પર મોહિત થનારા દેહપ્રેમી લોકો તેના તરફ ઘૃણાની નજરે જુએ છે અને બાહ્ય સૌંદર્યના ઉપાસકોએ નિર્દયી રાજાને કહીને તેને શહેરથી દૂર ખાડામાં ફેંકાવી દીધી છે. આ સ્ત્રી પહેલાં મોહ અને વાસનાને જ પ્રેમ માની લેતી હતી. આજે તેને સાચા પ્રેમનું સ્વરૂપ સમજાવવાનો મોકો મળી ગયો છે. નર્તકીએ આભાર પ્રદર્શિત કરીને ભિક્ષુના પરિચયની માગણી કરી ભિક્ષુએ મીઠા શબ્દોમાં કહ્યું 'બહેન, હું એ જ વ્યક્તિ છું, જેણે તને કહ્યું હતું કે સમય આવશે ત્યારે હું તને સાચા પ્રેમના ઓજસનો સાક્ષાત્કાર કરાવીશ સમય આવ્યે હું તારી પાસે આવી પહોંચીશ. સંયોગવશ આજે તે સમય આવી પહોંચ્યો છે. મેં મારો વાયદો પુરો કર્યો છે. હવે તું મારી સાથે ચાલ હું તારી સેવા કરીશ. હું તારું દુઃખ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરીશ.' નર્તકી ભિક્ષુના ચરણોમાં ઢળી પડી. તે પોકેપોક મૂકીને રડવા લાગી ભિક્ષુએ તેનું દુઃખ દૂર કર્યું. જે નર્તકી એક દિવસ શારીરિક સૌંદર્યના મોહને જ પ્રેમ માનતી હતી, તેને સમગ્ર વિશ્વના આત્મામાં સૌંદર્યના દર્શન થયા. તેના જીવનને વિશ્વપ્રેમના ઝંકારથી ભરી દીધું. તેણે પોતાના પવિત્ર આચરણથી જીવનયાત્રા પૂરી કરી. તેનું જીવન સુખશાંતિમય પસાર થયું.

આ છે મોહ અને પ્રેમ અથવા વાસના અને શુદ્ધ

પ્રેમનું નિદર્શન! હીરા અને કાચમાં જેટલું અંતર છે, તેટલું જ અંતર પ્રેમ અને મોહમા છે સ્વ. મુન્શી પ્રેમચદના શબ્દોમાં 'પ્રેમ અને વાસનામાં એટલુ જ અતર છે, જેટલુ સોના અને કાચમા છે' નામ અને સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ આજે મોહ અને પ્રેમ વચ્ચે કોઈ અંતર માનવામા આવતું નથી. પરંતુ આ બે વચ્ચે ઘણું જ અતર છે ગાયનું દૂધ અને આકડાનુ દૂધ દેખાવ અને નામમા એક સરખા હોય છે, પરતુ બંનેના ગુણમાં આકાશ–પાતાળ જેટલો તફાવત હોય છે. આ બંને પ્રકાર-ના દૂધ જેટલું જ અંતર પ્રેમ અને મોહ વચ્ચે હોય છે. ગાયનુ દૂધ શક્તિવર્ધક છે. આકડાનું દૂધ વિનાશકારી છે આ જ રીતે પ્રેમ આત્મશક્તિમા અભિવૃદ્ધિ કરીને તારે છે અને મોહ આત્મવિનાશ નોતરે છે. લક્ષ્મણ અને રાવણ બનેનું આકર્ષણ સીતાપ્રત્યે હતું. પરતુ લક્ષ્મણનું આકર્ષણ ગાયના દૂધ જેવુ હતું અને રાવણનું આકર્ષણ આકડાના દૂધ જેવું હતું. લક્ષ્મણ માટે સીતાનું વાત્સલ્ય જીવનદાતા બની શકયુ. રાવણ માટે સીતાનુ આકર્ષણ આત્મવિનાશક પુરવાર થયું.

જે પ્રેમમાં વાસનાનો પટ હોય, જ્યાં પ્રેમના વેશમાં વાસના અને મોહ છુપાયેલા હોય અને પ્રેમનું સ્થાન પડાવી લેતાં હોય, ત્યા માની લેવું કે પ્રેમ છે જ નહીં, પ્રેમના સ્વાગમા મોહ કે વાસનાની જીવત કહાણી છે. આજકાલ સિનેમાના શોખીન યુવકો મોહના નશામાં

ફસાઈને તુચ્છ, ક્ષણિક અને દેહલક્ષી લાગણીઓને શુદ્ધ પ્રેમ માની લે છે. કેટલાંય નિરંકુશ યુવકયુવતીઓ વાસનાની વેદી પર લયલા-મજનુનો પાઠ ભજવતાં પોતાની જાતને મોહકુંડમા હોમી દે છે તેનું પરિણામ દુઃખદાયી અને વિષમય હોય છે

શુદ્ધ પ્રેમમાં આત્માની અપેક્ષા રહેતી હોય છે. તેમાં દેહની વિકૃતિઓ અને આકૃતિઓની અપેક્ષા રહેતી નથી એક કવિએ પ્રેમના વાસ્તવિક લક્ષણો દર્શાવતાં કહ્યું છે·

'બિન ગુન, જોબન, રૂપ, ધન, બિન સ્વારથ હિત જાનિ,
શુદ્ધ કામના તે રહિત, પ્રેમ સકલ રસ ખાનિ'

પ્રેમ બીજાના શારીરિક ગુણાવગુણ તરફ નજર કરતો નથી; રૂપ, યૌવન, ધન, સ્વાર્થ કે બીજી કામનાઓ સાથે પણ પ્રેમને લેવાદેવા નથી. પ્રેમ આ બધાથી પર છે. આ બધાનો સંબંધ શરીર સાથે જ છે. પ્રેમનો સંબંધ છે આત્મા સાથે. પ્રેમ આંતરિક હોય છે અને મોહ બાહ્ય પ્રેમ શાશ્વત છે અને મોહ ક્ષણજીવી છે. પ્રેમ બાહ્ય સૌંદર્યની અપેક્ષા નથી રાખતો, મોહનો આધાર બાહ્ય સૌંદર્ય પર જ હોય છે. બાહ્ય સૌંદર્યના અભાવમાં મોહનું અસ્તિત્વ જ રહેતું નથી પ્રેમ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતો જાય છે. મોહ દિન પર દિન ક્ષીણ થતો જાય છે પ્રેમ પ્રગતિના પંથે દોરી જાય છે મોહ પતનના પંથે દોરી જાય છે. પ્રેમ ઊર્ધ્વમુખી છે અને

અને બન્નેના વ્યવહારમાં પણ સરખાપણાનો આભાસ થતો હોય છે. પરંતુ બન્ને વચ્ચે રાત અને દિવસ જેટલું અંતર હોય છે। એક સફેદો છે અને બીજું માખણ. બંનેની સફેદાઈ સરખી છે. બન્નેની મુલાયમતા સરખી છે અને બન્નેની ચિકાશ પણ સરખી છે. પરંતુ સફેદો ખાતા જ જીવ જાય છે અને માખણ ખાવાથી શક્તિમાં વધારો થાય છે. આ રીતે મોહ અને પ્રેમ વચ્ચેનો ભેદ સમજી લેવાથી માણસ પોતાનો માર્ગ ચૂકતો નથી. એક તત્ત્વવેત્તાએ કહ્યું છે: 'પ્રેમ કરવાનો અર્થ જ એ થાય છે કે પોતાના આનંદને અન્યના આનંદમાં ભેળવી દેવો.'

મોહના આવરણ નીચે ઢંકાયેલો આત્મા પ્રેમનો વિશુદ્ધ પ્રકાશ મેળવી શકતો નથી. આત્મા જ્યારે મોહના મહાસાગરમાં ડૂબકીઓ મારે છે, ત્યારે વિવેકની જ્યોત બુઝાઈ જાય છે પ્રેમની ચાંદની હૃદયભૂમિ પર રેલાતી જ નથી. સીતાને સુવર્ણમૃગના મોહે ઘેરી લીધી. આ કારણને લીધે વિવેકના ઝગમગતા પ્રકાશકિરણો ઓલવાઈ ગયા. સીતાના અપહરણનું નિમિત્ત પણ આ જ બન્યું. સીતા પ્રત્યેનો રાવણનો મોહ પણ દુઃખદાયી બન્યો. [illegible] છે. માણસ જ્યારે મોહના આવરણ નીચે આવે છે, ત્યારે તે પોતાની હોશિયારીને [illegible] છે. આ જ વાત ભગવાન મહાવીરની [illegible] ઉત્તરીતે આપી છે.

[illegible] જે [illegible] મોહગંઠિઆ

મોહથી ઘેરાયેલો માણસ વિવેકને ભૂલી જાય

અને દુ ખોને બોલાવે છે દુનિયાના બધા દુ ખોનું મૂળ કારણ જોવા જઈએ તો મોહ જ છે. પ્રેમ તો સુખનો ભ ડાર છે પ્રેમમા દુઃખ પણ પ્રેમીને માટે સુખમાં પલ ટાઈ જાય છે. આ દુઃખ ભવિષ્ય માટે પણ સુખદાયી બની જાય છે. ભગવાન મહાવીરનાં આ વચનો ધ્યાનમા રાખવા જેવાં છે **‘દુખં હયં જસ્સ ન હોઈ મોહો.’** જેનો મોહ દૂર થઈ ગયો છે, તેનું દુઃખ નાશ પામે છે. જે સમગ્ર વિશ્વ સાથે એકાત્મભાવ સાધીને વિચરે છે અને પ્રેમના સાગરમા આત્માને નવડાવે છે, તેને દુ ખ અને શોકનો અનુભવ થતો નથી ઉપનિષદ આ જ કથનની સાક્ષી પૂરે છે

‘तत्र को मोह. क शोकः एकत्वमनुपश्यत ।’

‘એકત્વ ભાવથી જોનારને માટે મોહ શાનો અને શોક શાનો ?’

હુ આપને એમ કહેતો હતો કે આપ શુદ્ધ પ્રેમને ઓળખો અને જીવનમાં ઉલ્લાસ પ્રગટાવો. હરકોઈ પ્રાણીના સુખને પોતાનું સુખ ન માનવામા આવે, ત્યા જ શુદ્ધ પ્રેમ હોય છે, એટલું જ નહી પરતુ શુદ્ધ પ્રેમ-પરાયણ વ્યક્તિ તો પારકાના દુ ખોને પણ પોતાને માથે ઓઢી લેવાનો પ્રયત્ન કરે છે, પારકાના દુ ખને તે પોતાનુ જ દુ ખ માને છે અને આ દુઃખના કાટાને કાઢવાનો પ્રયત્ન કરે છે. બીજા શબ્દોમા કહીએ તો આખી દુનિયાનાં દુ ખો દૂર કરવામા અને પોતાના સુખને લુટાવી દેવામાં

જ્યાં આનંદ છે, ત્યા પ્રેમ છે પ્રેમ માનવજીવનનું સુગંધિત પુષ્પ છે અને આ ફૂલની ચારે બાજુએ કાંટા ઊગેલા છે. કાટાની શય્યા પર શયન કરતા ફૂલ જેવું જ પ્રેમપુષ્પ છે. સુગધિત પુષ્પ પોતાની પાસે ઢૂંકનારને બધી જ સુગંધ લુટાવી દે છે. અન્યના ચિંતાગ્રસ્ત અને વ્યાકુળ મનને સુગંધની મસ્તીથી ભરીને તરબતર કરી મૂકે છે કોઈ પ્રેમના અનુભવની પૃચ્છા કરવા ઇચ્છે, તો તે ચામડાની જીભથી વર્ણવી શકાય તેમ નથી. તે તો હૃદયની આંખો વડે જ જોઈ અને પારખી શકાય તેમ છે. હૃદયની જિહ્વા વડે જ પ્રેમનો રસાસ્વાદ માણી શકાય છે. એટલા માટે 'નારદ ભક્તિસૂત્ર'માં કહ્યું છેઃ

'अनिर्वचनीय प्रेमस्वरूपं मुकास्वादनवत् ।'

પ્રેમનું સ્વરૂપ વાણી દ્વારા વ્યક્ત થઈ શકતું નથી. મૂગા માણસના મોમા કોઈ ગોળનો કકડો મૂકે, તો તે તેના સ્વાદનુ શું વર્ણન કરે ? આ જ રીતે પ્રેમરસનું વર્ણન કરી શકાતું નથી. આ પ્રેમરસનો તો અનુભવ જ કરી શકાય છે.

એક માણસ પાણી પર હોય છે ત્યા સુધી બોલી શકે છે. પાણીમા ડૂબકી માર્યા પછી તે બોલી શકતો નથી. આ રીતે પ્રેમના સરોવરમા ડૂબકી માર્યા પછી માણસ બોલતો નથી તે તો પ્રેમનું સક્રિય આચરણ જ કરતો હોય છે

શેક્સપિયરે કહ્યું છેઃ 'જે પોતાનો પ્રેમ બધાંની

હાજરીમાં વ્યક્ત કરતો ફરે છે, તે સૌથી ઓછો પ્રેમ કરતો હોય છે'

જ્યા આવો વિશુદ્ધ પ્રેમ હોય છે, ત્યાં અનિર્વચનીય મધુરતમ આનંદનો સ્વાનુભવ હોય છે. ત્યા અન્ય કાજે સર્વસ્વ હોમી દેવાની વૃત્તિ આપમેળે જ સ્ફુરતી હોય છે.

કર્મયોગી શ્રીકૃષ્ણ શાતિદૂત બનીને દુર્યોધનની રાજસભામાં ગયા, ત્યારે તેમની માગણીને દુર્યોધને ધૂત્કારી કાઢી. તેના હૃદયમાં પ્રેમ નહોતો. મોહના આવરણવાળું હૃદય સ્વાર્થનું નિવાસસ્થાન હોય છે. એ જીવનમાં ઝંકારનો પ્રાદુર્ભાવ નથી થતો. દુર્યોધનના મીઠામીઠા શબ્દો પરથી જ શ્રીકૃષ્ણ સમજી ગયા કે અહીં પ્રેમની સુગધ નથી મારે વિદુરજીને ત્યા જવું જોઈએ, જ્યા સાદાઈ, નિખાલસતા અને પ્રેમની ત્રિવેણી વહી રહી છે એટલે શ્રીકૃષ્ણ વિદુરજીના ઘેર મહેમાન થઈને ગયા. વિદુરજી તે વખતે ઘેર નહોતા. વિદુરજીની પત્નીએ શ્રીકૃષ્ણને જોયા અને હૃદયમા પ્રેમના મોજા હિલોળાવા લાગ્યા. તેમણે શ્રીકૃષ્ણને આવકાર આપ્યો અને બેસવા માટે સાદડી આપી. આશ્રમમા આ વખતે બીજું તો કંઈ નહોતું, પરંતુ થોડાંક કેળાં પડ્યાં હતા વિદુરપત્ની કેળાં લઈ આવ્યા. કાચા-પાકા અને ગળ્યા-મોળાની ખાતરી કરવા માટે કેળાની છાલ ઉતારીને ચાખવા લાગ્યા. આ કાર્યમા વિદુરપત્ની એટલા બધા સ્નેહનિમગ્ન થઈ ગયાં કે તેમને ખબર પણ ન રહી કે હુ શ્રીકૃષ્ણને કેળા આપુ છું કે છાલ?

તેમણે છાલ આપ્યા કરી અને કેળા પોતાના મોમાં મૂક્યા કર્યાં. વિદુરપત્નીની આ પ્રેમપરાયણતા અને તલ્લીનતા જોઈને શ્રીકૃષ્ણ એક અક્ષર પણ ન બોલ્યા. તેમને જે લૂખુ-સૂકું મળ્યું તે ખાઈને તેમણે સતોષ માન્યો.

આ હતો પ્રેમનો અમોલ રસાસ્વાદ! માણસ પ્રેમના આનંદમાં આવે છે, ત્યારે તે ગમે તેવી આપત્તિને પણ ભૂલી જાય છે. ખરું જોતા પ્રેમ એક વેદનાપૂર્ણ પ્રસન્નતા છે સમગ્ર વિશ્વનું સંચાલન પ્રેમ વડે જ થાય છે.

શબરીના હૃદયમાં પ્રેમનો અગાધ સાગર ઊમટી રહ્યો હતો આશ્રમના પવિત્ર અહિંસક વાતાવરણમાં તેનો ઉછેર થયો હતો. પ્રાણીમાત્ર સાથે પ્રેમમય વર્તાવ રાખવાના સસ્કારો આશ્રમમાં જ મળ્યા હતા. શબરીના લગ્નની જોરશોરથી તૈયારીઓ થઈ રહી હતી. શબરીના પિતા ભીલરાજે જાનૈયાઓના ભોજન માટે કેટલાંય પશુ-પક્ષીઓને એક વાડામા પૂરી દીધા હતા. પરતુ શબરીનું પ્રેમાળ હૃદય આ પશુઓની રામકહાણી કેવી રીતે સહન કરી શકે? રાત્રે પશુપક્ષીઓની ચીસો સાભળીને તેની ઊંઘ ઊડી ગઈ તેણે તેમને વાડામા પૂરવાનુ કારણ જાણી લીધુ. તેના હૃદયમા તેમને મુક્ત કરવાની તાલાવેલી લાગી. તેણે એકદમ ઝાપો ખોલી નાખ્યો અને વારાફરતી બધા જ પ્રાણીઓને છોડી મૂક્યાં બધા પ્રાણીઓ શબરીને મૂંગા આશીર્વાદ આપીને ચાલતા થયા. શબરીનુ મન આ સાસારિક બધનોમા અને ક્ષુદ્ર મોહના ફંદામા ફસાવા ઇચ્છતુ

નહોતુ. તે ઇચ્છતી હતી કે સમગ્ર પ્રાણીજગતને તેના પ્રેમનો પરિચય થાય અને તે પ્રેમની મસ્તીમાં જ વનમાં આનંદથી દિવસો પસાર કરે. પરિણામે તે તે રાત્રે જ ઘર છોડીને વન તરફ રવાના થઈ સવારે ઘરનાં માણુસોએ જોયુ તો ત્યા નહોતી શબરી કે નહોતા પશુપક્ષીઓ. તેમની ચિંતાનો પાર ન રહ્યો. છેવટે મન મનાવીને રહ્યા.

જંગલમા જઈને શબરી કુદરતના બંધનહીન વાતાવરણમા રહેવા લાગી. પ્રકૃતિના ખુલ્લા પ્રાંગણમાં ઋષિઓના આશ્રમો, આશ્રમના બાળક-બાળિકાઓ અને સ્વતંત્ર પશુપક્ષીઓ અને સ્વતંત્ર વાતાવરણ જોઈને તેને પણ વિચાર થયો કે હુ પણ આશ્રમમાં સત્સંગ કરીને મારા પ્રેમને નવપલ્લવિત કરું. પરંતુ આપ જાણો છો કે હરકોઈ સારી વસ્તુની કસોટી થાય છે, કારણ કે આજ-કાલ નકલી વસ્તુઓનો ફેલાવો બહુ જ વધી ગયો છે. આ નકલી વસ્તુઓ મૂળ જેવુ જ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. શબરીએ પણ ઋષિઓના આશ્રમોમા જવાની શરૂઆત કરી. પરંતુ ત્યા પણ તેના પ્રેમની કસોટી થવા લાગી. ઋષિઓ તેને ભીલકન્યા અને હલકી જાતની માનીને ધૂત્કારવા લાગ્યા. પરંતુ પ્રેમ જાતિ, ધર્મ, સંપ્રદાય, દેશ, વેશ કે કુટુંબની અપેક્ષા રાખતો નથી જાતિ, દેશ અને કાળના બંધનોથી તે સ્વતંત્ર હોય છે. શબરીને પ્રેમનો પાકો રંગ લાગ્યો હતો. આ કારણુને લીધે તે અપમાન અને દુઃખથી કંટાળી જાય તેમ નહોતી. તેણે પોતો

પ્રેમને સક્રિય સ્વરૂપ આપવા માટે બીજો રસ્તો શોધી કાઢયો. જે રસ્તે થઈને ઋષિઓ સ્નાન કરવા, ફળફૂલ લાવવા અને અનાજ વીણવા જતા હતા, તે રસ્તો વહેલી પરોઢે ઊઠીને સાફ કરવા માંડયો. આ કાર્યમા તેને એટલો બધો આનંદ થતો હતો કે તે બીજે કયાંય ધ્યાન આપ્યા વિના પોતાનું કામ એક ધ્યાનથી કર્યે જતી હતી. રસ્તાની સાફસૂફી જોઈને ઋષિઓને પોતાની તપશ્ચર્યા ફળતી હોય એમ લાગતું. શ્રૃંગી નામના એક વૃદ્ધ ઋષિ કહેવા લાગ્યા· 'આ રસ્તો હમેશાં કોણ સાફ કરી જાય છે તેનો આવતી કાલે નિર્ણય કરવામા આવશે' બીજા દિવસે શ્રૃંગી ઋષિ પો ફાટતા પહેલા જ ત્યાં થઈને પસાર થતા હતા ત્યારે તેમણે શબરીને રસ્તો સાફ કરતી જોઈ અને તેમણે બીજા ઋષિઓને બોલાવીને કહ્યું 'જુઓ, આ દેવકન્યા હમેશાં રસ્તો સાફ કરી જાય છે.' કાળા રંગની આ ભીલકન્યાને જોઈને શ્રૃગી ઋષિ સિવાયના બધા જ ઋષિઓ કોપાયમાન થઈ ગયા. તેમણે શબરીને કહ્યું· 'આ કેટલી નાલાયક છે? અમારો રસ્તો અપવિત્ર કરી મૂકે છે.' શ્રૃંગી ઋષિએ તેમને રોકવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ આ બધા ઋષિઓ તેમના પર પણ ગુસ્સે થઈ ગયા. શ્રૃંગી ઋષિએ આશ્રમની બહાર એક ઝૂપડી બાધીને રહેંવા માંડયુ. શબરીને પુત્રી જેવી માનીને તેને જ્ઞાન આપવા માંડયું. વયોવૃદ્ધ ઋષિનો અ તકાળ આવી પહોચતા શબરીએ પ્રેમાશ્રુ વહાવતા કહ્યુ: 'મહામુને! હવે મારા જેવી ગરીબને પ્રેમનુ પવિત્ર શિક્ષણ

અને આત્મજ્ઞાન કોણ આપશે ?' ઋષિએ આશ્વાસન આપતાં કહ્યું. 'બેટી, હવે તારે કોઈ પ્રકારના જ્ઞાનની આવશ્યકતા નહીં રહે. તારા હૃદયસાગરમાં પ્રેમનાં અગાધ જળ ભરેલા છે ભગવાન રામચંદ્ર લક્ષ્મણ અને સીતા સાથે તેમના વનવાસ દરમિયાન તારી ઝૂંપડી પાવન કરશે, તારા મહેમાન બનશે, તે દિવસે તારો પ્રેમ પરાકાષ્ઠાએ પહોચશે.' આ શબ્દો સાંભળતાં જ શબરીના હરખનો પાર ન રહ્યો. તેનો મન મોરલો આનંદમાં આવીને થનગનવા લાગ્યો. રામચદ્ર ક્યારે આવશે ? તેનો એક એક દિવસ એક એક વરસ જેવો પસાર થવા લાગ્યો રામ જેવા અતિથિ માટે શબરી પાસે બીજુ તો શુ હોય ? ત્યા મોટરો, બંગલા કે છપ્પન ભોગ તો હતા જ નહીં. આતિથ્ય માટે શબરી પાસે એક જ વસ્તુ હતી જંગલનાં રળિયામણાં બોર તે પોતાનાં નિત્યકર્મો તો પહેલાંની જેમ કર્યે જ જતી હતી. નવરાશ મળતી ત્યારે બોર વીણી લાવતી ઋષિઓ પણ રામના આગમનની તૈયારીઓ કરતા હતા. પરંતુ રામ ચતુરાઈ અને બાહ્યાડંબરથી રિઝાઈ જાય તેમ નહોતું. રામ હૃદયની ભાવના જોતા હતા. બાહ્ય પૂજા અને દંભ પ્રત્યે તેમને નફરત હતી. ભગવાન રામ વનમા આવ્યા અને સીધા શબરીની ઝૂંપડીમાં જઈ પહોચ્યા. ઋષિઓ તેમની રાહ જોતા જ રહી ગયા. તેમની બધી તૈયારીઓ નકામી ગઈ. ઋષિઓને મનોમન ખૂબ જ લાગી આવ્યુ. પરતુ તેમનાથી રામનું શું બગાડી શકાય તેમ

હતું ? રામચંદ્રના આગમનથી શબરીને એટલો અધો આનંદ થયો કે જાણે આંધળાને આંખો ન ગળી ગઈ હોય.. રામને જોઈને તે પ્રેમઘેલી બની ગઈ. રામનું સ્વાગત કેવી રીતે કરવું ?.. તેને કંઈ સમજ પડતી નહોતી છેવટે સ્વ. સ્થતા ધારણ કરીને શબરીએ રામચંદ્ર અને લક્ષ્મણ માટે સાદડી પાથરી. પ્રેમથી ગૂંથેલી આ સાદડીમાં જે આનંદ હતો, તે મખમલની ગાદીમાં પણ નહોતો રામના આતિથ્ય માટે જે બોર સંઘરી રાખ્યા હતા, તે બોર શબરી લઈ આવી. તેને થયું કે આ બોરમા ક્યાક ખાટા હશે તો? તેણે બોર ચાખીચાખીને રામ અને લક્ષ્મણ આગળ મૂકવા માંડ્યા. ખાટા બોર તે પોતે ખાઈ જતી અને મીઠા બોર રામને આપતી. શબરીએ નિઃસ્વાર્થભાવે આપેલા એંઠાં બોર પણ રામને અત્યંત સ્વાદિષ્ટ લાગ્યા. મહેલમા રાંધેલાં મિષ્ટાન્ન પણ આટલા સ્વાદિષ્ટ ન લાગે સીતા અને લક્ષ્મણે પણ રામનું અનુકરણ કર્યું. એ સાચુ છે કે જ્યાં નિઃસ્વાર્થ અને અનન્ય પ્રેમ હોય છે, ત્યા સૂકો રોટલો પણ મિષ્ટાન્નના સ્વાદને ફીકો બનાવી મૂકે છે

લાબા સમય સુધી રાહ જોઈને ઋષિઓ બડબડાટ કરતા અને રામની ટીકા કરતા સ્નાન કરવા માટે બહાર નીકળ્યા. તેમણે જોયું કે સરોવરનું પાણી લોહી જેવું લાલચોળ બની ગયુ હતુ પાણીમા જીવજંતુઓ ખદબદતાં હતા. એક ઋષિએ કહ્યુ 'આપણે શૃંગી ઋષિ અને શબરી જેવી પવિત્ર સ્ત્રીની નિંદાનું પાપ વહોર્યું છે કહો

ન કહો–આ પાપને લીધે જ આ પાણી લાલ થઈ ગયું છે.' મનમાં પ્રાયશ્ચિત્ત કરતા બધા ઋષિઓ રામ પાસે આવ્યા. તેમની સમક્ષ દુ ખ વર્ણવ્યું રામે કહ્યું: 'આ શબરીનુ જીવન પવિત્ર છે. જો સરોવરના પાણીને આ શબરીના પગનો સ્પર્શ થાય, તો પાણી ચોખ્ખું થઈ જાય.' બધા ઋષિઓએ શબરીની માફી માગતાં તળાવના પાણીને શુદ્ધ કરવાની વિનતિ કરી. શબરીએ નરમાશથી કહ્યું 'મુનિજનો, હુ તો કમનસીબ અને પતિતા છું. આપની કૃપાથી મને પ્રેમના બે અક્ષર શીખવા મળ્યા છે. ભગવાન રામના પવિત્ર ચરણોનો પ્રેમ પણ આપની કૃપાથી જ મેળવા શકી છું આપના પવિત્ર સરોવરને મારા પગથી અપવિત્ર કેવી રીતે કરી શકું ?' ઋષિઓએ ખૂબ જ આગ્રહ કર્યો. છેવટે રામની આજ્ઞાથી શબરીએ સરોવરમાં પગ મૂક્યો સરોવરનાં પાણી તરત જ પહેલાંની જેમ શુદ્ધ થઈ ગયાં. શબરીના પ્રેમની પૂરેપૂરી કસોટી થઈ ગઈ હતી. શબરીએ અભિમાનવશ પ્રેમના તાદાત્મ્ય અને તાટસ્થ્યનુ સહેજ પણ ઉલ્લઘન કર્યું નહોતું.

શુદ્ધ પ્રેમની વિશિષ્ટતા જ એ છે કે તે પારકાના દોષ તરફ નજર કરતો નથી, પારકાના ગુણો જ ગ્રહણ કરે છ પતગિયા જેવુ નાનુ પક્ષી પ્રકાશ પાસે જઈને તેના પ્રેમમા શરીર ન્યોચ્છાવર કરે છે. તેને એમ પણ નથી થતું કે આ દીવો તો મારો સર્વનાશ નોતરશે, મને મોતના મોમા ધકેલી દેશે. પછી મારે તેની સાથે શા

માટે પ્રેમ કરવો ? પરંતુ જ્યા પ્રેમ હોય છે, ત્યા અવગુણના દર્શન જ થતાં નથી.

ભમરામાં કેટલી બધી શક્તિ હોય છે કે તે લાકડાને પણ ચીરી નાખે છે. પરતુ તે કમળના પ્રેમમા એટલો બધો પાગલ થઈ જાય છે કે તે તેની પાંખડીઓમા બિડાઈ જાય છે. તે પાખડીઓ ચીરીને બહાર આવતો નથી. તે તેના અવગુણ જોતો નથી. ભમરો કમળને છોડતો નથી. આ કારણને લીધે જ એક કવિએ કહ્યું છે.

'बन्धनानि खलु सन्ति वहूनि प्रेमरज्जुकृत बंधनमन्यत्।
दारुभेद निपुणोऽपि षडङ्घ्रि निष्क्रियो भवति पंकजकोषे॥

આ દુનિયામા મેં અનેક પ્રકારના બધનો જોયાં છે; પરંતુ પ્રેમરૂપી રસ્સીનુ બંધન નિરાળું જ છે. આ કારણને લીધે જ લાકડાને ચીરનારો ભમરો કમળના ફૂલમાં બંધાઈને નિષ્ક્રિય થઈ જાય છે.

જ્યાં પ્રેમનો પ્રભાવ હોય છે, ત્યાં માણુસ પોતાનાં મન, તન અને હૃદયને એકી સાથે જોડી દે છે.

*

[૨]

પ્રેમનો પ્રભાવ

ગઈ કાલે આપની સમક્ષ જે વિષયની ચર્ચા થઈ હતી, તે જ વિષય પર બીજુ પણ થોડુંક કહેવાનુ રહી જાય છે. આજે બાકીના વિષય પર વિચાર કરવાનો છે. એક પાશ્ચાત્ય વિચારકના શબ્દોમા–'પ્રેમ ગુલાબના ફૂલ જેવો છે' ખરેખર, પ્રેમ શબ્દ ખૂબ જ નાનો હોવા છતાં તેનુ આકર્ષણ જેવુ તેવું નથી. કબીર જીવનના મહાન કળાકાર અને પરીક્ષક હતા. તેમણે દુનિયાના મોટામોટા ગ્રંથકીટોને જોયા, તેમની નાડીપરીક્ષા કરી જોઈ; પરંતુ ક્યાય પ્રેમનો ધબકાર ન સભળાયો. આ ગ્રંથકીટો ખૂબ ખૂબ ભણેલા હતા, મોટીમોટી વાતો કરી શકતા હતા અને બુદ્ધિશાળી પણ હતા. પરંતુ તેમનાં હૃદય ખૂબ જ સંકુચિત હતા એટલા માટે કબીરજીને કહેવું પડયું:

'પોથી પઢ પઢ જગ મૂઆ, પંડિત ભયા ન કોય,
કોઈ અક્ષર 'પ્રેમ'કે, પઢે સો પંડિત હોય'

સહેજ ઊંડા ઊતરીને જોઈએ તો આજના પંડિતયુગી વૈજ્ઞાનિકોની પણ આ જ સ્થિતિ જણાઈ આવશે. તેમણે વિજ્ઞાનનાં કેટલાંય પુસ્તકોનો અભ્યાસ કર્યો છે. તેમની બુદ્ધિ એટલી બધી તીક્ષ્ણ થઈ ગઈ છે કે તેઓ ચંદ્રલોકની યાત્રા માટે પણ તૈયાર થઈ જાય છે. આ વિજ્ઞાનીઓ મરેલા માણસને ફરીથી સજીવન કરવાની યોજનાઓ ઘડે છે. રોગ, વૃદ્ધાવસ્થા અને મૃત્યુ પર વિજય મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે, પરંતુ તેમનાં હૃદય અત્યંત સંકુચિત થતાં જાય છે. તે લોકો માનવતા અને પ્રેમને જીવંત રાખવાનો પ્રયત્ન કરતા નથી. તે લોકો પ્રેમલોકની યાત્રા માટે ખંચકાય છે. ખરેખર આવા પંડિતો માટે કબીરની આ પંક્તિઓ આહ્વાનરૂપ છે. આજે તમની શ્રદ્ધા પ્રેમ કરતા ભૌતિક પદાર્થો અને શસ્ત્રાસ્ત્રો પર રોજ બ રોજ વધતી જાય છે. આ કારણને લીધે જ 'એન્સાઈકલોપીડિયા બ્રિટાનિકા'ની આ પહેલાની આવૃત્તિમા 'પ્રેમ' શબ્દ માટે જ્યાં છ પૃષ્ઠો ભરવામા આવ્યા હતા અને 'અણુ' માટે ફક્ત ત્રણ જ લીટીઓ હતી, ત્યાં તેની નવી આવૃત્તિમા 'અણુ' માટે પૃષ્ઠોના પૃષ્ઠો ભરવામાં આવ્યાં છે અને 'પ્રેમ' શબ્દનું નામનિશાન જ નથી. પંચશીલ પર આટલો બધો ભાર મૂકવા છતાય વિશ્વપ્રેમના અભાવે ક્યાય શાતિનાં દર્શન થતા નથી. આ સૂત્રોમા માતૃભૂમિ પ્રત્યેનો પ્રેમ (Love of Motherland), શ્રમ પ્રત્યેનો પ્રેમ (Love of Labour), જનતા પ્રત્યેનો પ્રેમ (Love of People), અને વિજ્ઞાન પ્રત્યેના પ્રેમ (Love of Science)નો

સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ બધામા માનવતા પ્રત્યેના પ્રેમનો કે જગત પ્રત્યેના પ્રેમનો ઉલ્લેખ કરવામા આવ્યો નથી. આ કારણને લીધે આ બધા સૂત્રો નજર સમક્ષ જ હોવા છતા શસ્ત્રાસ્ત્રો વધારવાની ધૂન લાગી છે. તેમના ગળે વિશ્વપ્રેમની વાત ઊતરતી નથી. જ્યારે ભારતના ઋષિઓ અને ધર્મપ્રવર્તકોએ તો સદીઓ પહેલા વિશ્વમૈત્રી, વિશ્વબંધુત્વ, અદ્વૈત અને 'આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ'-ના સૂત્રો પોકાર્યા છે સંત વિનોબાનુ 'જય જગત'નું સૂત્ર ભારતવાસીઓએ સાચા હૃદયથી અપનાવી લીધું છે. ભારતના લોકો સમગ્ર જગત સાથે પ્રેમસંબંધ રાખવા તૈયાર છે. જ્ઞાનવિજ્ઞાનમા આટલી બધી વૃદ્ધિ થયેલી હોવા છતાય માનવસંહાર માટે અણુશસ્ત્રનો પ્રયોગ આજ સુધી કરવામાં આવ્યો નથી. ભવિષ્યમા પણ આ પ્રયોગ કરવાની વિચારણા કરવામા આવી નથી આ બધું હોવા છતાય એટલુ તો કહેવું જ પડશે કે આધુનિક વિજ્ઞાનના સંપર્ક પછી ભારતના લોકોની શ્રદ્ધા પ્રેમની શક્તિ પરથી ઓસરતી જાય છે લહેકા કરીકરીને પ્રેમના ગીત ગાય છે, પ્રેમની પ્રશંસા કરતા થાકતા નથી, પ્રેમના વિષય પર કલાકો સુધી ભાષણો ઝીકે છે. પરંતુ તેમની શ્રદ્ધા પ્રેમ કરતા શસ્ત્રાસ્ત્રો પર કે શસ્ત્રધારી મિલિટરી કે પોલીસ પર જ વધારે હોય છે તેમની શ્રદ્ધા પ્રેમ કરતા પૈસા તરફ વધારે ઢળતી જાય છે શસ્ત્રોના શયતાની પંજાથી આપણે અજાણ નથી યુદ્ધના વિનાશકારી પરિણામો પણ આપણે જાણીએ છીએ છેલ્લા બે મહાયુદ્ધોના દુષ્પરિણામો

આપણે જોયેલા છે. રામાયણ અને મહાભારતના ભૂતકાલીન યુદ્ધોનો ઇતિહાસ પણ સર્વવિદિત છે મધ્યકાલીન રાજાઓના આતરિક ઝગડાઓના ખરાબ પરિણામો પણ આપણે ભોગવી ચૂકયા છીએ. જ્ઞાતિવાદ, સપ્રદાયવાદ, ભાષાવાદ અને પ્રાતવાદના નામે આજે પણ ભારતવર્ષમા સઘર્ષ થાય છે અને તેમા આપણા હાથે જ પ્રેમનું ખૂન થાય છે. આ બધુ હોવા છતાંય સમજાતું નથી કે તે આજસુધી શા માટે કુભકર્ણની નિદ્રામાં પડયું છે અને એકના એક પ્રસંગોનુ દુઃખદ પુનરાવર્તન કરે છે. રાષ્ટ્રના આતરિક યુદ્ધની જવાળાઓ વધારે ને વધારે પ્રજળી રહી છે.

પડોશી દેશોમા જે બન્યું છે, તે આપણે જોઈએ છીએ ભારત સાથે લડવા માટે પાકિસ્તાને અમેરિકા પાસેથી શસ્ત્રાસ્ત્રોની ખરીદી કરી છે અને દેશની ૬૦–૭૦ ટકા જેટલી આવક આ ખરીદી પાછળ વેડફી દીધી છે. આપણે તેનુ પરિણામ જોઈ શકીએ છીએ કે આ શસ્ત્રાસ્ત્ર શક્તિ પાકિસ્તાનના રાજનીતિજ્ઞો માટે ભસ્માસુરની જેમ અભિશાપરૂપ નીવડી છે. ત્યા એકહથ્થુ રાજસત્તા કાયમની થઈ પડી છે આ બધુ જોયા પછી પણ આપણી આખો નહી જ ઊઘડે? વિશ્વશાતિની સ્થાપનામા શસ્ત્રાસ્ત્ર-શક્તિ મદદરૂપ નીવડી શકે ખરી ? પ્રેમની શક્તિ વડે જ સનાતન વિશ્વશાતિની સ્થાપના થઈ શકે તેમ છે. આ બધું જાણવા છતાંય ભવિષ્યમા થનારા યુદ્ધ માટે ભારતના લોકો લશ્કર, પોલીસ અને હથિયાર તરફ વળી

રહ્યા છે તેમને પ્રેમની શક્તિ પર ભરોસો જ ક્યાં છે? તેનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે આજે ભારતમા નૈતિકતા અને માનવતાનુ દેવાળુ નીકળી ગયું છે. રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા ગાધીએ ભારતને સ્વતત્રતા શસ્ત્રોથી અપાવી હતી કે પ્રેમથી? ગાંધીજીએ પ્રેમથી અપાવેલી સ્વતંત્રતા આપણે ભોગવીએ છીએ, પરંતુ આ સ્વતંત્રતા અપાવનાર પ્રેમ પર આપણને શ્રદ્ધા નથી. તેમણે પોતાના જાતઅનુભવ પરથી સાબિત કરી આપ્યુ કે બદૂકની ગોળી કરતા પ્રેમની ગોળી વધારે અસરકારક નીવડે છે. નોઆખલીની સળગતી આગમા જ્યારે હિંદુ અને મુસ્લિમ ભાઈઓ એકબીજાના કટ્ટર દુશ્મનો બની ગયા હતા, પોતાના હાથે જ પ્રેમનો અગ્નિસસ્કાર કરી રહ્યા હતા, તે વખતે ભારતીય સસ્કૃતિના મહાન જ્યોતિર્ધર રાષ્ટ્રપિતા ગાધીજીએ નિશસ્ત્ર અને નિર્ભય બનીને પ્રેમના હથિયાર સાથે દોટ મૂકી. તે કહેવાતા દુશ્મનોના ઘરમા બેધડક પહોચી જતા હતા સ્વયસેવકોએ જ્યારે થોડાક શસ્ત્રો સાથે રાખવાનો પ્રસ્તાવ મૂક્યો, ત્યારે તેમણે ખૂબ જ સખત શબ્દોમા કહ્યું 'તમારામા હજુ પણ અક્કલ નથી આવી કે શુ? તમને પ્રેમની અમોઘ શક્તિ કરતા રિવોલ્વર અને બદૂકો પર વધારે શ્રદ્ધા છે?' તેમણે શસ્ત્રહીન સરક્ષકોને સાથે લઈ જવાની પણ ના પાડી દીધી આ જ મહાત્માને પગલે આજે પંડિત જવાહરલાલ નહેરુ ચાલી રહ્યા છે તેમના પર કેટલીય

વખત હુમલો થાય તેવા પ્રસંગો ઉપસ્થિત થયા હતા. આવી અણીની પળે પણ તેમણે હાથમા શસ્ત્ર ધારણ કર્યું નથી.

શું આપે પ્રેમના અમર દેવતા ભગવાન મહાવીરની કથા સાભળી નથી ? અનાર્ય દેશોમાં થતા ભયંકર ક્રૂરતા-પૂર્ણ વ્યવહારને તેમણે પ્રેમથી બંધ કરાવ્યો. તેમને પ્રેમની અમોઘ શકિતમાં શ્રદ્ધા હતી. તેમને જો શસ્ત્રોની શક્તિ પર ભરોસો હોત, તો તે રાજગાદી ન છોડત અને શસ્ત્રો અને સૈનિકોની મદદથી પ્રાણીઓ પર વિજય મેળવત. પરંતુ તેમણે તે પ્રમાણે ન કરતાં પ્રેમની શક્તિ વડે જ પ્રાણીઓના હૃદય પર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો.

જો શસ્ત્રશકિત અને લશ્કરી તાકાત જ સર્વોપરી હોય તો કલિંગના ભયકર યુદ્ધ પછી અશોકનું હૃદય-પરિવર્તન ન જ થયુ હોત. અશોકનું આ પરિવર્તન ભારતીય જનતાને નગારા વગાડીને કહી રહ્યુ છે કે શસ્ત્રની શકિત કરતા પ્રેમની શકિત વધારે છે. પ્રેમની શકિતએ જ અશોકને શાતિનો માર્ગ ચીંધ્યો.

પરંતુ આજે ભારત આ બધા મહાપુરુષોએ શીખ-વેલો પ્રેમનો બોધમંત્ર ભૂલી જઈને શસ્ત્રોના વધારા તરફ દોટ મૂકી રહ્યું છે. શસ્ત્રધારી લશ્કર અને પોલીસ તરફ જ ભારતનું ધ્યાન વધી રહ્યું છે. આજે ભારતના લોકોની જીભ પર પ્રેમના શબ્દો છે. પરતુ તેમના હૃદયમા શસ્ત્રા-સ્ત્રોનું સંગીત રેલાય છે. ભારતના લોકો એમ જ માનવા

લાગ્યા છે કે શસ્ત્રાસ્ત્રોથી જ શત્રુને દબાવી કે વશમાં રાખી શકાય તેમ છે. આ એક ગભીર ભૂલ છે. આ પ્રકારની શ્રદ્ધા ધોખો આપનારી નીવડે છે

આ બધા પરથી એમ પણ કહી શકાય કે શસ્ત્રોના પ્રયોગોના પરિણામ આપણે આપણી નજરે જોયાં છે. પ્રેમની તો કેવળ વાતો જ સાભળી છે. પ્રેમનો પ્રત્યક્ષ પ્રયોગ ક્યારેય કર્યો નથી. આ કારણને લીધે આપણી શ્રદ્ધા પ્રેમ કરતા રાજશક્તિ અને શસ્ત્રશક્તિ તરફ વધારે ને વધારે ઢળતી જાય છે પરતુ જગતના કાર્યકારણનો અફર નિયમ બદલાતો નથી. શિક્ષાથી, નિર્દયતાથી, કાષાયિક ભાવોથી અને શસ્ત્રપ્રયોગથી શાંતિની આશા રાખવી તે લોહીથી લોહીના ડાઘ દૂર કરવા જેવી દુરાશા જ છે પ્રેમથી જ હૃદયના ઘા ધોઈ શકાય છે, પ્રેમથી જ શત્રુને વશ કરી શકાય છે, પ્રેમથી જ પાપીને પુણ્યાત્મા બનાવી શકાય છે, પ્રેમને જ જગતના સુધારાનું મૂળ માનવામા આવે છે, પ્રેમ જ હિંસા અને તિરસ્કાર પર વિજય મેળવી શકે છે, પ્રેમ જ પ્રકૃતિની ક્રૂરતાને શાંત કરી શકે છે, પ્રેમ જ વિશ્વશાતિની અમરવેલ રોપી શકે છે, પ્રેમ જ ગુનેગારો અને પાપીઓના ગુના અને પાપને દૂર કરી શકે છે દુર્જનતાને સજ્જનતામા અને નિર્દયતાને દયામા ફેરવી નાખવાની શક્તિ જો કોઈમા હોય તો તે પ્રેમમા જ છે પ્રેમના કોમળ કરસ્પર્શથી કઠોરતા અને નિષ્ઠુર વૃત્તિઓ શમી જાય છે પ્રેમના તેજસ્વી

પ્રકાશથી જ કઠોરતાનો અંધકાર દૂર થઈ જાય છે. નિર્દયતા, શસ્ત્રવૃદ્ધિ અને રાજસત્તા તો પોતે જ અંધકાર જેવા છે. તેમનાથી પ્રકાશને શું આચ આવવાની હતી ? જો તમે મન, વચન અને કાયાની ત્રિતારીને એકબીજા સાથે સારી રીતે જોડીને જીવનવીણા આત્મશ્રદ્ધાપૂર્વક વગાડશો, તો પ્રેમનો સુરીલો ઝંકાર પેદા થયા વિના નહીં જ રહે. તેનાથી તમે પશુતાની પ્રબળ શક્તિને પણ વશ કરી શકશો.

જગતના કેટલાય લોકશાહી દેશોમા આજે રાજશક્તિના બદલામા પ્રેમશક્તિનો પ્રયોગ આદરવામા આવે છે. ગુનેગારો પર પ્રેમાળ વર્તાવ રાખવામા આવે છે આ રીતે પ્રેમથી સુધારવાના પ્રયત્નોમા તેમને સારી રીતે સફળતા પણ મળી છે. જેલોમા ગુનેગારોનું મનોવૈજ્ઞાનિક અધ્યયન કરવામા આવે છે અને પ્રેમથી સુધારવાના નવા નવા ઉપાયો પણ અજમાવવામા આવે છે આ બધાનુ આશ્ચર્યકારક પરિણામ જોઈને રાજશક્તિ અને શસ્ત્રશક્તિ પરથી શ્રદ્ધા ઓસરતી જાય છે.

શિક્ષાથી શરીરમા ફેરફાર કરી શકાય છે તેનામાં આત્મામા પરિવર્તન લાવવાની શક્તિ જ ક્યા છે ? જ્યાં સુધી આ શરીરનુ સચાલન કરનાર આત્મામા પરિવર્તન ન થાય અને ઇંદ્રિયોનું સચાલન કરનાર મનમા સુધારો ન થાય, ત્યાસુધી શરીરમા પણ શિક્ષા દ્વારા પરિવર્તન કરાવવાનું કાર્ય મુશ્કેલ છે.

ક્રૂરતાની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચેલા પરદેશી રાજાને કેશીશ્રમણની પ્રેમશક્તિએ જ બદલ્યો હતો અને તેની જીવનસરિતામાં પ્રેમનો પ્રવાહ વહેતો કર્યો હતો. પ્રેમસિંધુ ઈસુ ખ્રિસ્તે પ્રેમની શક્તિ વડે મોટા મોટા પાપીઓના હૃદય ફેરવી નાખ્યા હતા. વધારે દૂર શા માટે જવું ? આપણી નજર સામે જ ગુજરાતના મૂક સેવક શ્રી રવિશંકર મહારાજ મોજૂદ છે તેમણે કેટલાય ભયંકર લૂંટારાઓનાં હૃદય પ્રેમથી બદલી નાખ્યાં છે.

જેકસ જેટલો શ્રીમંત હતો, તેટલો જ અત્યાચારી પણ હતો. જ્યારે તે ટેકસ(કર)ની વસૂલાત કરવા નીકળતો, ત્યારે શહેરના કેટલાય લોકો તેના ત્રાસથી કંટાળીને જંગલમાં સંતાઈ જતા. તેની માલિકીના કેટલાય પીઠા ચાલતા હતા ત્યા રાતદિવસ અનાચારનો દાવાનળ પ્રજળતો હતો. એક દિવસ પ્રેમશક્તિના અધિષ્ઠાતા ઈસુ ખ્રિસ્ત પેલા શહેરમા આવ્યા તેમના પ્રેમરસનું પાન કરવા માટે પીડિતો તલસવા લાગ્યા. લોકોનો પ્રવાહ ચોમાસાની નદીની જેમ તેમના તરફ ધસવા લાગ્યો. જિજ્ઞાસાવશ જેકસ પણ એક ઝાડ પર ચઢીને ઈસુના આગમનની રાહ જોવા લાગ્યો. પરંતુ જ્યારે ઈસુ ખ્રિસ્તે જ તેને પ્રેમથી બોલાવ્યો, ત્યારે તે આશ્ચર્યમૂઢ બની ગયો....'જેકસ! ઝાડ પરથી નીચે ઊતર. આજે હું તારો જ મહેમાન બનીશ' ઈસુને આ રીતે એક પાપી સાથે સ્નેહભાવથી જતા જોઈને લોકો ગુસ્સે થઈ

ગયા. સૌએ ઈસુની નિંદા કરવા માંડી. પરંતુ પ્રેમાવતાર ઈસુને તેમની નિંદાસ્તુતિ સાથે શી લેવાદેવા ? તે સીધા જેક્સના ઘેર ગયા અને તેના મહેમાન બન્યા. આગતા-સ્વાગતા પત્યા પછી ઈસુ ખ્રિસ્તે જેક્સ સાથે પ્રેમથી વાતચીત કરી અને આ વાતચીત દરમ્યાન જ ઈસુની નિઃશેષ કરુણાનો સ્નેહાળ સ્પર્શ થતા જેક્સનું હૃદય પર્વતના બરફની જેમ પીગળી ગયું. જેના પર કોઈ વાતની વરસોથી અસર નહોતી થતી, તેને ઈસુએ પ્રેમથી વશ કરી લીધો. પ્રેમવારિનું એક જ બિન્દુ. પ્રેમમંત્રથી પીગળેલા જેક્સે ગદ્‌ગદ સ્વરે કહ્યું: 'પ્રભો ! હું મારું અડધું ધન દરિદ્રનારાયણને અર્પણ કરું છું અને જેમને મેં અનીતિનું ધન મેળવવા માટે હેરાન કર્યા છે, તેમને ચારગણું પાછું આપીને પ્રેમથી સંતુષ્ટ કરવાનું વચન આપું છું '

આ છે અન્યાયી અને અત્યાચારી લોકોનું પ્રેમથી હૃદયપરિવર્તન કરાવવાનો અનોખો માર્ગ. પ્રેમમાં હૃદય પરિવર્તનની અદ્‌ભુત ક્ષમતા છે. પ્રેમ પોતે જ આત્મ-શ્રદ્ધાળુ હોય છે તેને માણસાઈ પર ભરોસો હોય છે. ઈ. સ. ૧૯૫૧ માં તેલંગણમાં જમીનદારોનો અત્યાચાર માઝા મૂકતો જતો હતો. ગણોતિયાઓએ લગભગ ચાર હજાર જમીનદારોની કતલ કરી સામ્યવાદીઓ તેમને ઉશ્કેરતા હતા. સામ્યવાદીઓનો મદાર હિંસા અને તોફાનો પર જ હોય છે. આટલું થયા પછી પણ સમસ્યા

અણુઊકલી જ રહી આચાર્ય વિનોબાનો પ્રેમાળ આત્મા કકળી ઊઠયો. તેમને થયું-શું હૃદયપરિવર્તનનો માર્ગ હૃદયહીનતાનો પરિચય આપવો એ જ છે? શસ્ત્રોની શક્તિ પર જ શ્રદ્ધા રાખવાની છે? તેમના હૃદયમાં મંથન ચાલતું હતું. તેમનો મુકામ પોચમપલ્લીમા હતો ત્યાં એક સભામાં તેમણે જમીનદારોના કર્તવ્ય વિશે ભાષણ કર્યું, પ્રેમનો માર્ગ ચીંધ્યો, ભવિષ્યમાં હિંસાને ઉત્તેજન ન આપવાનો ઉપાય બતાવ્યો, સામ્યવાદીઓ સાથે પણ વાટાઘાટ ચલાવી અને છેવટે આ જમીનદારોમાથી સૌ પ્રથમ રામચન્દ્રન્ રેડ્ડી નામના એક માણુસે ઊભા થઈને ભૂખ્યા, બેકાર અને પીડિત ખેડૂત ભાઈઓ માટે પોતાની એંસી વીઘા જમીન અને ખેતીનાં બીજા સાધનો આપી દેવાનો સંકલ્પ જાહેર કર્યો આ રીતે ભૂદાનની ગંગાનું પ્રાગટ્ય થયું અને તે ઉત્તરોત્તર આગળ વધતી ગઈ. આજે તો તે ગ્રામદાન સુધી પહોંચી ગઈ છે. જમીનદારોના હૃદય બદલાઈ ગયા તેમણે ગણોતિયા અને ખેડૂતો પર જુલમ ગુજારવાનું બંધ કર્યું. તેમની સાથે પ્રેમ અને ભાઈચારાથી રહેવા લાગ્યા બધે પ્રેમનો પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો

આજના શહેરોમા આપણને લક્ષ્મીનો ઝણકાર મળશે, સુંદર અને ફેશનેબલ બંગલાઓની કતારો, મોટરો અને શૃંગારગૃહોની હારમાળા મળશે; પરંતુ પ્રેમનો ઝંકાર ભાગ્યે જ મળશે સ્નેહના બિંદુ આજે શહેરોમાં સુકાઈ

ગયા છે. શહેરમા કોઈ મોટા ઘરવાળાના મહેમાન બનવાનુ થાય, તો તમને સ્વાદહીન મિષ્ટાન્ન જ મળી રહે. એટલા માટે જ સંત વિનોબાએ એક વખત કહ્યુ હતુ. 'શહેરમાં ઘર તો બહુ જ પાસે પાસે હોય છે, પરંતુ ઘરમા રહેતા લોકોના હ્રદય પાસે પાસે હોતા નથી લોકોના હ્રદય તો દૂર દૂર જતા જાય છે. સ્નેહની સરવાણી સુકાતી જાય છે.' આવા ઘરોમા જનાર કોઈ સંતોષ અનુભવતો બહાર નહી આવે તેનુ મન હતાશા જ અનુભવતુ હશે મોટા મોટા મહેલોમા પ્રેમાળ હ્રદય ભાગ્યે જ ક્યાંક મળી આવશે બીજી તરફ ગામડામાં ઝૂંપડા એકબીજાથી દૂર હોય છે. આમ હોવા છતાય તેમના હ્રદય પાસે પાસે હોય છે ત્યા જનારને ખાવા માટે ભલે લૂખો રોટલો મળતો હોય, પરંતુ આ રોટલો પણ ખેડૂતના સ્નેહરૂપી ઘીથી ચોપડેલો હશે. ત્યાં નથી રેડિયોનો ઝંકાર કે નથી સિનેમાની બહાર ત્યા તો આપણને સતત સંભળાયા કરશે પ્રેમનો ઝંકાર આવનાર વ્યક્તિ ઝૂંપડામાથી હ્રદયમા સ્નેહની મધુરતા અને શીતળતા ભરીને વિદાય થશે. તેના મનમા નિરાશા નહી હોય, સંતોષનો સંચાર હશે

પ્રેમમા મુખ્ય આકર્ષણ જ એ છે કે બીજાને કંઈ જ આપ્યા વિના માણસ તેને પોતાનો બનાવી લે છે આપ એક માણસને નોકરીએ રાખો જો તેનો પગાર [illegible] એકદમ વધારી આપો છો તેને [illegible] પણ આપો છો પરંતુ તેને પ્રેમ આપતા નથી તેના [illegible]

મુકાયા છે. તેનું મૂળ કારણ આ જ છે કે સમાજની મશીનરીમાં સ્નેહનું તેલ-લ્યુબ્રિકેટિંગ ઓઈલ-પૂરવામાં આવતું નથી.

રાષ્ટ્રની બાબતો વિશે ગરમાગરમ ચર્ચાઓ થતી હોય છે. કેટલીક વખત અંદરોઅંદરના ઝગડા એટલા તો ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરે છે કે જાણે આગ જ વરસતી હોય એમ લાગે છે આવા પ્રસંગોએ સ્નેહસિંચનની આવશ્યકતા છે. જગતના બધા જ કૂટપ્રશ્નોનો ઉકેલ લાવવા માટે સ્નેહનો પ્રયોગ જ સર્વશ્રેષ્ઠ છે

આજે તો ધાર્મિક, રાષ્ટ્રિય અને આંતરરાષ્ટ્રીય બધા જ ક્ષેત્રોમા સ્વાર્થની તતૂડી વાગે છે. સ્વાર્થ અને ઘૃણાએ પ્રેમનું આસન પચાવી પાડ્યુ છે. સામાજિક કાર્ય, ધાર્મિક કાર્ય કે રાષ્ટ્રિય કાર્ય-બધે જ માણસ પોતાનાં અંગત માનપ્રતિષ્ઠા, સુખસાધન અને ધનની અભિવૃદ્ધિ ઇચ્છે છે પ્રેમને કર્તવ્ય માનીને આવા કાર્યો કરનાર કોઈક વીરલા જ હોય છે

માણસને જો વાહવાહને ભોજન મળતું હોય કે બીજો કોઈ અંગત સ્વાર્થ સધાતો હોય તો તે તરત જ તયાર થઈ જશે. પરંતુ તેમા ક્યાય પ્રેમનુ નામનિશાન નહી હોય. તે સ્નેહનું દાન કરવાની ઇચ્છા નહી રાખે.

સાસુ વહુ પર દબાણ કરીને દાન કરાવવા ઇચ્છા રાખશે અને વહુ સાસુ પાસે પૈસા હોય તો તે મેળવ

વાની લાલચે કામ કરશે પરંતુ તે પ્રેમથી, સાચા હૃદયથી કામ નહીં કરે વહુ જો સાસુના હૃદયમા મમત્વની ભાવના પ્રગટાવી શકે અને સાસુ જો વહુને સ્નેહ અને સહાનુભૂતિથી પોતાની બનાવી લે અને વહુને પોતાની પુત્રી જેવી જ માને, તો વહુ પણ સાસુને મા જેવી માનીને તેની પ્રેમથી સેવા કરશે. સાસુવહુ વચ્ચે જ્યા આ પ્રકારનો પ્રેમપૂર્ણ વ્યવહાર હોય, ત્યાં ઝગડાખોરી ડોકિયું પણ કરી શકતી નથી. પ્રેમને ટકાવવા માટે ઉભય પક્ષે સ્વાર્થત્યાગની આવશ્યકતા છે. રાષ્ટ્રકવિ મથિલીશરણની નીચેની પંક્તિઓમા આ જ રહસ્ય સમાયેલું છે:

'દોનો ઓર પ્રેમ પલતા હૈ.
સખિ, પતંગ ભી જલતા હૈ; હા! દીપક ભી જલતા હૈ!
સિસ હિલાકર દીપક કહતા–
બંધુ, વૃથા હી તૂ ક્યો દહતા?
પર પતંગ પડકર હી રહતા.
કિતની વિહ્વળતા હૈ?
દોનો ઓર પ્રેમ પલતા હૈ'

[સાકેત]

સ્વ. મહાત્મા ટૉલ્સ્ટૉયના શબ્દોમા—'એમ કહેવું કે તમે એક જ વ્યક્તિને આખી જિંદગી સુધી પ્રેમ કર્યા કરશો. તેનો અર્થ એનો થાય છે કે, તમારી ઇચ્છા હશે ત્યાસુધી મીણબત્તી સળગ્યા જ કરશે'

જો તમારે દુનિયાની નજરે પ્રતિષ્ઠા મેળવવી હોય,

લોકોનો પ્રેમ સંપાદન કરવો હોય, તો તમારા હૃદયમાં પ્રેમનો અસ્ખલિત ઝરો વહેવા દો. સદ્‌ગુણો, ઉદારતા અને સ્વાર્થત્યાગની પવિત્ર સુવાસ ફેલાવો. ફ્રેંકલિનના શબ્દોમાં—'જો તમારે પ્રિય બનવું હોય, તો પ્રેમ કરો અને પ્રેમની યોગ્યતા કેળવો.' આપ જીવનના ગમે તે ક્ષેત્રમાં કામ કરતા હો, તોપણ બધે પારકાના, સમાજના, રાષ્ટ્રના અને જગતના કલ્યાણને નજર સમક્ષ રાખીને આગળ વધો. આપણા પર થતા શોષણને સહી લઈને પણ પારકાનું પોષણ કરો. તમારા 'અહમ્'ને 'સ્વ'માં કેન્દ્રિત ન કરતાં વિરાટ વિશ્વમાં ફેલાવો. જ્યાં જાઓ ત્યાં સર્જનાત્મક કાર્ય કરો, ખંડનાત્મક નહીં. સ્નેહ અને પ્રેમના જળથી કુટુંબ, સમાજ કે રાષ્ટ્રમાં પ્રસરી ગયેલી ઘૃણા, સ્વાર્થ અને દ્વેષની કાલિમાને દૂર હટાવવાનો પ્રયત્ન કરો. જે પહેલાં પારકાના સુખનો વિચાર કરે છે અને પછી પોતાના સુખનો વિચાર કરે છે, તે જ સાચો પ્રેમી બની શકે છે. આવી પ્રભાળ વ્યક્તિ પારકાનાં દુઃખ પોતાના માથે વહોરી લે છે. તે ગમે તેવી આપત્તિઓ સહન કરે છે. તેના મનમાં કવિના શબ્દોની વીણાનો ઝંકાર ઊઠે છે:

'જો હૈ પ્રેમી વે કુદરતકી બલાઓંસે નહીં ડરતા,
જો હૈ આગર જફાકશ વે જફાઓંસે નહીં ડરતે,
વે મુસીબત કે મુસાફિર ભી સીધે તૈર જાતે હૈં,
વે આધી રાત ભી દુનિયાકી છાતી ચીર જાતે હૈં.'

ગોસ્વામી તુલસીદાસના ગૃહસ્થજીવનનો પ્રસંગ આ પ્રમાણે છે પોતાની પત્નીના મોહમા પાગલ હોવા છતાંય તેમના જીવનનો વળાક શુદ્ધ પ્રેમ તરફ હતો. તેમની પત્ની રત્નાવલી પોતાના ભાઈ સાથે પિયર ગઈ. તુલસીદાસ ખૂબ જ વિહ્વળ થઈ ગયા. તે અડધી રાતના જ પત્નીને મળવા માટે નીકળી પડ્યા નદી પૂરજોસથી વહી રહી હતી ઈશ્કના દીવાના તુલસીદાસ એક લાશનો ટેકો લઈને નદી તરી ગયા. સસરાનુ ઘર બધ હતુ તુલસીદાસને ઘરની દીવાલ પર ચઢીને અદર જવાનો માર્ગ સૂઝી આવ્યો સંયોગવશ ત્યા એક સાપ લટકતો હતો. તુલસીદાસે તેને દોરડું માનીને પકડી લીધો અને ઘરમાં કૂદી પડ્યા. તુલસીદાસની પત્ની આ અવાજ સાંભળીને જાગી ગઈ તે તો આખું દૃશ્ય જોઈને સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. પોતાના પતિને આ રીતે મોહમા પાગલ થયેલો જોઈને તેણે પોતાના કર્તવ્યનું પૂરેપૂરું પાલન કર્યું અને સાચા પ્રતિપ્રેમનો પરિચય કરાવ્યો. તેણે તરત જ એક [illegible] સંભળાવ્યો

'જેસો પ્રેમ હરામમે વૈસો હરિમે હોય,
ચલા જાય વૈકુંઠમે, પલ્લા ન પકડે કોય'

હાડમાસના આ હ[illegible] પર તમા
પ્રેમ છે, તેવો જ પ્રેમ [illegible] સાથે થ
પ્રભુ પ્રત્યે થઈ જાય, [illegible] વાની
લાગે, તો તમારા માટે :

પ્રેમસિંધુ ઈસુ ખ્રિસ્તે પ્રેમને જ પ્રભુનુ સ્વરૂપ માન્યુ છે. Love is God. આ છે ઈસુનું સુવાક્ય.

કર્મયોગી શ્રીકૃષ્ણે પ્રેમની વાસળી વગાડીને સમાજને પોતાનો કર્યો હતો. શ્રીકૃષ્ણનો પ્રેમ તાદાત્મ્ય અને તાટસ્થ્યને જાળવતો હતો. આને આપણે અનાસક્તિ યોગ કહી શકીએ. તાત્પર્ય એ છે કે જગતના બધા જ ધર્મો, શાસ્ત્રો અને સાહિત્યમાં 'પ્રેમ'ને સર્વોચ્ચ સ્થાન આપવામા આવ્યુ છે. ભારતીય ઋષિઓએ પ્રેમના મહાત્મ્યનું દિગ્દર્શન નીચેના શ્લોકમા કરાવેલુ છે:

'प्रेमशक्ति समा शक्ति अपरा न जगत्त्रये ।
प्रेमाकर्षणयोगेन स्वकीय जायते जगत् ॥'

ત્રણેય લોકમા પ્રેમની શક્તિ જેવી બીજી કોઈ શક્તિ નથી. પ્રેમાકર્ષણના બહાને જ સમગ્ર જગત આપણુ બની જાય છે.

જે શુદ્ધ પ્રેમી હોય છે, તેના હ્રદયમા પ્રેમના અલગ અલગ ખાના નથી હોતા. તેના માટે स्वदेशो भुवनत्रयम् ।' ત્રિભુવન જ પોતાનો દેશ છે. તે પ્રેમ સમય, સ્થળ, ભાષા, પ્રાંત કે કુટુંબમા બધાયેલો નથી હોતો પ્રેમ નિરકુશ હોય છે પ્રેમને સીમાડાનાં બંધનો નડતા નથી તેના નાનાનાના ટુકડા કરી શકાતા નથી. પ્રેમ એક છે, અખંડ છે પ્રેમના ટુકડા કરવામા આવે તો પ્રેમનો આત્મા ઊડી જાય ત્યા દ્વેષ અને સ્વાર્થના જ જતુઓ ખદબદે. વિરાટ પ્રેમ તો અખંડ માનવતાનો અનુભવ કરે છે

ગોસ્વામી તુલસીદાસના ગૃહસ્થજીવનનો પ્રસંગ આ પ્રમાણે છે પોતાની પત્નીના મોહમાં પાગલ હોવા છતાંય તેમના જીવનનો વળાંક શુદ્ધ પ્રેમ તરફ હતો. તેમની પત્ની રત્નાવલી પોતાના ભાઈ સાથે પિયર ગઈ. તુલસીદાસ ખૂબ જ વિહ્વળ થઈ ગયા. તે અડધી રાતના જ પત્નીને મળવા માટે નીકળી પડ્યા. નદી પૂરજોસથી વહી રહી હતી ઈશ્કના દીવાના તુલસીદાસ એક લાશનો ટેકો લઈને નદી તરી ગયા સસરાનું ઘર બંધ હતું તુલસીદાસને ઘરની દીવાલ પર ચઢીને અંદર જવાનો માર્ગ સૂઝી આવ્યો સંયોગવશ ત્યાં એક સાપ લટકતો હતો. તુલસીદાસે તેને દોરડું માનીને પકડી લીધો અને ઘરમાં કૂદી પડ્યા. તુલસીદાસની પત્ની આ અવાજ સાંભળીને જાગી ગઈ તે તો આખું દૃશ્ય જોઈને સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. પોતાના પતિને આ રીતે મોહમા પાગલ થયેલો જોઈને તેણે પોતાના કર્તવ્યનું પૂરેપૂરું પાલન કર્યું અને સાચા પ્રતિપ્રેમનો પરિચય કરાવ્યો. તેણે તરત જ એક દોહરો સંભળાવ્યો:

'જેસો પ્રેમ હરામમે વૈસો હમ્મે હોય,
ચલા જાય વૈકુંઠમે, પલ્લા ન પકડે કોય'

હાડમાસના આ હરામી શરીર પર તમારો જેવો પ્રેમ છે, તેવો જ પ્રેમ જો સમગ્ર જગત સાથે થઈ જાય, પ્રભુ પ્રત્યે થઈ જાય, પારકાનું દુઃખ ટાળવાની લગની લાગે, તો તમારા માટે સ્વર્ગ કે મોક્ષ દૂર નથી.

પ્રેમસિંધુ ઈસુ ખ્રિસ્તે પ્રેમને જ પ્રભુનું સ્વરૂપ માન્યુ છે. Love is God. આ છે ઈસુનું સુવાક્ય.

કર્મયોગી શ્રીકૃષ્ણે પ્રેમની વાંસળી વગાડીને સમાજને પોતાનો કર્યો હતો. શ્રીકૃષ્ણનો પ્રેમ તાદાત્મ્ય અને તાટસ્થ્યને જાળવતો હતો. આને આપણે અનાસક્તિ યોગ કહી શકીએ. તાત્પર્ય એ છે કે જગતના બધા જ ધર્મો, શાસ્ત્રો અને સાહિત્યમાં 'પ્રેમ'ને સર્વોચ્ચ સ્થાન આપવામા આવ્યુ છે. ભારતીય ઋષિઓએ પ્રેમના મહાત્મ્યનું દિગ્દર્શન નીચેના શ્લોકમા કરાવેલુ છે:

'प्रेमशक्ति समा शक्ति· अपरा न जगत्त्रये ।
प्रेमाकर्षणयोगेन स्वकीय जायते जगत् ॥'

ત્રણેય લોકમા પ્રેમની શક્તિ જેવી બીજી કોઈ શક્તિ નથી. પ્રેમાકર્ષણના બહાને જ સમગ્ર જગત આપણું બની જાય છે.

જે શુદ્ધ પ્રેમી હોય છે, તેના હૃદયમાં પ્રેમના અલગ અલગ ખાના નથી હોતાં તેના માટે स्वदेशो भुवनत्रयम् ।' ત્રિભુવન જ પોતાનો દેશ છે. તે પ્રેમ સમય, સ્થળ, ભાષા, પ્રાંત કે કુટુંબમાં બધાયેલો નથી હોતો પ્રેમ નિરંકુશ હોય છે. પ્રેમને સીમાડાનાં બંધનો નડતા નથી તેના નાનાનાના ટુકડા કરી શકાતા નથી. પ્રેમ એક છે, અખંડ છે પ્રેમના ટુકડા કરવામા આવે તો પ્રેમનો આત્મા ઊડી જાય ત્યા દ્વેષ અને સ્વાર્થનાજ જંતુઓ ખદબદે. વિરાટ પ્રેમ તો અખંડ માનવતાનો અનુભવ કરે છે

પ્રાણીમાત્રમાં એકતાનો અનુભવ કરે છે. મહાત્મા બુદ્ધના શબ્દોમા—

'પ્રેમ જ સ્વર્ગનો માર્ગ છે, મનુષ્યત્વનું બીજું નામ છે બધા પ્રાણીઓ પ્રત્યે સ્નેહભાવ રાખવો એ જ સાચી માણસાઈ છે'

પ્રેમ તો વહેતી નદીના જળ જેવો છે. પ્રેમને ખાડામા પૂરી રાખવાથી તે સડી જાય છે, તેમાંથી દુર્ગંધ પ્રસરે છે અને તેનું સ્વરૂપ જ બદલાઈ જાય છે તે મોહ, તિરસ્કાર કે દ્વેષનુ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. આજકાલ લોકોને હિન્દુસ્તાન પાકિસ્તાનની જેમ પ્રેમના ભાગલા પાડવાનો શોખ વળગ્યો છે ભાષાપ્રેમ, પ્રાતપ્રેમ, ગ્રામપ્રેમ, નગરપ્રેમ, સંપ્રદાયપ્રેમ, જ્ઞાતિપ્રેમ, દેશપ્રેમ ઇત્યાદિ પ્રેમના ટુકડા જ છે. આ બધો ખડિત પ્રેમ છે. ખડિત પ્રેમ મુડદા જેવો થઈ જાય છે, તેમાં પ્રેમની સજીવતા નથી રહેતી. દ્વેષ અને કલેશના કીડા ખદબદે છે. ખંડિત પ્રેમમાથી તિરસ્કારની દુર્ગંધ રેલાય છે. ખડિત પ્રેમ માનવતાના ટુકડા કરી નાખે છે. સંપ્રદાય પ્રત્યે પ્રેમ રાખનાર પોતાના સપ્રદાયના અનુયાયીઓને જ સત્કારશે. પારકા સંપ્રદાયના અનુયાયીઓને તે ધિક્કારશે પોતાના સંપ્રદાયની અધમમા અધમ વ્યક્તિને તે મોહવશમા આવીને મહાપુરુષનુ બિરુદ આપશે અને પારકાના સપ્રદાયની સારામા સારી વ્યક્તિને તે ખરાબ કહેશે. આ જ રીતે એક રાજાને પોતાના દેશ માટે પ્રેમ હોય

છે. તે બીજા દેશને શત્રુનો દેશ માની લે છે અને યુદ્ધ કરવા તૈયાર થઈ જાય છે. ચોર અને લૂંટારાઓને પોતાના ઘર પ્રત્યે જ પ્રેમ હોય છે, પારકાના નહી. જો લોકો પારકાના ઘર પ્રત્યે પણ પોતાના ઘર જેટલો જ પ્રેમ રાખતા શીખી જાય, તો આ દુનિયામા સ્વર્ગ ઊતરી આવે. આ સત્ય રાષ્ટ્ર, ધર્મ, સપ્રદાય કે જ્ઞાતિના વિષયને પણ સરખી રીતે જ લાગુ પડે છે. પરંતુ ભારતવાસીઓમાં તો આ ટુકડેટુકડા કરાવવાના ક્ષુદ્ર પ્રેમના સસ્કારો ઠાંસીઠાસીને ભરવામા આવ્યા છે આ સસ્કારોને વિદાય કરવાની કશી જ તૈયારીઓ થતી હોય એમ જાણવામાં આવ્યું નથી. પરંતુ યાદ રાખો—તમે આ ખડિત પ્રેમના સસ્કારોને હટાવીને વિશાળ પ્રેમનો અંકાર જન્માવો કે ન જન્માવો, તોપણ સકુચિત પ્રેમના માઠા ફળ તો તમારે ભોગવવાં જ પડશે ભારતના ઇતિહાસનુ પાનેપાનુ આ સંકુચિત પ્રેમની કડવાશની કરુણ કથા પોકારી રહ્યુ છે. સંકુચિત પ્રેમમાં પોતાના સુખને જ પ્રાધાન્ય આપવામા આવે છે. વિરાટ પ્રેમમાં સૌકોઈને સુખી જોવાની ભાવના હોય છે. વિશાળ પ્રેમમાં સૌને સુખી કરવાનો પ્રયત્ન પણ કરવો પડે છે. જે સંકુચિત પ્રેમને લીધે ભાઈ ભાઈ એકબીજાનુ લોહી ચૂસવા તૈયાર થઈ જાય છે, તેને શુ પ્રેમ કહી શકાય ? કોઈ પણ ડાહ્યો માણસ આને પ્રેમ નહી કહે

આપના જીવનમા પ્રેમનું વર્તુળ મોટું થતું જશે, ત્યારે જ પ્રેમનો સાચો આનંદ માણી શકાશે. ગામમાથી

શહેર, શહેરમાથી જ્ઞાતિ, જ્ઞાતિમાંથી સમાજ, સમાજમાથી દેશ અને દેશમાથી સમગ્ર વિશ્વ તરફ આપણો પ્રેમ ફેલાતો જશે, ત્યારે જ જીવનમાં મધુર ઝકાર પેદા થશે. એટલા માટે જ આપણે પ્રેમના સાર્વભૌમ સ્વરૂપને અપનાવી લઈએ આપણા કૌટુબિક, ગ્રામીણ, નાગરિક, સામાજિક, રાષ્ટ્રીય અને આતરરાષ્ટ્રીય જીવનમા જ્યારે અખઠ પ્રેમનુ પ્રાગટ્ય થશે, ત્યારે જ આપણા જીવનમાં પ્રેમનો પૂરેપૂરો ઝંકાર જન્મશે. નહીંતર દીપકની જેમ દ્વેષ કે તિરસ્કારની હવાના ઝાપટાથી પ્રેમની જ્યોત સદંતર બુઝાઈ જશે.

આપણે અખંડ પ્રેમને આપણા જીવનમાં શ્રદ્ધાપૂર્વક વહેવા દઈએ. તેમ કરવાથી આપણા જીવનમાં માધુર્યપૂર્ણ ઝંકારનો પ્રાદુર્ભાવ થયા વિના નહીં જ રહે. પછી તો આપણે વિશ્વના બની જઈશું અને વિશ્વ આપણું બની જશે.

[૩]

જીવનની લાલિમા

ભારતીય સંસ્કૃતિ ત્યાગપ્રધાન સંસ્કૃતિ છે ત્યાગ એ જ તેનો પ્રાણ છે, આત્મા છે. જ્યા ત્યાગ અને વૈરાગ્યની પૂજા થાય છે, આરતી થાય છે, સત્કાર અને સન્માન થાય છે, ત્યા ભારતીય સંસ્કૃતિ છે. જ્યા ભોગ–રોગનુ પ્રાધાન્ય હોય છે, વિષયવાસનાની પ્રબળતા હોય, રાગની આગ પ્રજળી રહી હોય છે, દ્વેષનો દાવાનળ ધૂંધવાઈ રહ્યો હોય છે, ક્રોધની આંધી ચડતી હોય છે, અભિમાનનો સાપ ફૂંફાડા મારતો હોય છે, માયા અને લોભનો વંટોળિયો ચકરાવો લેતો હોય છે, ત્યા ભારતીય સંસ્કૃતિનો અભાવ હોય છે

ભારતીય સંસ્કૃતિના જ્યોતિર્ધરોએ વિષયવાસનાની નિંદા કરેલી છે તેને આત્માની 'વિભાનપરિણતિ અને ઔપાધિક ભાવ' તરીકે આલેખ્યા છે. તે જીવનનો વિકાર્ છે. સોનું ચળકાટ મારે છે. પરંતુ જો તે કાદવમાથી ખરડાયેલુ હોય, તો તેનો ચળકાટ દુનિયાને દેખાડી શકતું નથી.

તેના પરથી જેમજેમ કાદવ ઓછો થતો જાય છે, તેમતેમ તે વધારે ચળકે છે. આત્મારૂપી સોનું પણ અનંત કાળથી વિકારોના કાદવથી ખરડાયેલુ છે, વાસનાના મેલથી કાળું પડેલું છે, તેને ચમકદાર બનાવવુ હોય, તો વિકારોને દૂર કરવા જોઈએ, વાસનાઓને ફગાવી દેવી જોઈએ અને સસ્કારોને જાગ્રત કરવા જોઈએ સંસ્કારોને જાગ્રત કરવાનો અર્થ થાય છે બ્રહ્મચર્યમા તલ્લીન થઈ જવું, પરમાત્મભાવની જ્યોતિ પ્રગટાવવી બ્રહ્મચર્યની આગમા તપીને આત્મા કુદન જેવો શુદ્ધ બને છે. આત્મા સાથે અનત કાળથી જોડાયેલું કર્મફળ બળીને ખાખ થઈ જાય છે. તે સાધનાનું પ્રવેશદ્વાર છે, તેનાથી મન પવિત્ર થાય છે અને વિચારો ઉચ્ચ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે કર્મ કરવાની શક્તિ બળવત્તર બને છે આ કારણને લીધે જ આગમો, ત્રિપિટકો અને વેદોમા બ્રહ્મચર્યની પ્રશસ્તિ ગાવામા આવી છે આર્યાવર્તના મહામાનવ ભગવાન મહાવીરે પોતાના એક પ્રવચનમા કહ્યું હતુ ' 'જેવી રીતે ગ્રહો, નક્ષત્રો અને તારાઓમા ચંદ્રમા અગ્રસ્થાને છે, તેવી રીતે વિનય, શીલ, તપ ઇત્યાદિ સદ્દગુણોમાં બ્રહ્મચર્ય મુખ્ય છે'

'વિણયસીલ તપનિયમ ગુણસમૂહ તં બભ ભગવતં,
ગહગણા નક્ખત્ત તારગાણા વા જહા ઉડુપત્તી.'

—પ્રશ્નવ્યાકરણ [

મહાત્મા બુદ્ધ પણ પોતાના શિષ્યોને સ

એક દિવસ કહ્યું હતું ' શિષ્ય, તું તારા ચિત્તને કામ-ગુણોમા આસક્ત કરીશ નહીં.'

'મા તે કામ ગુણે રમસ્સુ ચિત્ત'

વૈદિક સંસ્કૃતિના મહાન આચાર્યોએ ખૂબ જ સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહ્યું છે: 'બ્રહ્મચર્યરૂપી તપ આદરીને દેવોએ મૃત્યુ પર વિજય મેળવ્યો છે.' [ब्रह्मचर्येण तपसा देवा मृत्युमुपाघ्नत ।]

હું આપને કહી રહ્યો હતો કે ભારતના ઋષિ-મહર્ષિઓ અને શ્રમણ-નિર્ગ્રંથોએ એકી અવાજે બ્રહ્મ-ચર્યનો મહિમા ગાયો છે અને વિકારોની નિંદા કરી છે. બ્રહ્મચર્યની સાધનાથી શરીર સુદૃઢ બને છે, આત્મા શક્તિશાળી બને છે અને વિચારો શુદ્ધ બને છે. પરંતુ વિકાર અને વાસનાઓથી શરીરનુ તેજ અને ઓજસ હણાય છે, આત્મા નિર્બળ બને છે અને વિચારોમાં વિકૃતિ પ્રવેશે છે. બ્રહ્મચર્ય જીવનને ચમકદાર બનાવે છે અને વિકારો જીવનને બરબાદ કરે છે

અંધારી રાત છે. આકાશમાં ચારે તરફથી વાદળો ઘેરાવા લાગ્યાં છે, આંધી ચડી છે, ભયંકર ગર્જનાઓ સંભળાય છે અને વીજળી ઝબૂકે છે. આ વેળાએ બે પ્રવાસીઓ હિમાલયની ઘટામાથી પસાર થઈ રહ્યા છે. તેમને કોઈ કોઈ વખત છલંગો મારતા હરણાં દેખાય છે. કોઈ કોઈ વખત રંઝેરંગી જંગલી પશુઓ નજરે પડે છે. કોઈ વખત વરુની ભયંકર ચિચિયારીઓ સંભળાય છે.

કોઈ વખત હાથીની ચીસો સંભળાય છે. કોઈ વખત શિયાળીનો અવાજ સંભળાય છે. કોઈ વખત સિંહની ભયંકર ગર્જનાઓથી આખા જંગલમાં સન્નાટો પ્રસરી જાય છે. એક પ્રવાસી બીકનો માર્યો થથરી ઊઠે છે અને બીજો પ્રવાસી નચિંત બનીને આગળ વધે છે. બીજો પ્રવાસી પોતાના સાથીદારની નિર્ભયતા જોઈને છક થઈ જાય છે. છેવટે તેણે પૂછ્યું. 'ભાઈ, તમારી નિર્ભયતાનું કારણ શું છે? તમારી પાસે એવી કઈ વસ્તુ છે કે તમને ભય લાગતો નથી?' પહેલા પ્રવાસીએ સાભિમાન જવાબ આપતા કહ્યું: 'મારા હાથમાં આ લાકડી છે, તેની તમને ખબર નથી? આ લાકડી કેટલી સુંદર છે, કેટલી મનમોહક છે, તેના પર કેટલો સરસ રંગ લગાડેલો છે, કેટલું સુંદર ચિત્રકામ કરેલું છે, તેમાં કલાકારના અંતર્મનના ગૂઢ ભાવોની કેટલી જીવંત અભિવ્યક્તિ છે! આ બધું જોઈને જોનારના તન, મન અને નયનમાં આનંદોલ્લાસ પ્રગટે છે. જોનાર આનંદાવેશમાં નાચી ઊઠે છે. તે તેનાં વખાણ કરતા થાકતો નથી.' બીજા પ્રવાસીએ કહ્યું 'ભાઈ, તમારી વાત તો સોળ આની સાચી છે પરંતુ આ લાકડીમાં તો મેલના થર જામેલા છે. તે બહારથી તો વીજળીની જેમ ચમકે છે પરંતુ તેનું આતરિક સારતત્ત્વ ખવાઈ ગયેલું છે આમ હોવા છતાંય તમે અભિમાન લઈ રહ્યા છો કે ગમે તેવી મુશ્કેલીમાંથી પણ તમે ઊગરી શકશો! જો કોઈ પશુ સામે આવશે અને તમે બચાવ

માટે આ લાકડીનો ઉપયોગ કરશો, તો તેનું પોલ જાહેર થઈ જશે એક ક્ષણમા તો તમારી લાકડીના ટુકડા થઈ જશે.' પરંતુ પહેલા પ્રવાસીને પોતાના સાથીદારની આ વાત સમજાતી નહોતી. તે આ લાકડીના બાહ્ય સૌંદર્યથી આકર્ષાયો હતો તેને શ્રદ્ધા હતી કે વખત આવ્યે લાકડી તેને દગો નહીં દે. આપને આ પહેલા પ્રવાસીની મૂર્ખામી પર હસવું આવશે. આપણે સૌ પ્રવાસીઓ છીએ, ભવાટવીમાંથી પસાર થઈ રહ્યા છીએ. બહારથી અત્તર અને પાવડરના લપેડા કરીને ફરનાર માણસનું જીવન પેલા પ્રવાસીની લાકડી જેવુ છે. તેમા વિકારો, વાસનાઓ અને અનાચારનો મેલ ચીટકેલો છે, તેમાથી જીવનનું સારતત્ત્વ નિચોવાઈ ગયું છે. કૃત્રિમ રીતે સુંદર હોવાનો દેખાવ કરીને તે ભલે લોકોની નજરે ભભકદાર દેખાય; પરંતુ તે જીવનના અંતિમ ધ્યેય-મોક્ષને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી

જૈન ધર્મે મોક્ષ મેળવવા માટે શરીરના આકાર પર ભાર મૂક્યો નથી શરીર ભલે સુંદર હોય કે કદરૂપુ હોય, અષ્ટાવક્રની જેમ વાંકુચૂકું હોય કે સનત્કુમારની જેમ સુંદર હોય શરીર ગોળ હોય કે સમચોરસ હોય, તોપણ મોક્ષ મળી શકે છે શરીરના આકારમા વિકૃતિ હોય તો તે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવામા અડચણ રૂપ નીવડતી નથી જેના હાડકા કમજોર હશે તેને મોક્ષ નહીં મળે. વેદમાં પણ કહ્યુ છે .

'नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः।'

—કઠોપનિષદ

જેનુ શરીર નિર્બળ છે, જેનામાં શક્તિ નથી, તેને આત્માના દર્શન થઈ શકતાં નથી. આત્મદેવના દર્શન કરવા માટે વિકારોને જીતવા જોઈએ, ઈંદ્રિયો પર કાબૂ મેળવવો જોઈએ અને રાગદ્વેષને ઓછા કરી નાખવા જોઈએ.

બ્રહ્મચર્ય જીવનની વિરાટ સાધના છે. અમેરિકન ઋષિ થોરોએ કહ્યુ છે 'બ્રહ્મચર્ય જીવનવૃક્ષનું પુષ્પ છે અને પ્રતિભા, પવિત્રતા અને પુરુષાર્થ ઈત્યાદિ તેનાં સુંદર ફળ છે.' વ્યાસના શબ્દોમા–'બ્રહ્મચર્ય અમૃત છે' જે માણસ બ્રહ્મચર્યરૂપી અમૃતનો રસાસ્વાદ માણે છે, તે હમેશને માટે અમર બની જાય છે. તેનું નામ જગતના ઈતિહાસમા હજારો વર્ષ સુધી કોતરાઈ જાય છે. તેનું જીવન લાખો વર્ષ સુધી પ્રકાશ આપ્યા કરે છે. તે કરોડો સ્ત્રીપુરુષોને માર્ગદર્શન આપે છે. ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે કે જે મહાત્માઓએ જીવનમા બ્રહ્મચર્યના મહત્ત્વનો સ્વીકાર કર્યો છે, તે પ્રગતિના સર્વોચ્ચ શિખર પર જઈ પહોચ્યા છે તે દુનિયામા નામના કાઢી ગયા છે.

અગિયાર લાખ વરસ જેટલો લાંબો સમય પસાર થઈ જવા છતાય સીતાનું જીવન આજેય પ્રેરણા આપી રહ્યું છે. અશોકવાટિકામાં સતી સીતા બેઠાં છે, ત્રણેય ખંડનો અધિપતિ રાવણ હાથ જોડીને સામે ઉભો છે.

રાવણ સીતાને પ્રેમપૂર્ણ નજરે જોવા માટે કાકલૂદીઓ કરે છે. પરંતુ સીતા તેનો તિરસ્કાર કરે છે, તેનુ અપમાન કરે છે અને તેનાં પ્રલોભનોને ઠોકરે ચડાવે છે. રાવણની ચકચકતી તલવાર જોઈને પણ તે ડરતી નથી સીતામા એવી કઈ અદ્ભુત શક્તિ હતી તે આપ કહી શકશો? સીતા પાસે તોપ, તલવાર કે બંદૂક હતી? ના, તેની પાસે હતુ બ્રહ્મચર્યનું મહાન તેજ. આ તેજ આગળ બીજાં બધા જ તેજ નિસ્તેજ બની જાય છે. બધી જ શક્તિઓનો પરાજય થાય છે

મહારાણી સત્યવતીએ ભીષ્મ પિતામહને કહ્યું 'ભીષ્મ, તમે મારા માટે આજન્મ બ્રહ્મચર્ય પાળવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી આજે હું તમને આજ્ઞા આપુ છું કે કુળવૃદ્ધિ માટે લગ્ન કરો તમારી પ્રતિજ્ઞા પૂરી થઈ જાય છે' વ્યાસે પણ સત્યવતીના શબ્દોને ટેકો આપ્યો. સત્યવતીએ લગ્ન કરવાની સલાહ આપતાં કહ્યું 'ભીષ્મ, વીરોના સંતાન વીર જન્મે છે. તમારે તમારા માટે નહી, પરંતુ દેશમા વીરોની સંખ્યામાં વધારો કરવા માટે, પરોપકાર કરવા માટે લગ્ન કરવાનું છે' ભીષ્મે કહ્યુઃ 'પૂજ્ય! ઇંદ્ર પોતાની સત્તાનો ત્યાગ કરી શકે છે, યમરાજ ન્યાયનો ત્યાગ કરી શકે છે, અગ્નિ ઠંડક આપી શકે છે અને ચંદ્રમા આગ વરસાવી શકે છે; પરંતુ ભીષ્મ પોતાની પ્રતિજ્ઞા તોડી શકે તેમ નથી હુ લગ્ન કરું તો એક-બે પુત્રોનો વધારો કરી શકું, પરંતુ મારુ

આજીવન બ્રહ્મચર્ય ભારતના કેટલા વીરોને પ્રેરણા આપશે?' બ્રહ્મચર્યના આ તેજને લીધે જ કુરુક્ષેત્રના મેદાનમા આ વીર પુરુષ અઢાર દિવસ સુધી બાણશય્યા પર સૂઈ શકયા, આખુ શરીર અણીદાર બાણોથી વિંધાઈ જવા છતાંય તેમના મો પર હાસ્ય ફરકતું હતું. બાણશય્યા પરથી પણ તે જીવનની સમસ્યાઓનો ઉકેલ સૂચવતા હતા. ધર્મરાજના પ્રશ્નોના જવાબ આપતા હતા. આ છે બ્રહ્મચર્યના તેજનું અનોખું દૃષ્ટાંત.

ભારતીય સસ્કૃતિની ગંભીર વાણી હજારો વર્ષથી પોકારી રહી છે કે, 'માનવ! તને જે આ અમૂલ્ય જીવન મળ્યુ છે, તે ભૌતિક જીવનની અંધારી ગલીઓમા ભટકવા માટે નથી, ભોગવિલાસની ગદી ખાડીમાં કીડાની જેમ ખદબદવા માટે નથી, પુત્રૈષણા, વિત્તૈષણા અને લોકૈષણાની ભુલભુલામણીમા વાકાચૂકા રસ્તા પર અથડાવા માટે નથી આ જીવન વાસનાના ગુલામ બનીને તેને બરબાદ કરવા માટે નથી. વિકારોના પ્રવાહમાં ખેંચાવા માટે પણ નથી જીવનનો ઉદ્દેશ છે વિકાર અને વાસનાઓ પર વિજય મેળવવાનો, ત્યાગ અને વૈરાગ્યની નિર્મળ જ્યોત પ્રગટાવવાનો અને યમ-નિયમની નિર્ઝરિણીના સ્નાન કરવાનો જે મહાન આત્મા જીવનના આ સાચા ધ્યેયને સમજે છે, તે જ્યોતિસ્વરૂપ ધારણ કરીને માનવજાતિને નિશ્રેયસ્ તરફ વાળવામા માર્ગદર્શક બને છે.

જૈન સાહિત્યના ઝગમગતા નક્ષત્ર વિજયકુંવર અને વિજયકુમારીની વાતથી આપ સૌ માહિતગાર છો આ કેવળ ઐતિહાસિક કલ્પના જ નથી; પરંતુ સત્ય છે. જેનું જીવન આ વિશાળ સાગર જેવું છે, તેનું કોઈ તળિયું નથી કે અંત નથી. તેમની કથાઓ હજારો વર્ષથી ઉલેચાય છે, છતાય આ મહાસાગરના નીર ખૂટતા નથી. ભવિષ્યમા પણ આ મહાસાગરના નીર ઘટે–ખૂટે એવી કોઈ શકયતા નથી.

જે જીવનમા બ્રહ્મચર્યનું તેજ છે, સદાચારનું બળ છે અને સદાચારની વીજળી ચમકે છે, તેજ જીવન આગળ આવી શકે છે આ પ્રકારના જીવન જ ઈતિહાસને નવો વળાંક આપે છે. દેવરાજ દેવેન્દ્ર પણ તેના ચરણે માથું નમાવે છે 'નમો બભયારિસ્સ' કહીને તેમને નમસ્કાર કરે છે. જગતની બધી જ શક્તિઓ બ્રહ્મચારીનું સ્વામિત્વ સ્વીકારે છે. બ્રહ્મચારીને સૌકોઈ વખાણે છે. આ કારણને લીધે ભારતીય સંસ્કૃતિના મહાન જ્યોતિર્ધરોએ વિરાટ સાધના પર સવિસ્તર પ્રકાશ નાખ્યો છે પરતુ જે દેશ લાખો વર્ષથી આધ્યાત્મિકતાના સર્વોચ્ચ શિખર પર બિરાજેલો છે અને જે દેશમાં ભગવાન અરિષ્ટનેમિ, ભીષ્મ પિતામહ, સતી સીતા, સાવિત્રી અને દ્રૌપદીના ઉજ્જવળ આદર્શો વિદ્યમાન છે, તે દેશમા ચારિત્ર્યની દરિદ્રતાનો પ્રારંભ થઈ ચૂકયો છે તે જોઈને ખૂબ જ લાગી આવે છે ભગવાન મહાવીર, મહાત્મા બુદ્ધ અને કર્મયોગી કૃષ્ણના પ્રેરણાદાયી

પ્રવચનોથી આ ભૂમિ પાવન થયેલી છે આપણો દેશ ધર્મપ્રધાન કહેવાય છે. આપણો દેશ અન્ય દેશોને સાંસ્કૃતિક દોરવણી આપે છે. આ જ દેશમાં ચારિત્ર્યના એક પણ સિદ્ધાતનું પાલન થતું નથી. ભોગવિલાસની જ્વાળાઓમા લોકો ગળાબૂડ ખૂપવા લાગ્યા છે. ચલચિત્રોએ આખા દેશમા હલકું વાતાવરણ પ્રસરાવી દીધું છે લોકો પ્રગતિ કરવાને બદલે શિષ્ટાચાર અને મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરે છે. નાનાંનાનાં બાળકોની જીભ પર સિનેમાનાં બિભત્સ ગીતો રમતા હોય છે અશ્લીલ ગીતો ગાતી વખતે બાળકો માથી શરમાતાં નથી કે બાપની પરવા કરતા નથી. આ રીતે દેશનું નૈતિક અધ પતન થઈ રહ્યુ છે અને અનિષ્ટો ફાલી રહ્યા છે. અનાચાર કૂદકે અને ભૂસકે વધ્યે જ જાય છે. ક્ષયના જંતુઓની જેમ રાષ્ટ્રના દેહમાં ફૂલતાં–ફાલતા આ અનિષ્ટોને રોકવાની જવાબદારી આપણી યુવાન પેઢી પર છે. ભારતના યુવાનો પોતાના જીવનનું મહત્ત્વ સમજે અને તેનું નૈતિક મૂલ્યાકન કરે. આપણો યુવાનોએ એક વસ્તુ ન ભૂલવી જોઈએ કે આ જીવન ભોગની આગમાં યુવાનીને હોમી દેવા માટે નથી. યુવાનીના તોફાનમાં પોતાની જાતને બરબાદ કરવા માટે આ જીવન નથી.

આપે ઇગ્લૅન્ડના સુપ્રસિદ્ધ કવિ કીટ્સ(Keats)નું નામ સાભળ્યુ હશે તેણે પોતાના એક કાવ્યમાં ભોગ-વિલાસના અનિષ્ટોનુ ચિત્ર દોર્યું છે. પહેલાં સશક્ત એવા એક બહાદુર નૈનિટને કવિ પૂછે છે તે વખતે તો પેલા

સૈનિકના જીવનની લાલિમા ઓસરી ગયેલી હોય છે. તેનું કરમાયેલું મો જોઈને કવિ પૂછે છે 'ઓ બહાદુર સૈનિક ! તારે શું દુઃખ છે ? તારું મોં પીળું કેમ પડી ગયું છે ? આ સરોવરના કિનારે વધારે પડતા બરફને લીધે ઘાસ પણ બળી ગયું છે. અહીં પક્ષીઓનો અવાજ પણ સંભળાતો નથી. આવા સ્થળે તારે એકલા શા માટે ફરવું પડે છે ?'

'What can ail thee,
Knight-at-arms,
Alone and paleby Loitering ?
The sedge is writhered from the lake,
And no birds sing...'

પ્રશ્નના જવાબમાં પેલા નવયુવાન સિપાઈએ કહ્યુંઃ 'મને એક દિવસ ઘાસના મેદાનમાં એક સુંદરી મળી. તેણે તેના હાવભાવથી મને આકર્ષ્યો. તેના નેત્રકટાક્ષથી હુ ઘવાયો, ત્યારે તે મને તેના ઘેર લઈ ગઈ. ત્યા મેં કેટલાય સમ્રાટો, સમ્રાટપુત્રો અને સનિકોને જોયા. આ બધા કફોડી દશામા હતા. પેલી નિર્દય સ્ત્રીએ તેમને કેદી તરીકે રાખ્યા હતા. તેમણે મને સમજાવ્યો કે તારી પણ આ જ દશા થશે. અમારી જેમ તે તારો પણ ત્યાગ કરશે. પરંતુ મેં તેમનું કહેવું ન ગણકાર્યું. છેવટે તેમના શબ્દો સાચા પડ્યા હવે હુ અહી આ ભયંકર સ્થાનમા એકલો રખડું છું'

'And this is why I sojourn here
Alone and paleby loitering,
Though the sedge is withered from the lake
And no birds sing.'

ભોગવિલાસના ગળાબૂડ ફંદામા ફસાયેલા યુવકોની દુર્દશાનું કવિએ મર્મગ્રાહી ચિત્ર દોર્યું છે. જે લોકો વાસનાના ગુલામ બને છે, ઇંદ્રિયોના દાસ બને છે, જીવનનો રાહ ચૂકી જાય છે તે કેવી રીતે બરબાદ થાય છે, તેનો આપને આ બહાદુર સૈનિકની વાત પરથી ખ્યાલ આવી ગયો હશે.

આપ જાણો છો કે ભારતવર્ષના ઈતિહાસમાં બે શહેરો ખૂબ જ જાણીતાં છે–એક દ્વારકા અને બીજું લંકા. એક દિવસ એવો હતો કે જગતનું બધું જ આશ્ચર્ય દ્વારકામા એકઠું થયું હતું. યાદવોની રિદ્ધિસિદ્ધિનો પાર નહોતો. આખી દ્વારકા નગરી સોનાની બનાવવામા આવી હતી. દુનિયાના બધાં રાજ્યો પર દ્વારકાની આણ ફરકતી હતી યાદવકુળના આ યુવાનોમાં જ્યાંસુધી ઉલ્લાસનો પ્રકાશ રેલાતો હતો. પ્રતિષ્ઠા માટે કુરબાન થઈ જવાની તત્પરતા હતી, ઐશ્વર્ય પાછળ ઘેલછા નહોતી, અન્યાય, અત્યાચાર, અનાચાર અને ભ્રષ્ટાચાર સામે ઝઝૂમતા હતા અને જીવનમા સદાચારની સૌરભ મહેકતી હતી, ત્યાસુધી તેમનો વૈભવ ટકી રહ્યો. દ્વારકા નગરીની શોભા પણ ત્યાંસુધી જ ટકી રહી. પરંતુ જ્યારે યાદવકુળના યુવાનો

વિલાસપ્રિય બનીને પોતાની જાતને ભૂલી ગયા, સોનાના મહેલોની છાયામાં માણુસાઈની છાયા ઢંકાઈ ગઈ અને કોણુ મોટું છે, કોણુ નાનું છે અને કોને કઈ રીતે માન આપવું જોઈએ તે ભુલાઈ ગયું, ત્યારે તેના અશ્વર્યનો નાશ થયો. સંપત્તિના મદમાં જીવન જીવવાની કલા ભુલાઈ ગઈ વિકારોએ જીવનને બોદું બનાવી મૂકયું. સોનાની નગરીની જાહોજલાલી ઓછી થઈ ગઈ.

આપ એ પણુ જાણો છો કે જ્યા સુધી રાક્ષસજાતિએ ત્યાગવૃત્તિનું જતન કર્યું અને રાક્ષસજાતિના વીર પુરુષોએ લોકકલ્યાણુ માટે કાર્ય કર્યું, ત્યાસુધી તેમને સોનાની લંકાનું ઘડતર કરવામા સફળતા મળી. આખી દુનિયાનો વૈભવ રાક્ષસોના ચરણે આળોટવા લાગ્યો. પરંતુ જ્યારે તે સોનાના અભિમાનમાં પોતાની જાતને ભૂલી ગયા અને અન્યાય અને અત્યાચાર કરવા લાગ્યા, ત્યારે તેમનો વૈભવ ધૂળ ચાટતો થઈ ગયો. તેમના વૈભવની રાખના ઢગલા થઈ ગયા.

લોકો તો કહે છે કે યાદવોને દ્વૈપાયન ઋષિએ ખલાસ કરી નાખ્યા અને રાક્ષસજાતિના રાજા રાવણુને રામે મારી નાખ્યો. પરંતુ મને લાગે છે કે તેમને નથી માર્યા દ્વૈપાયન ઋષિએ કે નથી માર્યા રામે. તેમને માર્યા તેમના અનીતિપૂર્ણ વ્યવહારે, અન્યાયે અને અત્યાચારે. માણુસ પોતાની જાતે જ જીવતો રહે છે અને પોતાની જાતે જ મરે છે. કોઈ પણુ રાષ્ટ્ર પોતાની શક્તિ પર,

પોતાની શ્રદ્ધા પર અને પોતાની નીતિમત્તા પર રહે છે, ત્યા સુધી તે ટકી રહે છે, પ્રગતિ કરે છે અને દશે દિશાએ કીર્તિની સુવાસ પ્રસરાવે છે. રોમના પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકાર જીબનને કોઈ જિજ્ઞાસુએ પૂછ્યુ. ‘રોમની ચડતી કેવી રીતે થઈ?’ પેલા ઇતિહાસકારે જવાબ આપ્યો: ‘નીતિ અને સાદાઈથી!’ જિજ્ઞાસુએ સહેજ અટકીને બીજો પ્રશ્ન પૂછયો ‘રોમનું પતન કેવી રીતે થયુ ?’ ઇતિહાસકારે જવાબ આપ્યો: ‘ભોગવિલાસને લીધે.’ જીબનના આ શબ્દો અક્ષરશ: સાચા છે. જે પ્રજા સદાચારી રહે છે, તે સમૃદ્ધ બને છે, સમાજ ઊંચો ચડે છે અને રાષ્ટ્ર પ્રગતિ કરે છે. જ્યારે પ્રજા, સમાજ અને રાષ્ટ્રનું જીવન ભોગવિલાસ પાછળ આંધળી દોટ મૂકે છે ત્યારે તે સાચો માર્ગ ચૂકી જાય છે. પછી તો જીવનની મહત્તા અને પ્રમાણિકતાનું વિસ્મરણ થાય છે. પછી આ પ્રજાને જગતના ઇતિહાસમા કોઈ યાદ પણ કરતું નથી. દુનિયા તેના નામનો પણ બહિષ્કાર કરે છે. હજારો અને લાખો વર્ષ થઈ જવા છતાય કોઈ પિતાએ પોતાના પુત્રનુ નામ રાવણ પાડ્યું નથી. જો કે રાવણ ખૂબ જ મોટો રાજા હતો, સોનાના મહેલમા રહેતો હતો અને વિમાનોમા મુસાફરી કરતો હતો તેણે એક દિવસ સાગરને પણ બાધી લીધો હતો. પછી બીજા રાજાઓ અને મહારાજાઓનું તો પૂછવું જ શું? દેવો પણ તેની ચરણરજ લેવા તલસતા હતા રાવણ આટલો બધો

શક્તિશાળી હોવા છતાંય કોઈ બાપ પોતાના દીકરાનું નામ રાવણ પાડતો નથી. આનું કારણ એ છે કે રાવણ પાસે વૈભવ તો બહુ જ હતો; પરંતુ જીવનનો વૈભવ તળિયાઝાટક થઈ ગયો હતો. સોનાના મહેલ તો હતા; પરંતુ સદાચારનો મહેલ જમીનદોસ્ત થઈ ગયો હતો. સમુદ્ર પર તેનું શાસન ચાલતું હતુ; પરંતુ વિકારો પર તેનું શાસન નહોતું. આ કારણને લીધે જ કોઈ બાપ પોતાના દીકરાનુ નામ 'રાવણ' પાડવાની ના પાડે છે. રાવણ જ નહીં, પરંતુ તેના કુટુંબની કોઈ વ્યક્તિના નામનો પણ કોઈ સ્વીકાર કરતું નથી કોઈએ પોતાના પુત્રનું નામ કુંભકર્ણ કે વિભીષણ રાખવાની સંમતિ આપી નથી પોતાની દીકરીનું નામ પણ મંદોદરી કે શૂર્પણખા કોઈ જ નહીં રાખે

તાત્પર્ય એટલું જ છે કે ગમે તેટલી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થાય, વૈભવના સમુદ્રની ગમે તેટલી છોળો ઊડે અને બુદ્ધિનો પ્રકાશ ઝળહળે, પરંતુ મનમાં પવિત્રતા ન હોય, વિચારોમા ઉચ્ચતા ન હોય અને ઇંદ્રિયો પર સંયમ ન હોય તો સુખ અને શાતિનાં દર્શન આકાશકુસુમવત્ છે.

જે માણસનુ મન ભોગની પાછળ દોડે છે, વાસનાની ગલીઓમા આટાફેરા કરે છે અને વિકારોના પ્રવાહમાં તણાય છે, તે આધ્યાત્મિક તો શું, ભૌતિક વિજય પણ મેળવી શકતો નથી. વ્યાવહારિક ક્ષેત્રમા પણ તે આગળ વધી શકતો નથી તેને સફળતા મળતી નથી મહા-

ભારતના યુદ્ધમા અભિમન્યુ ચક્રવ્યૂહમાં કેવી રીતે માર્યો ગયો, તેની આપને જાણ છે? કહેવાય છે કે ઉત્તરા સાથે અભિમન્યુનું લગ્ન થયે ઝાઝા દિવસો પસાર થઈ ગયા હોવા છતાય સંયોગવશ તેમનો મેળાપ થયો નહોતો. જે દિવસે કુરુક્ષેત્રના મેદાનમા યુદ્ધ લડવા જવાનું હતું, તે જ દિવસે તેમનો પહેલો મેળાપ થયો હતો. અભિમન્યુના પરાજયનું મુખ્ય કારણ આ જ હતું.

સ્વામી રામતીર્થે પોતાના એક પ્રવચનમાં કહ્યું હતું 'પૃથ્વીરાજ ચૌહાણે મહંમદ ઘોરીને યુદ્ધમાં બાર વખત હરાવ્યો હતો. તેનું કારણ હતું–યુદ્ધમા જવાનું હોય ત્યારે તે સંપૂર્ણ બ્રહ્મચર્ય પાળતો હતો, પરંતુ તેરમી વખતે યુદ્ધમા જવાનુ થયુ, ત્યારે તે વાસનાના વમળમા સપડાયો હતો. તેણે પાગલની જેમ સંયોગિતાને કહ્યુ 'સંયોગિતા, આજે તારે મને કમરપટો બાંધવાનો છે' વાસનાના ગુલામો કમરબંધી કરી શકે ખરા? વાસનાના ગુલામ બનીને તે દુશ્મનોને પરાજય આપવા યુદ્ધના મેદાનમા જાય છે; પરંતુ તેનો પોતાનો જ પરાજય થઈ જાય છે. તેના પરાજયને લીધે જ ભારત પણ પરતંત્રતાની બેડીમા જકડાય છે વોટરલુના યુદ્ધમા નેપોલિયનનો પરાજય થવાનું કારણ પણ આ જ હતુ ઇન્દ્રિયો પર સંયમ રાખવાને લીધે, વાસનાઓ પર વિજય પ્રાપ્ત કરવાને લીધે તે દેશનો મુખ્ય સેનાપતિ બન્યો હતો એક ગામડામા તે એક નાયીના ઘેર રહેતો

હતો. નાયીની સ્ત્રી ચંચળ મનની હતી નેપોલિયનનું સૌંદર્ય જોઈને તે તેના પર મોહી પડી તેણે ચેનચાળા કરીને નેપોલિયનને પોતાના તરફ ખેંચવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ નેપોલિયનને અભ્યાસમાંથી સહેજ પણ નવરાશ મળતી નહોતી પેલી સ્ત્રી જ્યારે જ્યારે નજર કરતી, ત્યારે ત્યારે નેપોલિયન પુસ્તકો વાંચવામાં જ તલ્લીન હોય.

દેશના મુખ્ય સેનાપતિ બન્યા પછી નપોલિયન ફરીથી એક વખત પેલા ગામમા ગયો. નાયીની પત્ની દુકાનના ઓટલા પર બેઠી હતી. ઘોડો થોભાવીને નેપોલિયને પૂછ્યું: 'બહેન, તમારી સાથે નેપોલિયન બોનાપાર્ટ નામનો એક યુવક ભણવા માટે રહેતો હતો, તે યાદ છે? તે યુવકનો સ્વભાવ કેવો હતો?' પેલી સ્ત્રીએ ગુસ્સે થઈને જવાબ આપ્યો. 'હુ આવી નીરસ વ્યક્તિની વાત પણ કરવા ઇચ્છતી નથી તેણે કોઈ દિવસ હસીને વાત પણ કરી નથી તે તો વેદિયા ઢોર જેવો હતો.'

નેપોલિયને ખડખડાટ હસી પડીને કહ્યુ 'દેવી, તમારું કહેવું સાચુ છે. આ જ બોનાપાર્ટ જો તમારી રસિકતામાં ડૂબી ગયો હોત, તો આજે દેશનો મુખ્ય સેનાપતિ બનીને તમારી સામે ન જ ઊભો રહી શકત. ઇંદ્રિયોના સયમને લીધે જ તે જ્યા ગયો છે, ત્યા તેને સફળતા મળી છે' પરંતુ જીવનની આથમતી સંધ્યાએ ઇંદ્રિયોના ગુલામ હોવાને લીધે તેનો છેલ્લા યુદ્ધમા પરાજય થાય છે.

તુલસીકૃત રામાયણનો એક રસમય પ્રસંગ યાદ આવે છે. પરાક્રમી મેઘનાદને યુદ્ધના મેદાનમાં ઊતરેલો જોઈને લડવૈયાઓમાં ખળભળાટ મચી ગયો. કોઈ પણ સૈનિક તેને હરાવી શકે તેમ નહોતું. છેવટે રામને પૂછવામાં આવ્યું. રામે કહ્યું 'જેણે બાર વર્ષ સુધી અખંડ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કર્યું હોય, તે જ આ યોદ્ધાને જીતી શકશે' રામના આ શબ્દો સાભળતાં જ ઇંદ્રિયજિત લક્ષ્મણ લડાઈના મેદાનમા ઊતરી પડ્યો. તેના બ્રહ્મચર્યના તેજ સમક્ષ મેઘનાદની શક્તિઓ ઝાંખી પડી ગઈ. તેણે હવનમાં હોમવાના બકરાની જેમ ચીસ પાડી. એક ક્ષણમાં તો તેની જીવનજ્યોતિ બુઝાઈ ગઈ આ જ રીતે મહાભારતમા ચિત્રરથ ગાંધર્વના પરાજયનો પ્રસંગ આવે છે. અર્જુને ચિત્રરથને હરાવ્યો, ત્યારે ચિત્રરથે કહ્યુ

'ब्रह्मचर्यं परोधर्मः स चापि नियतस्त्वयि ।
यस्मात्तस्मादहं पार्थ रणेऽस्मिन विजितस्त्वया ॥'

'હે અર્જુન! બ્રહ્મચર્ય એ જ સાચો ધર્મ છે. આ સાચા ધર્મનું તમે પાલન કર્યું છે. બ્રહ્મચર્યનુ પાલન કરવાથી જ તમે મને હરાવી શક્યા છો'

બ્રહ્મચર્ય વિશે હવે સારી રીતે વિચારણા થઈ ગઈ છે. બધી તપશ્ચર્યાઓમા બ્રહ્મચર્ય જ સર્વશ્રેષ્ઠ તપશ્ચર્યા છે. જે નમીબદાર આ તપનુ અનુષ્ઠાન કરે છે, તેનું જીવન ઉજ્જ્વળ બની જાય છે. જીવનની અસલ લાલિમા બ્રહ્મચર્ય જ છે. આજે દેશના હજારો નવયુવાનો યુવાનીનો

દેખાવ કરવા માટે, મોં પર લાલાશ દેખાડવા માટે રંગના લપેડા લગાડે છે. આ રીતે રંગ લગાડીને મોંને ચમકદાર દેખાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પાવડર અને લવંડરનો ઉપયોગ કરીને સૌંદર્યનું પ્રદર્શન કરવાની ઇચ્છા રાખે છે; પરંતુ જો બ્રહ્મચર્યનું પાલન નહીં કરેલું હોય, તો મો પર અસલ તેજ નહીં જ આવી શકે, કપાળ પર પણ ઓજસની મૌલિકતા નહીં હોય. જો જીવનને સત્ત્વશીલ બનાવવું હોય, સશક્ત બનાવવું હોય અને જીવનના તેજને પ્રગટાવવું હોય, તો બ્રહ્મચર્યની ઉપાસના કરો બ્રહ્મચર્યની સાધનાથી જ જીવનનું સાચું હીર પ્રગટ થઈ શકે તેમ છે.

*

[૪]

કર્તવ્યનિષ્ઠા

સમગ્ર જગતનો ઈતિહાસ કર્તવ્ય–અકર્તવ્યનો છે. જગતના ઇતિહાસમાં કર્તવ્યપાલન અને અકર્તવ્યપાલનના કેટલાય પ્રસંગો નોંધાયેલા છે. શું ધર્મ, શું સમાજ અને શું રાષ્ટ્ર–સૌનું જીવન કર્તવ્યપાલનમા જ સુરક્ષિત છે. જો ધર્મધુરંધરો, સમાજના આગેવાનો અને રાષ્ટ્રના અગ્રેસરો પોતાના કર્તવ્યોનું સારી રીતે પાલન ન કરે તો જગતમા હાહાકાર મચી જાય સૌના કર્તવ્યો નક્કી કરેલા હોય છે અને તેનું પાલન કરવાથી જ જગતમા શાંતિ અને સુવ્યવસ્થા જળવાઈ રહે છે. સાધુસંતો, ઋષિ મુનિઓ અને સમાજ કે રાષ્ટ્રના નેતાઓ પોતાનાં કર્તવ્યોનુ પાલન કરે તે જરૂરી છે. સમાજ, રાષ્ટ્ર અને ધર્મ પ્રત્યે સાધુઓના પણ કેટલાક કર્તવ્યો હોય છે. આ કર્તવ્યોનું પાલન કરવામા આળસ ન જ કરી શકાય. માની લઈએ કે, સાધુ જગતના એઠવાડથી પર છે. આમ

બોધપાઠ પાય છે બાળકનો ઉછેર માતાના હાથે જ થાય છે પુત્રવત્સલ મા પોતાના બાળક માટે બધા જ સુખોનો ત્યાગ કરે છે. કર્તવ્યપાલનમાં તેને જે આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે, તે સ્વર્ગના સુખ આગળ પણ ઝાંખો પડે છે. પર્વતના અગમ્ય પથ્થર નીચે ગુલાબનું ફૂલ ખીલે છે, ચારેબાજુએ તેની સુગંધ પ્રસરી જાય છે, ત્યા થઈને પસાર થનાર પ્રવાસી પણ તેની સુગંધ લૂટે છે અને તે છેવટે કરમાઈને પૃથ્વીની કોમળ શય્યા પર ખરી પડે છે. આને મૂક કર્તવ્યપાલન નહી તો બીજું શું કહી શકાય? કર્તવ્યની વેદી પર હોમનારને ફૂલના જીવન પરથી કેટલી મધુર અને મૂક પ્રેરણા મળી રહે છે! આખુ રામાયણ કર્તવ્યનાં પૃષ્ઠોથી ભરેલું છે પિતાનું પુત્ર પ્રત્યે, પુત્રનુ પિતા પ્રત્યે, ભાઈનુ ભાઈ પ્રત્યે, પત્નીનું પતિ પ્રત્યે, પતિનુ પત્ની પ્રત્યે સાસુનું પુત્રવધૂ પ્રત્યે અને પુત્રવધૂનુ સાસુ પ્રત્યે, રાજાનું પ્રજા પ્રત્યે, અને પ્રજાનું રાજા પ્રત્યે, ઋષિઓનું સમાજ અને રાષ્ટ્ર પ્રત્યે, સમાજ અને રાષ્ટ્રનુ ઋષિઓ પ્રત્યે, મિત્રોનું મિત્રો પ્રત્યે, સતાનોનું માતાપિતા પ્રત્યે અને માતાપિતાનું સતાનો પ્રત્યે શુ કર્તવ્ય હોવું જોઈએ, તે રામાયણમાં પગલે-પગલે મળી આવશે. રામાયણનું પાનેપાનુ કર્તવ્યના રંગે રગાયેલુ છે રામાયણમાં કર્તવ્યનિષ્ઠાના પ્રસંગો ખીચોખીચ ભરેલા છે. રામાયણ કર્તવ્યનું જીવતુંજાગતું ચલચિત્ર છે. જીવનના બધા જ કૂટપ્રશ્નોનો કર્તવ્યના

મંગલમય પ્રકાશથી ઉકેલ લાવવામાં આવ્યો છે. જે રાષ્ટ્ર, દેશ, સમાજ, જ્ઞાતિ કે કુટુંબમા કર્તવ્યનિષ્ઠા હોય, ત્યા આઠ સિદ્ધિઓ અને નવ નિધિઓ આવી જ પહોચી છે એમ માની લેવું જે કુટુબના પ્રત્યેક સભ્યના હૃદયમા કર્તવ્યપાલનનો રણકો સભળાય તે કુટુબમાં લક્ષ્મીની પધરામણી થાય છે. જ્યા કર્તવ્યની મર્યાદાનું ઉલ્લઘન નથી થતું, ત્યા સરસ્વતીનો વાસ થાય છે જ્યાં પ્રત્યેક વ્યક્તિ કર્તવ્યપાલનમાં તલ્લીન હોય છે, ત્યાં શાતિનો નિવાસ હોય છે જ્યાં કર્તવ્યમગ્નતા નૃત્ય કરતી હોય, ત્યા સુવ્યવસ્થાની શરણાઈ ગુંજી ઊઠે છે. જ્યાં કર્તવ્ય-પાલનની સુગધ ચારેબાજુએ મહેકી ઊઠે છે, ત્યાં સંવાદિતા અને સૌદર્યનો સુમેળ જામે છે. જ્યાં કર્તવ્યનિષ્ઠા માટે સતત પ્રવૃત્તિશીલતા હોય, ત્યાં વિકાસ અને પ્રગતિના દર્શન થાય છે. જ્યા કર્તવ્યનું ઉડ્ડયન હોય, ત્યાં પ્રગ-તિની પાખો ફફડે છે. કર્તવ્યપરાયણતાની ભૂમિ પર જ સમૃદ્ધિ આશ્રય શોધે છે. કર્તવ્યપાલનનુ ક્રીડાગણ હોય ત્યા જ દિવ્યતા ખેલ ખેલે છે કર્તવ્યપરાયણતાની પૃષ્ઠભૂમિ પર જ જે મેદાનની રચના થયેલી હોય ત્યા માનવતા ખુલ્લા દિલે રમે છે. જ્યા કર્તવ્યનિષ્ઠાના મૂળ ઊંડા અને મજબૂત હોય છે, ત્યાં જ સજ્જનતાની વેલ પાગરે છે. જ્યાં કર્તવ્યનિષ્ઠારૂપી માનો પવિત્ર ખોળો હોય છે, તે દેશ, સમાજ, જ્ઞાતિ કે રાષ્ટ્રને મહાપુરુષો પોતાના જન્મથી પાવન કરે છે. જ્યા કર્તવ્યપાલનનો શુદ્ધ પ્રાણ-

વાયુ પ્રત્યેક વ્યક્તિનાં ફેફસામા ભરેલો હોય, તે દેશ, સમાજ અને રાષ્ટ્રનો જયજયકાર થાય છે. જેની રગેરગમા કર્તવ્યનિષ્ઠાનો પ્રવાહ વહેતો હોય, તે સમાજ અને રાષ્ટ્રની કીર્તિ દશે દિશાએ ફેલાય છે. જે રાષ્ટ્ર, સમાજ કે ધર્મના લોકોનું જીવન કર્તવ્યપ્રેરિત હોય છે, ત્યાં કાયમી સુખનો નિવાસ હોય છે.

પ્રત્યેક ઘર કર્તવ્યની પ્રાથમિક પાઠશાળા છે ઘરમાથી જ કર્તવ્યનું શિક્ષણ શરૂ થાય છે. ઘર પછી કુટુબ, જ્ઞાતિ, ગામ, સમાજ, ધર્મ અને રાષ્ટ્ર પ્રત્યેના કર્તવ્યનું શિક્ષણ ક્રમાનુસાર આપવુ જોઈએ. તેમ થાય તો જ જીવનનો સાચો આનંદ માણી શકાય અને જીવન આનદમય બની શકે. કર્તવ્યના તાણાવાણાથી જ માણસનો જીવનપટ સુદર બની શકે છે. સમગ્ર વિશ્વ કર્તવ્યની દોરીથી બધાયેલુ છે. આ દોરી તોડીને નાસી જાય તે પશુ કહેવાય. પશુ દોરી તોડીને નાસવા માડે છે, ત્યારે તેને માર પડે છે, તેના પર જબરદસ્તી થાય છે અને તેને લાચારીથી ખૂટા સાથે બધાવુ પડે છે. આ જ રીતે માણસ પણ કર્તવ્યની દોરી તોડીને નાસવા માડે, તો તેની કમર પર પ્રકૃતિની લાકડી પડ્યા વિના રહેતી નથી સમાજ અને રાષ્ટ્ર તરફથી પણ તેને શિક્ષા થાય છે રાજસત્તા તેને જેલમા ધકેલી દે છે. ખરું જોતાં કર્તવ્યપાલનનો અભાવ એ માણસની માણસાઈનો અભાવ

છે, માનવજીવનના મધુર આનંદનો હ્રાસ છે, પ્રગતિની નિસરણી પરથી લપસી પડવાનું ચિહ્ન છે.

કર્તવ્ય જીવનરૂપી માનસરોવરનો હંસ છે. તેનું રહેઠાણ માનવજીવનના પવિત્ર માનસરોવરમાં જ હોય છે. આવો માણસ જ વિવેકનાં સુંદર મુક્તાફળ પ્રાપ્ત કરીને જીવનને સારી રીતે પસાર કરે છે. એક વખત કર્તવ્યરૂપી હંસ માનસરોવરનો ત્યાગ કરી જાય છે, માનવમાનસ પર સ્વાર્થાંધતાનુ આવરણ છવાઈ જાય છે. આતરિક ક્લેશ, દુરાગ્રહ અને મતભેદનો અખાડો જામી પડે છે. એટલા માટે કર્તવ્યહંસને તો માનસરોવરમાંથી ઊડવા જ ન દેવો જોઈએ.

બાળકને દાત આવવાના હોય છે, ત્યારે મા તેને ઓસડિયા પાય છે. તેનાથી બાળકના દાંત સહેલાઈથી આવી જાય છે. બાળકનો વિકાસ પણ સારી રીતે થાય છે આ જ રીતે માનવજીવનમા પણ કર્તવ્યની ગળથૂથી પ્રકૃતિમાતા પાસેથી જ મળતી હોય છે. તેનાથી જીવનનો વિકાસ સારી રીતે થાય છે. પરંતુ કેટલાક માણસો કર્તવ્યની ગળથૂથી લેતી વખતે ઊલટી કરી નાખે છે, કેટલાક કડવી જોઈને થૂકી નાખે છે આ સંયોગોમાં એમ જ માની લેવાનુ કે તેમનો વિકાસ સારી રીતે નહીં થઈ શકે આવી વ્યક્તિ સમાજ અને રાષ્ટ્રમા અશાતિ અને વૈમનસ્ય ફેલાવે છે.

કર્તવ્ય માનવજીવનનુ અમૃત છે. કર્તવ્યનુ પાલન કરનારને કર્તવ્યનુ અમૃત પાર્થિવ શરીર નષ્ટ થયા પછી પણ અમર કરે છે. વેદોના ઋષિઓએ મનુષ્યોને ઉદ્દેશીને કહ્યુ છે .

'उत्तिष्ठत अमृतपुत्रा ।'

'હે અમૃતપુત્રો ! હે કર્તવ્યવીરો ! જાગો !'

જે કર્તવ્યામૃતનું પાન કરશે, તે જાગશે જ, તે પ્રગતિ પણ કરશે જ. આ ભૌતિક શરીરનો ત્યાગ કર્યા પછી પણ તેનું કર્તવ્યામૃતપાન તેને મહાપુરુષ બનાવ્યા વિના નહીં જ રહે મહાપુરુષત્વના કીર્તિશિખર પર દોરી જનારું કર્તવ્ય જ છે માનવમાંથી સન્માનવ અને સન્માનવમાંથી મહામાનવ બનાવનાર કર્તવ્ય જ છે. રામાયણમાં નથી વસતા રામ કે ગીતામાં નથી વસતા કૃષ્ણ. ભગવતીસૂત્રમા નથી ભગવાન મહાવીર અને બાઈબલમા નથી ઈસુ ખ્રિસ્ત. આ બધા મહાપુરુષો છે પોતપોતાના કર્તવ્યમંદિરમા. આજે લોકસમુદાય મંદિરો, મસ્જિદો, ચર્ચો, ઉપાશ્રયો, ગુરુદ્વારો, રામદ્વારો અને ધર્મસ્થળોમા પોતપોતાના માનેલા મહાપુરુષોને પૂજે છે અને તેમની પૂજા–અર્ચના કરે છે. ત્યા જઈને તેમની પ્રાર્થના કરે છે અને માથુ નમાવે છે, પરતુ આ મહા પુરુષોએ તેમના જીવનમાં જે દૃઢતાપૂર્વક કર્તવ્યનુ પાલન કર્યું, જગતને કર્તવ્યપાલનનો સંદેશો આપ્યો, જગતને કર્તવ્યનિષ્ઠાની અમૂલ્ય પ્રેરણા આપી, તે રસ્તે કોઈ

વિરલ પુરુષ જ ચાલે છે. આ બધાં કર્તવ્યોની પૂજા–અર્ચના કોઈ માઈનો પુત જ કરતો હોય છે. બધે મહાપુરુષોના સ્થૂળ શરીરની જ પૂજા–અર્ચના થાય છે કે ભૌતિક શરીરના જ ગુણગાન ગવાય છે. કર્તવ્યની તપેલી સડક પર ચાલવા કોઈ જ તૈયાર નથી કર્તવ્યને જીવનમા ઉતારવા માટે પણ કોઈ તૈયાર નથી. આજે હરકોઈ સામાન્ય બુદ્ધિશાળી પુરુષ સસ્તા ઉપાયો શોધે છે. આજનો માણસ વગર પૈસે આરામ શોધે છે, તે વિના તકલીફે જીવનને સુખી કરવા ઇચ્છે છે. તે કર્તવ્યપાલન કર્યા વિના જ જીવનમા સફળતા પ્રાપ્ત કરવા ઝખે છે. પરંતુ સસ્તું શોધવાની આ વૃત્તિ માણસને ભુલાવામાં નાખે છે. કહેવત છે–'સસ્તો રડશે વારંવાર, મોઘો રડશે એક વાર' વ્યાપારનો આ સ્વીકૃત સિદ્ધાત છે કે જે સસ્તી વસ્તુના લોભમાં ફસાઈને તેને ખરીદે છે, તેને પસ્તાવુ પડે છે, વધારે પડતું નુકસાન સહન કરવું પડે છે અને હરઘડીએ બળાપો કરવો પડે છે. પરતુ મોઘી વસ્તુ ખરીદનારને પસ્તાવાનુ રહેતુ નથી. મોઘી વસ્તુ ટકાઉ અને મજબૂત હોય છે તે લાંબો સમય ચાલે છે અને હૃદયને આનંદ આપે છે. ફક્ત ખરીદતી વખતે મનમાં સહેજ દુ:ખ જેવું થાય છે–થોડાક વધારે પૈસા ખરચવાનુ કર્તવ્યપાલનનાં મામૂલી દુ:ખોથી ગભરાઈને જે અકર્તવ્યની, મોજશોખની અને સ્વાર્થની પગદંડી પકડી લે છે, તે વેરાન માર્ગમા એકલો ભટકે છે, સાથી-

દારોથી અળગો પડી જાય છે અને પગલેપગલે દુઃખી થાય છે પરંતુ કર્તવ્યપાલનના રાજમાર્ગ પર જે ચાલે છે, તેને ક્યાંય ભટકવુ પડતું નથી. તેને સાથીદારો પણ મળી રહે છે. સાથીદારો ન મળે તોપણ ભૂલા પડવાની શક્યતા નથી. માર્ગસૂચક સ્થંભો તેને આગળ દોરે છે. તે પોતાના લક્ષ્યસ્થાને પહોંચી જાય છે તેનુ આખરી ધ્યેય સુપેરે સધાય છે.

આજે મનુષ્ય પાણી પર વિજય મેળવતા શીખી ગયો છે. અતળ સમુદ્રની છાતી ચીરીને ધાર્યા સ્થળે પહોંચી શકે છે. પૃથ્વીનું માપ ખૂબ જ સહેલાઈથી કાઢી શકે છે તે કલાકોનું કામ મિનિટોમાં કરી શકે છે. આકાશમા પક્ષીની જેમ ઉડ્ડયન કરીને તે ક્યાયથી ક્યાંય સુધી થોડા જ વખતમાં પહોંચી જાય છે. આ રીતે જળ, સ્થળ અને નભ પર મનુષ્યના વિજયની છાપ લાગી ગઈ છે. પરતુ તેના ગુરુ વિજ્ઞાને તેને શાંતિ અને વ્યવસ્થાપૂર્વક જીવન જીવતા શીખવ્યુ નથી આ કારણને લીધે તે જીવનસગ્રામમા વિજયી નીવડ્યો નથી કર્તવ્યનું ભાન ભૂલી જઈને તે વિજય કેવી રીતે મેળવી શકે? માણુસે આજે દૂરની વસ્તુઓનું જ્ઞાન મેળવ્યું છે, પરંતુ તે પાસેની વસ્તુને ભૂલી ગયો છે. જે માણસની નજદીકની નજર ક્ષીણ થાય છે, તે દૂરની વસ્તુ સારી રીતે જોઈ શકે છે પણ તે પાસેની વસ્તુને સારી રીતે જોઈ શકતો નથી આજના માનવસમાજની આ જ દશા થઈ રહી છે.

તેની દૂરની નજર સારી છે, પરંતુ પાસેની નજર ઝાંખી છે, ધૂંધળી છે. ભૂગોળના વિદ્યાર્થીને પૂછીએ કે 'રાજસ્થાન કયાં છે?' તો તે તરત જ નકશામાં રાજસ્થાન પર આંગળી મૂકશે. પરંતુ જો તેને પૂછીએ કે 'તારા ગામના ગરીબોના ઘર કયાં છે?' તો તે ફાંફાં માર્યા કરશે. ઇતિહાસનો વિદ્યાર્થી મહારાણા પ્રતાપનું મૃત્યુ કઈ સાલમાં થયું તે કહી આપશે; પરંતુ તેના દાદા કે વડદાદાનું મૃત્યુ કઈ સાલમાં થયું તે નહીં કહી શકે. ભાવાર્થ એ છે કે તે દૂરની વાત જાણે છે અને નજદીકની વાત જાણતો નથી કે જાણવાની ઇચ્છા રાખતો નથી. નજદીકની વાત જાણવાથી કંઈ પરીક્ષામાં નંબર નથી મળી જવાનો, પરીક્ષામાં નંબર તો મળશે પાઠ્યપુસ્તકોના પાઠ ગોખવાથી અને તે પ્રમાણે જવાબ લખવાથી. એટલા માટે નજદીકની વાતને યાદ પણ શા માટે રાખવી? નજદીકની વાત જાણવાનું પ્રયોજન શું? પરંતુ યાદ રાખો–માનવજીવનને પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે હરકોઈ પ્રાણીના સંપર્કમાં આવવું જ પડે છે. પ્રત્યેક પ્રાણી સાથે તેનો સંબંધ છે જ. આ કારણને લીધે આ પ્રાણીઓ સાથેનો સંબંધ મીઠાશપૂર્ણ કેવી રીતે રહી શકે, વ્યવસ્થિત કેવી રીતે રહી શકે, તે જાણવા માટે પ્રત્યેક મનુષ્ય માટે કર્તવ્યનું જ્ઞાન આવશ્યક છે કર્તવ્યના જ્ઞાન વિના અને કર્તવ્યના આચરણ વિના માણસ સમાજમાં રહેવા છતાંય પશુ જેવો છે માનવીનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યા

પછીય તે પશુ કરતા સહેજ પણ ચડિયાતો નથી જે પશુ પશુયોનિમા જન્મ લીધા પછી પણ કર્તવ્યનું પાલન કરે છે, તે પશુસમાજમાં પણ માણસ સમાન છે. મહારાણા પ્રતાપનો ચેતક ઘોડો પોતાના માલિક પ્રત્યેનું કર્તવ્ય બજાવતાં મૃત્યુ પામ્યો પરંતુ ચેતક તો મરી જઈને પણ અમર થઈ ગયો. જટાયુ પક્ષી હોવા છતાય અત્યાચારી રાવણ સાથે બાખડ્યો. તેણે મહાસતી સીતાને અત્યાચારી રાવણના સકંજામાથી છોડાવવા માટે પોતાના જીવનને હોડમાં મૂક્યું. રાક્ષસી શક્તિ સામે તો તે એક નાનું સરખું પક્ષી જ હતુ. આમ છતાય કર્તવ્યનુ પ્રેરકબળ તેને દોરતું હતું. રાવણના પ્રહારોથી તેનુ પ્રાણપંખેરું ઊડી ગયું. પરંતુ જીવનના કર્તવ્યક્ષેત્રમા તે હમેશને માટે અમર છે.

જેના જીવનમાથી કર્તવ્યની જ્યોત બુઝાઈ ગઈ નથી, તે પશુ હોવા છતાંય પશુતાથી પર છે અને જેણે માનવજગતમા રહીને પણ કર્તવ્યપાલન નથી કર્યું, તેની ગણના હેવાન તરીકે જ થાય છે.

બધાં જ ધર્મશાસ્ત્રો, ધર્મગ્રંથો, પુસ્તકો અને સાહિત્ય કર્તવ્યપાલનનુ શિક્ષણ અને સંસ્કાર આપવા માટે જ છે. બધા વિદ્યાલયો, ધર્મસ્થાનો, મંદિરો, મસ્જિદો અને ચર્ચો કર્તવ્યપાલનની પ્રેરણા લેવાની પાઠશાળાઓ છે બધા મહાપુરુષોની પ્રાર્થના, ભક્તિ કે પૂજા કર્તવ્યના પંથે આગળ વધવા માટે હોય છે પરંતુ

જેણે આટલા મોટા ગ્રંથો મગજમાં ભરીને વિદ્યોપાસના કરી છે, વારવાર ધર્મસ્થાનોમા જઈને પૂજા–આરતી કર્યાં છે, તે જો કર્તવ્યનિષ્ઠાનુ જ્ઞાન ન મેળવી શકે, તો તે જાગતો હોવા છતાંય ઊંઘે છે, તેનુ મો મનુષ્યનુ હોવા છતાય તે પશુ જેવો છે. આખો હોવા છતાય તે આંધળો છે. ખરેખર, આવા માણસને જીવનમા સફળતા મળી શકતી નથી. આ દુનિયામા જેણે કર્તવ્યપાલન નથી કર્યું, તેના માટે બીજી દુનિયામા પણ સારુ સ્થાન નહી જ હોય, પછી ભલે તે ક્રિયાકાંડ કરતો હોય, ભક્તિનો બાહ્ય દેખાવ કરતો હોય, શાસ્ત્રોનુ અધ્યયન કરતો હોય કે મોટામોટા થોથા ઉથલાવતો હોય તેણે મેળવેલી વિદ્યા અને બાહ્યાચારનો કંઈ જ અર્થ નથી. કર્તવ્યપાલન ન હોય, તો આ બાહ્યાચાર શૂન્યવત્ છે ભગવાન મહાવીરે પણ આ જ પ્રમાણે કહ્યુ છે

'ન ચિત્તા તાયએ ભાસા કુઓ વિજ્જાણુસાસણ.'

જે લોકો પોતાના જીવનમા કર્તવ્યનિષ્ઠ નથી હોતા, તેમણે શીખેલી જુદીજુદી ભાષાઓ તેમનું રક્ષણ કરી શકતી નથી, તેમનુ જ્ઞાન ઢાલ તરીકે ઉપયોગી નીવડતું નથી કર્તવ્યનુ જ્ઞાન હોવુ એ માનવજીવનની સૌપ્રથમ આવશ્યકતા છે કર્તવ્યના જ્ઞાન વિનાનુ બીજુ જ્ઞાન નકામું છે. કર્તવ્યનિષ્ઠાને આપણે માતાની ઉપમા આપી શકીએ માતાનો પ્રેમ ક્યારેય ચૂકાતો નથી માતા અને પુત્ર વચ્ચે ગમે તેવો અણબનાવ થાય, પુત્ર માતાને

મારી નાખવાનો ભયંકર નિશ્ચય પણ કરે, તોય માતાના હ્રદયની સ્નેહગંગા અખંડિત વહ્યે જ જાય છે. માનવ-જીવનની સાથે કર્તવ્યનિષ્ઠાનો સંબંધ પણ માતા જેવો પવિત્ર છે, અતૂટ છે, અખંડ છે. કર્તવ્યનિષ્ઠાનો અભાવ હોય એવા માનવજીવનની આપણે કલ્પના જ કરી શકીએ તેમ નથી. કર્તવ્યનિષ્ઠા વિનાનું માનવજીવન નિષ્પ્રાણ છે, ખોળિયા જેવું છે, નિર્જીવ છે.

આપને એમ થતું હશે કે કર્તવ્યની પ્રશંસાના આટલા પુલ બાંધવામા આવ્યા છે, તે કર્તવ્ય છે કઈ વસ્તુ? આ કર્તવ્યની પરિભાષા કઈ છે? શાસ્ત્રકારો અને વિચારકોએ તેના શું લક્ષણો નક્કી કર્યાં છે? ખરેખર, આ એક અઘરો પ્રશ્ન છે અને કર્તવ્યની પરિભાષા જણા-વવાનું કાર્ય મુશ્કેલ છે ગીતાની ભાષામા ગૂઢ વ્યાખ્યાઓ આપનાર શ્રીકૃષ્ણે પણ અર્જુનને કહ્યું છે.

'किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिता ।'

'શું કર્તવ્ય છે અને શું અકર્તવ્ય છે, તે વિષયમાં વિદ્વાન લોકો પણ કિંકર્તવ્યમૂઢ બની ગયા છે'

ખરેખર, અણીના સમયે કર્તવ્યનો નિર્ણય કરવાનુ કાર્ય મુશ્કેલ છે મોટામોટા વિદ્વાનો પણ સમય અ કર્તવ્યનો નિર્ણય કરી શકતા નથી અને કેટલીક જાણીજોઈને પણ બીજા રસ્તે ફંટાય છે. આ રીતે કર્તવ્યોની ગણતરી કરવા બેસીએ કે જુદાજુદા મા જુદાજુદા કર્તવ્યોની ચર્ચા કરવા ે તો

થોથાં ભરવાં પડે તેમ કર્યા પછી પણ કર્તવ્યનો સાચો નિર્ણય કરી શકાતો નથી. એક માણસ અમુક સમયે જે કર્તવ્ય કરતો હોય, તે બીજા સંયોગોમા અકર્તવ્ય પણ હોઈ શકે. એક જમાનામા, એક દેશમા કે એક કાળે જે કર્તવ્ય હોય, તે આજે અકર્તવ્ય પણ હોઈ શકે. એક માણસ માટે જેને કર્તવ્ય ગણી શકાય એ બીજા માણસ માટે સયોગવશ અકર્તવ્ય પણ હોઈ શકે. એકાદ વ્યક્તિ માટે કર્તવ્ય-અકર્તવ્યનો નિર્ણય લઈ શકાતો નથી. પછી સમગ્ર જગત માટે તો તેનો નિર્ણય કેવી રીતે લઈ શકાય? એક દૃષ્ટાંત લઈએ: એક માણસ પોતાના કુટુંબ માટે રસોઈ કરે છે. આ સમયે રસોઈ કરવાનુ તેનુ કર્તવ્ય છે તે આ કર્તવ્યનું શ્રદ્ધાપૂર્વક પાલન પણ કરે છે. પરતુ એકાએક જ ઘરમા આગ લાગે કે પડોશમા આગ લાગે અને 'દોડો દોડો'ની બૂમો સંભળાય, તો રસોઈ પડતી મૂકીને આગ હોલવવામા મદદ કરવાની તેની પહેલી ફરજ છે આ રીતે કોઈકોઈ વખત બે ફરજો સાથે આવી પડે છે તે વખતે મુખ્ય કે પહેલી ફરજનો નિર્ણય કરવો કે બેમાથી એકની પસંદગી કરવી મુશ્કેલ થઈ પડે છે. સામાન્ય માણસો આ વખતે કિંકર્તવ્યવિમૂઢ થઈ જાય છે, પરતુ હિંમતવાન પુરુષો તરત જ નિર્ણય પર આવી જાય છે

લગભગ સાત-આઠ વર્ષ પહેલાનો પ્રસગ છે ફરુખાબાદમા એક શ્રીમતનો પુત્ર મોટર અકસ્માતમા

સપડાઈને મરી ગયો. મોટરના મુસાફરોનું લોહી ઊકળી ઊઠયુ અને તેમણે ગુસ્સે થઈને ડ્રાઈવરને એટલો બધો માર્યો કે તે બેભાન થઈને ઢળી પડચો. સમાચાર મળતા જ છોકરાનો શ્રીમંત પિતા ત્યા આવી પહોંચ્યો. તેણે જોયું કે છોકરો મરી ગયો હતો અને ડ્રાઈવર બેભાન પડચો હતો. તેના માટે હવે બે ફરજો બજાવવાની હતી. પોતાના દીકરાનો અગ્નિસંસ્કાર કરવો કે બેભાન ડ્રાઇવરને ઇસ્પિતાલમા લઈ જઈને તેની સારવાર કરાવવી ? જો તે પુત્રમોહમા ફસાયેલો હોત, તો બીજા કર્તવ્યનો તરત જ ત્યાગ કરત પરંતુ તેના અ તરમાથી અવાજ સભળાયો– 'આ બેભાન ડ્રાઈવરને બચાવવાની તારી પહેલી ફરજ છે' કર્તવ્યથી પ્રેરાઈને તે પોલા ડ્રાઈવરને બીજી મોટરમાં બેસાડીને ઇસ્પિતાલમા લઈ ગયો અને તેની સારવારની વ્યવસ્થા કરી. પછી પોતાના મરેલા દીકરાના અંતિમ સંસ્કાર કરવા માટે પાછો આવ્યો. બેચાર દિવસ પછી તેને કોઇએ પૂછયું · 'તમે આ શું કર્યું ? મરેલા છોક-રાને પડતો મૂકીને બદમાસ ડ્રાઇવરને ઇસ્પિતાલમા લઈ ગયા ?' તેણે જવાબ આપ્યો · 'મેં જે કર્યું છે, તે યોગ્ય જ કર્યું છે. મેં મારા કર્તવ્યનુ પાલન કર્યું છે. ડ્રાઈવર બિચારો ગરીબ માણુસ છે મારો છોકરો તો મરી ગયો હતો. તે ફરીથી જીવતો થાય એવી કોઇ આશા નહોતી ડ્રાઇવરનુ જીવન બચાવી શકાય તેમ હતું. મરનાર મરી ગયો અને બીજાને બચાવી લીધો. મારા

આ કર્તવ્યપાલનથી ઈશ્વર ખુશ થયા વિના નહીં જ રહે.'

ચક્રવર્તી રાજા ભરત સામે એક સાથે ત્રણ કર્તવ્યો આવીને ઊભા રહ્યા હતાં તેને પુત્રજન્મની વધામણી મળે છે અને તેનો જન્મોત્સવ ઊજવવાનો હોય છે. તેની આયુધશાળામાં ચક્રરત્ન પ્રાગટ્ય થયું હતું, તેની પૂજા કરવાની હતી. છેલ્લે સમાચાર મળે છે કે ભગવાન ઋષભદેવને કેવલ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ છે. એક ધર્મિષ્ઠ પુત્ર તરીકે ધર્મશ્રવણ માટે પણ જવું પડે તેમ છે. ભરત વિચાર કરે છે–પિતાપુત્રનો સંબંધ તો 'દુનિયાદારીનો છે. આ સંબંધ અનાદિકાળથી ચાલ્યો આવે છે. પુત્રજન્મનો ઉત્સવ મોડો ઉજવાશે, તો કંઈ બગડી નહીં જાય. પરંતુ આ ચક્રરત્નની પૂજા નહીં કરવામા આવે, તો તે કોપાયમાન થઈને જતું રહેશે તે કયા જશે? શું કરશે? ધર્મના પ્રભાવથી જ આ બે વસ્તુઓ મળેલી છે જે ધર્મના પ્રભાવથી જ આટલો વૈભવ પ્રાપ્ત થયો છે, આટલા સુખસાધનો પ્રાપ્ત થયા છે, તેનો ત્યાગ કરું? ના, ભરત આ પ્રમાણે નહીં જ કરી શકે. તે તો ધર્મશ્રવણને જ મુખ્ય કર્તવ્ય માની લેશે...' અને ચક્રવર્તી ભરત સીધો ઋષભદેવ ભગવાનની પરિષદમા શ્રોતા બનીને ધર્મશ્રવણ માટે હાજર થઈ જાય છે

હું એમ કહેતો હતો કે એકીસાથે વધારે કર્તવ્યો આવીને ખડા થઈ જાય છે, ત્યારે કર્તવ્યનિષ્ઠ વ્યક્તિની

સાચી કસોટી થાય છે અને તેને કર્તવ્યની સાચી પરિભાષાની લિપિ વંચાય છે તે મુખ્ય અને ગૌણ કર્તવ્યનો તરત જ નિર્ણય કરી લે છે.

હવે આપણે વિચાર કરવાનો છે-કર્તવ્ય છે શું? આમ જોવા જઈએ તો માણસનું હરકોઈ વાજબી કાર્ય કર્તવ્યના વર્તુળમા સમાઈ જાય છે. પરંતુ પરિભાષાઓના ગાઢ અંધકારમા કર્તવ્યનું સાચું સ્વરૂપ શોધી કાઢવાનું મુશ્કેલ છે. મને તો મારા દૃષ્ટિકોણથી કર્તવ્યની આ વ્યાખ્યા જ યોગ્ય જણાય છે–અંતરાત્માનો પેલો વાસ્તવિક અવાજ, જે ચંચળ અને મોહયુક્ત બુદ્ધિના પ્રપંચમાં ફસાયેલો ન હોય એ જ કર્તવ્ય છે. જે માણસ પોતાના અંતરાત્માના સાહજિક અવાજને અનુસરે છે અને બુદ્ધિની છેતરામણી પ્રપંચજાળમા ફસાતો નથી, તેને વિશુદ્ધ કર્તવ્યનો માર્ગ મળી રહે છે. અંતરાત્માનો અવાજ ક્યારેય ખોટો હોતો નથી. માણસ જ્યારે પ્રપંચી બુદ્ધિના વિષચક્રમાં ફસાઈને ખોટો નિર્ણય લે છે અને તેના પર અંતરાત્માની છાપ મારે છે, ત્યારે આ અવાજ ખોટો પુરવાર થાય છે સારાંશ એક જ છે કે જે વસ્તુ આપણા અંતરાત્માથી વિરુદ્ધની હોય તે ન કરવી અને અંતરાત્મા સાથે સહમત હોય તે કરવી, તે જ કર્તવ્ય છે બીજા લોકો સાથે આપણે એવી રીતે વર્તવું જોઈએ કે જેવી રીતના વ્યવહારની આપણે તેમની પાસે આશા રાખતા હોઈએ. અંગ્રેજ વિદ્વાનનાં શબ્દોમા—

'As you want for yourself, do unto others'

'તમારી પ્રત્યેના જેવા વ્યવહારની આશા રાખતા હો, તેવી જ રીતે અન્ય સાથે વ્યવહાર રાખો' જો તમને નિષ્કપટ અને સરળ વ્યવહાર ગમતો હોય, તો બીજા પ્રત્યે પણ નિષ્કપટ અને સરળ વ્યવહાર રાખો તમે જેને ખરાબ માનતા હો, તે બીજાં માટે પણ ખરાબ જ છે. કોઈ કાટો ભોકે તે તમને ત્રાસદાયી લાગતુ હોય, તો બીજાને પણ તમે કાટો ભોકો તો ત્રાસદાયી લાગે જ. બસ, કર્તવ્યને માપવાનો આ જ ગજ છે, તેને તોળવાનુ આ જ પલ્લુ છે આત્માની કસોટી કરતા વધારે ચડિયાતી બીજી કોઈ જ કસોટી નથી એટલા માટે જ આત્મસમદર્શી ભગવાન મહાવીરે કહ્યુ છે·

'અપ્પણા સચ્ચમેસેજ્જા'

'તમારા અંતરાત્માથી સત્યને ઓળખો, કર્તવ્યની શોધ કરો અને આત્માના ગજથી સત્યને માપો'

જગતના ઇતિહાસમા કર્તવ્યવિમુખ વ્યક્તિઓને તિરસ્કારની નજરે જોવામા આવે છે. જેમણે પોતાના કર્તવ્યનો ત્યાગ કર્યો છે, તેમનુ નામનિશાન જ ભુસાઈ ગયુ છે. ઇતિહાસકારો અને કથાકારો તેમના નામ પર થૂકે છે લોકો તેમના તરફ સન્માનની લાગણી ધરાવતા નથી કંસ અને રાવણની કથા કર્તવ્યવિમુખતાની કથા છે હજારો વર્ષ પસાર થઈ ગયા પછી પણ લોકોનો કોપ

ઓછો થયો નથી જેમણે પોતાના કર્તવ્યનો ત્યાગ કર્યો છે, તેમને લોકો ધિક્કારની લાગણીથી જુએ છે.

કર્તવ્યપાલન માટે કોઈકોઈ વખત ભારે કીમત ચૂકવવી પડે છે; પરંતુ કર્તવ્યનિષ્ઠ પુરુષ તેને કશી વિસાતમાં ગણતો નથી. કર્તવ્યપાલનમા તેને જે આનંદ મળે છે, તેની કીમત ઘણી વધારે આંકી શકાય તેમ છે.

ભારતીય ઈતિહાસના આકાશનો ઝગમગતો તારલો હરિશ્ચંદ્ર કર્તવ્યની જીવત મૂર્તિ હતો કર્તવ્યના રક્ષણ માટે તેણે પોતાના વિશાળ સામ્રાજ્યનો, સુખ-વૈભવનો, ઐશ્વર્યનો, પ્રાણપ્રિય પત્ની તારામતીનો અને પુષ્પ જેવા સુકોમળ રોહિતનો પણ ત્યાગ કર્યો. એક દિવસ એવો પણ આવી પહોંચ્યો કે જ્યારે હરિશ્ચંદ્રના કર્તવ્યની અગ્નિ-પરીક્ષા પણ થઈ

મધ્યરાત્રિનો સમય હતો આકાશમા વિજળી ચમકતી હતી. ચારે બાજુએ ઘનઘોર વાદળોનો ગડગડાટ સંભળાતો હતો. મૂશળધાર વરસાદ વરસતો હતો. બરાબર આ જ સમયે સૂનસામ સ્મશાનમાં એક સ્ત્રીની કરુણ ચીસો સભળાય છે તેની આંખોમાંથી ગંગાયમુના નીતરે છે. પેલી દુખી સ્ત્રી આક્રંદ કરતી હતીઃ 'મહારાજ! આપ અહીં રહો છો? અહીં આવો અને છેલ્લી વખત આપના પુત્રનું મો જોઈ લો' અબળાએ ઘણું ઘણું આક્રંદ કર્યું. પરતુ અહીં આ અરણ્યરુદનને સાંભળનાર કોણ હોય?

એ જ વખતે તેની સામે આવીને એક કાળામેંશ શરીર-વાળો માણસ ઊભો રહ્યો તેના હાથમાં વાંસડો હતો. તેણે કહ્યું. 'અરે ગાંડી! તું રડે છે શા માટે ? અહીં રાજમહેલ નથી. તારી ખબર પૂછવા કોણ આવવાનું છે?' તારા-મતીએ કરુણ સ્વરે કહ્યું: 'તમારી પાસે માનું હૃદય હોત તો તમે મારા દુઃખનો અનુભવ કરી શકત. મારા હૃદયના ટુકડા જમીન પર પડ્યા છે. તેના શબને ઢાંકવા માટે આજે પૂરતા કપડા પણ નથી. એક દિવસ રાજમહેલમાં સોનાના પારણામા ઝુલનારા સૂર્યવંશી રાજકુમારના નસીબ-મા આજે કફનનો ટુકડો પણ નથી મારું હૃદય આજે દુઃખથી ફાટી જાય છે. હું આ બધું આ છોકરાના બાપ રાજા હરિશ્ચંદ્રને કહી સંભળાવું છું' સામે ઊભેલી વ્યક્તિએ પૂછ્યુ. 'કોણ? તારું નામ તારા છે?' 'અને આપ સૂર્યવંશી રાજા હરિશ્ચંદ્ર?' તારાએ સામો પ્રશ્ન પૂછયો. આ વખતે વાદળોમા વિજળીનો ચમકાર થયો બંનેએ એક-બીજાને જોયા વર્ષોથી વિખૂટા પડેલાં બે પ્રાણીઓનો મેળાપ થયો. પરંતુ પ્રસંગ ખરેખર કરુણ હતો. હરિશ્ચંદ્રનું હૃદય ભરાઈ આવ્યુ. તેની નજર સામે જ પુત્રની લાશ હતી! પરંતુ બીજી જ ક્ષણે કર્તવ્યપાલનની ભાવનાથી પ્રેરાઈને હૃદય કાબુ કરીને કહ્યું: 'અરે ગાંડી! આ હવે મહારાજા હરિશ્ચંદ્ર નથી, આ તો હવે કાળિયા ચાંડાળને ત્યા વેચા-યેલો દાસ છે તુ તારા છે તે સાચું. પરંતુ તુ હવે મહારાણી નથી. બ્રાહ્મણના ઘેર વેચાયેલી દાસી છે. હવે

પહેલાના દિવસો ભૂલી જા. તે દિવસે ઘડાને અડકી ગઈ હતી, તે પ્રસંગ ભૂલી ગઈ કે?' તારાની આંખો આંસુ-ભીની હતી તેણે કહ્યું 'નાથ! હવે તો સબૂરી રાખો. આ તમારો દીકરો અહીં મરેલો પડ્યો છે, તે તો જુઓ!' હરિશ્ચંદ્રે કહ્યું 'શું થયું છે આને?' 'પ્રાણ-નાથ! આજે તે ફૂલ વીણવા બગીચામા ગયો હતો ત્યાં તેને એક કાળો સાપ કરડ્યો છે. તેના શરીરની રગેરગમાં ઝેર પ્રસરી ગયુ છે' તારા છોકરાને દેખાડવા માટે આગળ વધે છે. હરિશ્ચંદ્ર એકદમ એક ડગલું પાછળ ખસી જાય છે: 'તારા, તારુ કહેવું સાચું છે; પરંતુ અત્યારે હું મારા શેઠની ફરજ પર છુ મારાથી કોઈ પ્રકારની રાહત આપી શકાય તેમ નથી અગ્નિસંસ્કાર કરાવવાનો એક રૂપિયો વેરો આપવો જ પડશે એક રૂપિયો જમા ન થાય ત્યાસુધી અગ્નિસંસ્કાર નહીં થઈ શકે.' તારાએ કહ્યું: 'નાથ, આ જેવો મારો દીકરો છે, તેવો જ આપનો છે. આપ તેના અગ્નિસંસ્કાર માટે સામાન નહીં આપી શકો? અહી તો લાકડાનો મોટો ઢગલો પડ્યો છે. પ્રાણનાથ! થોડાક લાકડા ઓછા થશે, તો કોને ખબર પડવાની છે?' હરિશ્ચંદ્રે રાતાપીળા થઈને કહ્યુ 'તારા, અત્યારે હું તારો પતિ નથી અને રોહિત મારો દીકરો નથી. અહી મારે મારા કર્તવ્યનુ પાલન કરવાનું છે. હુ મારી ફરજ ચૂકી શકુ તેમ નથી' આ રહ્યા હરિશ્ચંદ્રના શબ્દો

'ગર બાત તુમ્હારી માનુગા, અપને પ્રણસે ગિર જાઉગા,
માલિકસે બાત છિપાલૂગા, ઈશ્વરસે કહા છિપાઉગા?'

'તારા, તુ મારી પાસે રૂપિયાની વાત કરે છે, તો પછી તારા શેઠ પાસેથી કેમ માગી લેતી નથી ?' તારાએ રડતા રડતા કહ્યુ 'નાથ, જેનો હાથ બીજાને આપવા માટે જ ઊંચો થયો છે, તે બીજાની આગળ માગવા માટે હાથ કેવી રીતે ધરી શકે ? માણસ સ્વમાન સાથે જીવવા ઇચ્છે છે જેના પતિએ સત્યને ખાતર, કર્તવ્ય–નિષ્ઠાને ખાતર રાજવૈભવનો ત્યાગ કર્યો હોય, તેની પત્ની ચાદીના સિક્કા માટે હાથ લાંબો કરે ?' હરિશ્ચંદ્રે કહ્યું: 'તારા, મારી સમક્ષ મુખ્ય પ્રશ્ન કર્તવ્યનો છે. હું મારા હકની વસ્તુ છોડી શકુ; પરતુ આ તો મારા માલિકના હકની વસ્તુ છે. સ્મશાનવેરો ભર્યા પછી જ હું લાશને સળગાવવાની રજા આપી શકુ' 'નાથ ! એક જ સાલ્લો હતો અડધો કરીને તેનું કફન બનાવ્યું છે અને અડધો મારી લાજ ઢાકવા માટે છે. મારી પાસે બીજુ કઈ જ નથી' હરિશ્ચંદ્રે કહ્યું. 'તારા, ગમે તેમ હોય તોપણ હું મારા શેઠનો હક જતો કરી શકુ એમ નથી. તારે રૂપિયો તો આપવો જ પડશે' ઝાડ પાછળ સંતાઈને સાડી ઉતારી આપતા તારા કહે છે 'નાથ, લ્યો આ અડધી સાડી તેની કીમત એક રૂપિયા જેટલી તો હશે જ ને ?'

બસ, કર્તવ્યની ભારે કસોટીમાથી હરિશ્ચંદ્ર પસાર થયો આ છે કર્તવ્યનિષ્ઠ વ્યક્તિનુ દૃઢ મનોબળ ! કર્તવ્ય ખાતર ભયંકર આપત્તિ વેઠીએ પણ હરિશ્ચંદ્ર ચલાયમાન

ન થયો કર્તવ્યનિષ્ઠ વ્યક્તિનું હૃદય કવિના શબ્દોમાં ‘વજ્રથી પણ કઠોર અને ફૂલથી પણ કોમળ’ (वज्रादपि कठोराणि मृदुनि कुसुमादपि ।) હોય છે. કર્તવ્યની જીવંત નિષ્ઠાવાળો પુરુષ પ્રાણની પણ પરવા કરતો નથી. કર્તવ્યનિષ્ઠ પુરુષ પોતાના સુખસાધનની ક્યારેય પરવા કરતો નથી.

એક વખત પેરિસમા ભયંકર હુલ્લડ ફાટી નીકળ્યું હતું. મેથ્યુ ડેન્જલર નામનો એક પત્રકાર હુલ્લડખોરો તરફથી ફેંકાતા પથ્થરોની વચ્ચે બેઠો બેઠો પોતાના છાપા માટે અહેવાલ લખી રહ્યો હતો. હુલ્લડ કાબૂમા આવતું નહોતું. છેવટે નિરુપાયે મિલિટરીએ ગોળીબાર કરવા માંડયો. મેથ્યુને પણ ગોળી વાગી. તે ઘાયલ થઈને નીચે ઢળી પડયો સારવાર કરવા માટે આવેલા ડોકટરે પૂછ્યું: ‘તમે પણ ઘાયલ થયા છો?’ ‘હા એટલો બધો ઘાયલ થયો છું કે લખી પણ શકતો નથી.’ ડોકટરે કહ્યું· ‘લખવાથી શું દહાડો વળવાનો છે? હવે તો તમારા માટે આરામ એ જ મુખ્ય કાર્ય છે.’ પત્રકારે કહ્યું· ‘આરામ એ જ મુખ્ય કાર્ય નથી, મુખ્ય કાર્ય છે પોતપોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરવાનું સૌને પોતપોતાની ફરજો અદા કરવાની હોય છે હું પત્રકાર છું. બનેલા બનાવો લખી મોકલવાની મારી ફરજ છે મારી આ કલમ લો અને આ પાના નીચે લખો સાજના ૩ કલાક ને વીસ મિનિટે મિલિટરીએ ગોળીબાર કર્યો એ ગોળીબારમાં ત્રણ જણા ઘવાયા. એક જણનું મૃત્યુ થયું’ ડોકટરે પૂછ્યું· ‘મૃત્યુ કોનું થયું?

જવાબ મળ્યો 'મારુ ! ..' આ શબ્દો બોલતામાં તો પત્રકારનો જીવ ઊડી ગયો.

આ છે કર્તવ્યનિષ્ઠાનો મધુર આનંદ ! જે કર્તવ્ય-પાલન કરે છે, તેને જ આ આનંદનો અનુભવ થાય છે.

તલવારની તીક્ષ્ણ ધાર પર ચાલવાનું સહેલું છે; પરંતુ કર્તવ્યના કંટકછાયા મહાપંથે ચાલવાનું મુશ્કેલ છે, દુર્ગમ છે. આ રસ્તે જનારે સજાગ રહેવાની જરૂર છે. તેણે હમેશાં ચિંતનશીલ રહેવું પડે છે 'દશવૈકાલિક સૂત્ર'ની ચૂલિકામા કહ્યું છે· 'સાધક! તું હમેશાં વિચાર કરી જો કે મેં કર્તવ્ય-કર્મોમાંથી કયા પૂરા કર્યાં છે અને કયાં બાકી છે? મારી શક્તિની મર્યાદામાં હોવા છતાય મારે શું કર્તવ્ય કરવાનું બાકી રહી જાય છે?'

'કિં મે કડ કિચ્ચ મે કિચ્ચ સેસ,
કિ સક્કણિજ્જં ન સમાયરામિ'

સર્વશ્રેષ્ઠ રાજ્યની વ્યાખ્યા બાધતા ચીનના મહાન તત્ત્વચિંતક કૉન્ફ્યુશિયસે કહ્યું છે: 'જે રાષ્ટ્રમાં પ્રજા પોતાનું, રાજા પોતાનુ, પિતાપુત્ર પોતાનુ, માદીકરી પોતાનું અને ગુરુશિષ્ય પોતાનુ કર્તવ્ય સન્નિષ્ઠાપૂર્વક અદા કરે છે, તે રાષ્ટ્ર સર્વશ્રેષ્ઠ છે'

છેવટે એટલું કહીને મારું વક્તવ્ય પૂરું કરીશ કે જો તમે તમારા જીવનને મહાન બનાવવા માગતા હો, આત્માને સસ્કારી બનાવવા ઇચ્છા રાખતા હો, મનને કાબૂમા રાખવા ઇચ્છતા હો અને બુદ્ધિને સ્વસ્થ બનાવવા ઇચ્છતા હો, તો કર્તવ્યનિષ્ઠ બનો.

*

[૫]

જીવનનો અરુણોદય

ભારતવર્ષમાં પ્રાચીન કાળથી જ જીવનને સુસંસ્કારી બનાવવાનો રિવાજ ચાલ્યો આવે છે. અહીં જે જે ઋષિઓ, મુનિઓ, સંતો, સાધુઓ અને સમાજના ઘડવૈયાઓ થઈ ગયા, તેમણે સસ્કાર આપવાની વાત પર ખૂબ જ ભાર મૂક્યો છે અને બાળપણથી જ જીવનમાં સંસ્કારોનો પાયો નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એટલે સુધી કે માનવજીવનના પ્રારંભથી છેલ્લી ઘડી સુધી તેમણે સંસ્કારોની એક હારમાળા ચલાવી છે. સ્મૃતિઓ અને બ્રાહ્મણ ગ્રથોમાં તેનો નિર્દેશ ષોડશ સંસ્કારો તરીકે થયેલો છે મધ્યકાલીન ભારતવર્ષ આ પ્રાચીન સંસ્કારોથી કંઈક વિખૂટું પડી ગયું. આમ છતાંય તેની છાયાનાં આજે પણ દર્શન થાય છે. બાળકના ગર્ભાધાન, જન્મ, નામકરણ, ચૂડાકર્મ, ઉપનયન અને લગ્નાદિથી માંડીને બીજા ઉપસંસ્કારોને પણ તેની સાથે જોડી દીધા છે.

સંસ્કારોની આ બધી હારમાળા પાછળ શું તથ્ય હતું અને આ સસ્કારોનુ શું મહત્ત્વ હતું, તે વિશે આજે હું થોડીક ચર્ચા કરીશ આ સસ્કારોમા કયારે અને શું પરિવર્તન 'કરવુ' યોગ્ય છે, તેની પણ ચર્ચા કરીશ.

માનવજીવનનું એક પ્રકારે પૃથક્કરણ કરીને જોવામા આવે તો જણાઈ આવશે કે તે સંસ્કારોના પિંડ જેવું છે. માનવજીવનની સાથે સંસ્કારો તાણાવાણાની જેમ ગુથાયેલા છે સંસ્કારોના જડતરમે દેશ, વેશ, રિવાજો, જ્ઞાતિ કે ધર્મના વાડાના બંધન નડતા નથી પરંતુ એક વસ્તુ તો ધ્યાન બહાર ન જ કાઢી શકાય કે સસ્કારોનું બીજારોપણ બાળપણથી જ થાય છે. બાલ્યાવસ્થાથી જ જીવનનો અરુણોદય થાય છે અને બાલ્યાવસ્થાથી જ સંસ્કારનાં પ્રકાશકિરણો માનવજીવનની લાલિમામા ઓર ઉમેરણ કરે છે. આ સસ્કારો માનવજીવનને પ્રકાશમાન કરે છે

નીતિકારો એવું મંતવ્ય ધરાવે છે કે બાલ્યાવસ્થાથી બાળકને જે સંસ્કારો મળે છે, તે જ સ્થાયી સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. આ સંસ્કારોની છાપ ભુસાતી નથી. બાલ્યાવસ્થામા જો સારા સંસ્કારોનુ બીજારોપણ થઈ જાય, તો માણસ ભવિષ્યમા વિરાટકાય વૃક્ષનુ સ્વરૂપ ધારણ કરે. જો બાલ્યાવસ્થામા જ ખરાબ સસ્કારોનુ બીજારોપણ થાય, તો માણસનું સમગ્ર જીવન જ વિકૃત બની જાય.

તેના જીવનમાં જે અનિષ્ટો પ્રવેશી જાય, તે પાછળથી-ન જ નીકળી શકે એટલા માટે નીતિકારોએ કહ્યું છે.

'यन्नवे भाजने लग्न सस्कारो नान्यथा भवेत् ।
कथाच्छलेन बालाना नीतिस्तदिह कथ्यते ॥'

નવુ વાસણ ઘડતી વખતે પ્રજાપતિ તેને જોઈએ તેવો આકાર અને રૂપરંગ આપે છે, આપી શકે છે; પરંતુ માટીમાંથી પાણી સુકાઈ ગયા પછી કે નિભાડામાં પકવ્યા પછી તેને બીજો આકાર આપી શકાતો નથી. આ જ પ્રમાણે એક બાળકને ગર્ભાધાન સમયે કે પ્રસવ પછી જેવું સ્વરૂપ આપવુ હોય તેવુ આપી શકાય છે. બાળક મોટું થાય તે પછી તેનામાં સંસ્કારો રેડવાનુ કાર્ય કપરુ છે. એટલા માટે જ શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું છે કે, બાળકને શરૂઆતથી જ જે સંસ્કારો આપવામાં આવે છે, તેની અસર ભુંસાતી નથી. એટલા માટે જ બાળકોમાં કથાઓ દ્વારા નૈતિક સંસ્કાર રેડવામા આવે છે.

બાળકોના મગજ કુમળા હોય છે. બાળકોના હ્રદય સફેદ કાગળ જેવા હોય છે તેના પર આપણે ઇચ્છીએ તો સોનેરી ચિત્રો દોરી શકીએ અને ઇચ્છીએ તો મેશના લપેડા કરી શકીએ આપણે ઇચ્છીએ તો તેને સચ્ચરિત્ર બનાવી શકીએ અને ઇચ્છીએ તો તેને દુશ્ચરિત્ર બનાવી શકીએ, કોમળ હ્રદયમા સસ્કારોનું બીજારોપણ થતા વાર લાગતી નથી. આ સસ્કારો સ્થાયી સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.

નાના છોડને માળી પોતાની ઇચ્છાનુસાર મરોડ આપી શકે છે. તે છોડને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ઉછેરી શકે છે શિલ્પકાર રસ્તામા પડેલા પથ્થર પર પોતાના મનને ફાવે તેવી આકૃતિ કોતરી શકે છે. આ જ આકૃતિને તે બેડોળ પણ બનાવી શકે છે. ખેડૂત પોતાના ખેતરમા જેવુ અનાજ વાવે છે, તેવું લણે છે-સારું અનાજ વાવે તો સારું અને ખરાબ અનાજ વાવે તો ખરાબ. સંતાનરૂપી ક્ષેત્રમા પણ માબાપ જેવા સસ્કારોનુ બીજારોપણ કરશે, તેવાં જ મીઠા કે કડવાં ફળ જોઈ શકાશે. મકાન બાધતાં પહેલાં પણ આપણે વિચાર કરીએ છીએ કે કેવી ડિઝાઈનનું અને કેટલા માપનું મકાન બનાવવાનુ છે આપણે તેનો નકશો પણ અગાઉથી તૈયાર કરાવીએ છીએ. પછી કડિયા પાસે આપણી ઈચ્છા પ્રમાણેનું મકાન બંધાવીએ છીએ. આ રીતે બાળકનો જીવનમહેલ તૈયાર કરતા પહેલા આપણે પૂરતો વિચાર કરી લેવો જોઈએ. આપણે બાળકને પાપપ્રેમી બનાવવા ઇચ્છીએ છીએ કે ધર્મપ્રેમી? બાળકના જીવનની ડિઝાઇન પણ પહેલેથી જ તયાર કરાવવી જોઈએ. કોઈ પણ ડાહ્યો પુરુષ એમ તો નહી જ ઇચ્છે કે તેનું બાળક પાપાત્મા બને આટલી તકેદારી રાખ્યા પછી પણ જો બાળક પાપાત્મા જન્મે, તો માની લેવું કે આપણા વિચાર, વાણી અને આચરણમા કઈક ખામી છે. તેમ ન હોય, તો બાળકો ખરાબ પાકે જ નહીં. શ્રુતિમા પણ કહ્યું છે. आत्मा वै जायते पुत्रः।' (પુત્ર માબાપના આત્મ રૂપે

જ જન્મે છે) કહેવત છે: 'સૂત જૈસા બેટા ઔર બાપ જૈસા બેટા' અંગ્રેજીમા પણ પ્રસિદ્ધ કહેવત છે 'such a father such a son.'

જેવી રીતે એક તાતણો લઈને ઝીણું કે જાડું, કાચુ કે પાકુ અને રંગીન કે સફેદ કાપડ વણી શકાય છે, તેવી જ રીતે માબાપના જેવા આચારો, વિચારો અને પ્રવૃત્તિઓ હશે, તેવા જ બાળકો પણ પેદા થશે

ન્યાયશાસ્ત્રનો એક સિદ્ધાંત છે. कारणगुणपूर्वको ही कार्यगुणो दृष्ट ।' કાર્યનો ગુણ કારણના ગુણ પરથી જ જોઈ શકાય છે. જેવું કારણ હશે, તેવું જ કાર્ય પણ હશે. કાર્ય અને કારણને જુદાં પાડી શકાય તેમ નથી. સંતાનરૂપી ક્રિયામા પણ માબાપરૂપી કારણના ગુણાવગુણો ઊતરી આવે છે. સારાં અને ભલાં દેખાતા માબાપના સંતાનો પણ ખરાબ અને અવગુણી પાકે છે, ત્યારે પ્રકૃતિનો આ જ નિયમ લાગુ પડે છે. આવે વખતે માની જ લેવાનું રહે છે કે માબાપના આચારવિચારોમાં જ કંઈક ખામી છે.

આજનો માનસશાસ્ત્રીઓએ પણ પુરવાર કરી બતાવ્યું છે કે માબાપને જે રોગ હોય છે, તે જ રોગ સંતાનોને પણ થાય છે, માબાપની જેવી ભાવના હોય છે તેવા જ બાળકો જન્મે છે. માબાપમા જે દુર્ગુણો હોય છે, તે બાળકોમાં પણ વારસામા ઊતરે છે.

એટલા માટે બાળકના જન્મ પહેલા માબાપે ખૂબ જ સંભાળ રાખવાની આવશ્યકતા છે. આ કારણને લીધે

સોળ સંસ્કારોમા ગર્ભાધાન સસ્કારનું સ્થાન સૌથી પહેલું રાખવામા આવ્યું છે. ગર્ભાધાન થાય કે તરત જ મા.એ ખાસ ધ્યાનમા રાખવાનું છે કે તેનુ બાળક ધાર્મિક, વીર તેજસ્વી, ચારિત્ર્યશીલ અને નીતિમાન બને. ગર્ભમા રહેલા બાળક પર માતાના વિચારોની છાયા પડયા વિના રહેતી જ નથી.

વિજ્ઞાનના એક પ્રોફેસર એલમર ગેટ્સેએ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સની રાજધાની વોશિંગ્ટનની વિજ્ઞાનવિષયક પ્રયોગ-શાળામાં દીવાલ પર ટિંગાડેલાં મોટામોટાં દર્પણ પર જુદા જુદા સ્વભાવના કેટલાક માણસોના શ્વાસ લીધા. આ માણ-સોમા કોઈ ક્રોધી હતું, કોઈ રોગી હતું, કોઈ ઈર્ષાખોર હતું અને કોઈ દુરાચારી હતું. દર્પણ પર અલગ અલગ લીધેલા શ્વાસનું પૃથક્કરણ કરતા જાણી શકાયું કે બધાના શ્વાસ જુદી જુદી જાતના હતા. આ લોકોના માનસિક વિચારો પણ જુદી જુદી જાતના હતા છેવટે તેને કહેવું પડયું કે ગર્ભમા રહેલા બાળક પર તેની માતાના જેવા વિચારો હોય છે, તેવો જ શ્વાસ બને છે અને આ શ્વાસનુ પ્રતિબિંબ પણ દર્પણમા એવું જ પડે છે.

ભારતના આયુર્વેદિક ગ્રંથોમા પણ ગર્ભશાસ્ત્રનો સવિ-સ્તર ઉલ્લેખ કરવામા આવ્યો છે. તેમા ગર્ભવતી સ્ત્રીનો આહારવિહાર અને આચારવિચાર અંગે પણ ઉલ્લેખ છે માતાના આહારવિહાર અને આચારવિચારની અસર બાળક પર પડયા વિના રહેતી નથી. જ્ઞાતસૂત્રમાં પ્રાચીન કાળની

ગર્ભવતી સ્ત્રીઓની દિનચર્યા વર્ણવેલી છે 'તસ્સ ગબ્ભસ્સ અણુ કંપણટ્ઠાએ' માતા પોતાના ગર્ભના પોષણ અને રક્ષણ માટે આહારવિહાર અને આચારવિચારના યોગ્ય નિયમોનું પાલન કરતી હતી. ભગવતીસૂત્રમાં પણ ગર્ભવિષયક વર્ણન કરતા જણાવ્યું છેઃ 'કેટલાક ગર્ભસ્થ બાળકો એવાં હોય છે કે જે પોતાની માતાના સદ્‌વિચારો કે કુવિચારોને લીધે જન્મતા પહેલા મૃત્યુ પામે છે, ત્યારે દેવગતિ (સ્વર્ગ) કે નરકગતિ (દુર્ગતિ) પામે છે માતાના સારા નરસા વિચારો દ્વારા જ બાળકના સારાનરસા સંસ્કારોનુ ઘડતર થાય છે. જેવી રીતે પ્રયોગશાળામાં વૈજ્ઞાનિકના વિચારો પ્રમાણે જ કેટલાક પ્રયોગો થાય છે અને પાઠ શાળામા અધ્યાપકના વિચારો પ્રમાણે જ વિદ્યાર્થીઓના જીવનનુ ઘડતર થાય છે, તેવી જ રીતે ગર્ભની આ પ્રયોગશાળા (લેબોરેટરી) કે પાઠશાળામાં માતાના વિચારો પ્રમાણે જ ભાવી બાળકનું ઘડતર થાય છે.

ગર્ભની આ પાઠશાળા કે પ્રયોગશાળામા બાળક લગભગ નવ મહિના સુધી રહે છે. નવ મહિનાનો આ અભ્યાસક્રમ છે આ ગાળા દરમિયાન માતા ભાવી બાળકનું જેવુ ઘડતર કરવાની ઇચ્છા હોય, તેવા આચાર–વિચાર કે આહારવિહાર રાખી શકે છે ભગવતીસૂત્રમાં ગર્ભસ્થ બાળક પર સારાનરસા સંસ્કારો પડવાનો રહસ્ય ઉલ્લેખ છે. ગર્ભસ્થ બાળક સાથે માતાનો સંબંધ અ છે. ગર્ભમા રહેલા બાળકના અંગોપાગોનું ઘડતર અ

હોય છે માતાના આહારમાંથી જ બાળકને પોષણ મળે છે. માતાના શરીરની હિલચાલ એ જ બાળકના શરીરની હિલચાલ. માતાના આચારવિચારો એ જ બાળકના આચાર-વિચારો. માતાનો શ્વાસ એ જ બાળકનો શ્વાસ આ કારણને લીધે બાળકમા સારા સંસ્કારોનુ સિચન કરવા માટે ગર્ભાધાનના પ્રારંભથી જ તકેદારી રાખવી જોઈએ. જૈન-શાસ્ત્રના ઉદ્ભટ વિદ્વાન શતાવધાની પં. મુનિશ્રી રત્નચંદ્રજી મહારાજે 'કર્તવ્યકૌમુદી'માં આ વિષયનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં કહ્યું છે.

'बाले गर्भगते तदीय जननी चेत्सेवते दीनताम् ।
बालो दीनतरो भविष्यति तदा शुग्श्र शौर्यं तथा ।
यद्यत्रा कल्ह करोति नितरा सा क्लेशकारी तदा ।
तुष्टास्याद्यदि सा भविष्यति तदा पुत्र प्रसादान्वित ॥ १ ॥
धर्मं वाच्छति गर्भिणी यदि तदा पुत्रो भवेद् धार्मिक ।
भोगान् वाच्छति चेत्तदेन्द्रियसुखासक्तो विलासी भवेत् ॥
विद्यां वाच्छति चेत्तदा प्रतिदिनं विद्याभिलाषी भवेत् ।
सच्छास्त्रश्रवण करोति यदि सा पुत्रोऽपि तादृग्भवेत् ॥ २ ॥'

બાળક ગર્ભમા હોય ત્યારે માતા દીન અને કાયર બને, તો તેનું બાળક પણ દીન અને કાયર બને છે. માતામા જો શૌર્યની ભાવના હોય, તો બાળક પણ શૂરવીર બને છે જો માતા કજિયાખોર હોય, તો બાળક પણ કજિયાખોર બને છે. માતા જો આનંદી હોય, તો બાળક પણ આનદી બને છે. જો ગર્ભવતી સ્ત્રી ધર્મો-

ગર્ભાધાનસંસ્કાર પછી બાળકનો જન્મસંસ્કાર અને જન્મ પછી બીજા સંસ્કારો થાય છે. આ બધા સંસ્કારો વખતે ખૂબ જ ધ્યાન આપવું જરૂરી છે આજના જમાનામાં જૂના રિવાજો ચાલી શકે તેમ નથી. આજનો જમાનો વિજ્ઞાનનો છે. પ્રત્યેક વસ્તુને બુદ્ધિની કસોટી પર કસીને જ સ્વીકારવામા આવે છે એટલા માટે સંસ્કારોની મૂળ ભાવનોને નજર સમક્ષ રાખીને બાળકોમા સારા સંસ્કારોનું સિંચન થાય તે જોવાની ફરજ માબાપોની છે. કુમળા બાળકને નવો વળાક આપવાની જવાબદારી ખાસ કરીને માતાની જ વધારે છે. કહેવત પણ છે—'એક માતા સો શિક્ષકોની ગરજ સારે છે'

પ્રાચીન કાળમા આર્યાવર્તની માતાઓ એક વાત પર ખાસ ધ્યાન આપતી હતી કે તેમનાં બાળકોને સારા સંસ્કારો મળે અને તે ખરાબ સંસ્કારોથી દૂર રહે. સારા કે નરસા સંસ્કારોની શરૂઆત ઘરથી જ થાય છે આ સંસ્કારસિંચનમાં માતા મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. આ વસ્તુને અનુલક્ષીને મને એક ઐતિહાસિક કથાનું સ્મરણ થઈ આવે છે :

'જયશિખરનો પુત્ર વનરાજ ચાવડો મહાપરાક્રમી
ક્રમથી આ[illegible] ાજપૂતાનામા હાહાકાર
[illegible]

મળતા નથી. આ બાળકો ઉંમરલાયક થયા પછી ખુરસી પર આરામથી બેસીને લખવાનું હોય એવી નોકરીઓ શોધે છે. જો સદ્‌ભાગ્યે નોકરી મળી જાય છે તો ત્યાં પણ ચોરી, અનાચાર અને લાંચરુશવતનો આશ્રય લઈને વધારાના ખર્ચને પહોંચી વળવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જો વેપારમા જોડાય છે, તો ત્યાં પણ માલમા ભેળસેળ કરવી, માપતોલમા દગાખોરી કરવી, વસ્તુ દેખાડવા અને આપવામા ચાલાકી કરવી, વધારે પડતો નફો લેવો અને કાળા બજારની કમાણી કરવી તે સામાન્ય થઈ પડે છે. આ રીતે વિશ્વાસઘાત અને ઠગાઈની ચાવીઓ શોધી કઢાય છે. દેશના નૈતિક અધપતનનો પ્રારભ થઈ ચૂકયો છે.

જીવનના અરુણોદયથી જ સારા સંસ્કારોની કેટલી બધી આવશ્યકતા છે, તે આપ હવે સમજી શકયા હશો ગર્ભાધાન સંસ્કારનો ભાવાર્થ જ એ છે કે ગર્ભમા રહેલા બાળકને નીતિધર્મસંપન્ન, સચ્ચરિત્ર, વફાદાર, શૂરવીર અને કર્તવ્યનિષ્ઠ બનાવવા માટે હમેશાં સજાગ રહેવું. ગર્ભમાં રહેલા બાળકને સજ્જન કે દુર્જન બનાવવો તે માતાના ડાબા હાથનો ખેલ છે પુત્રના લક્ષણ પહેલા ગર્ભમા અને પછી ઉછેર વખતે પ્રગટ થાય છે માટીના નવા વાસણમાં પહેલી જ વખત ઘી ભરવાથી તેની ચિકાશ કાયમ માટે ટકી રહે છે. એ જ રીતે ગર્ભમા રહેલા બાળકના કોમળ હૃદય પર જે સંસ્કારો રેડાય છે, તે ભુમાતા નથી

ગર્ભાધાનસંસ્કાર પછી બાળકનો જન્મસંસ્કાર અને જન્મ પછી બીજા સંસ્કારો થાય છે આ બધા સસ્કારો વખતે ખૂબ જ ધ્યાન આપવું જરૂરી છે. આજના જમાનામા જૂના રિવાજો ચાલી શકે તેમ નથી. આજનો જમાનો વિજ્ઞાનનો છે પ્રત્યેક વસ્તુને બુદ્ધિની કસોટી પર કસીને જ સ્વીકારવામા આવે છે. એટલા માટે સંસ્કારોની મૂળ ભાવનાને નજર સમક્ષ રાખીને બાળકોમા સારા સસ્કારોનુ સિંચન થાય તે જોવાની ફરજ માબાપોની છે. કુમળા બાળકને નવો વળાક આપવાની જવાબદારી ખાસ કરીને માતાની જ વધારે છે. કહેવત પણ છે—'એક માતા સો શિક્ષકોની ગરજ સારે છે.'

પ્રાચીન કાળમાં આર્યાવર્તની માતાઓ એક વાત પર ખાસ ધ્યાન આપતી હતી કે તેમના બાળકોને સારા સંસ્કારો મળે અને તે ખરાબ સંસ્કારોથી દૂર રહે. સારા કે નરસા સંસ્કારોની શરૂઆત ઘરથી જ થાય છે આ સસ્કારસિંચનમાં માતા મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. આ વસ્તુને અનુલક્ષીને મને એક ઐતિહાસિક કથાનું સ્મરણ થઈ આવે છે :

'જયશિખરનો પુત્ર વનરાજ ચાવડો મહાપરાક્રમી રાજા હતો. તેના પરાક્રમથી આખા રાજપૂતાનામા હાહાકાર મચી ગયો હતો. મારવાડના રાજાઓએ વિચાર કર્યો કે આપણા દેશમા પણ વનરાજ જેવા શૂરવીરો પેદા થાય, તો ખૂબ જ ફાયદો થાય. આ વિચારને કાર્યમા

ફેરવવાના ઉદ્દેશથી તેમણે બારોટને બોલાવીને કહ્યું: 'ગમે તેમ કરીને સમજાવી-ફોસલાવીને જયશિખરને અહીં બોલાવી લાવો. અહીં કોઈક કન્યા સાથે તેને પરણાવી દઈશું પછી તો તેના બાળકો વનરાજ જેવા જ શૂરવીર પાકશે.' બારોટો મારવાડથી સીધા જ પાટણ જઈ પહોંચ્યા અને જયશિખરની પ્રશંસાની બિરદાવલી ગાવા લાગ્યા જયશિખર આ સાંભળીને ખુશ થઈ ગયો. તેણે બારોટોને ઈચ્છા હોય તે માગવાનું વચન આપ્યું. બારોટોએ કહ્યુ· 'મહારાજ, આપ જો અમારી ઇચ્છા પૂરી કરવા માગતા હો, તો થોડાક દિવસ માટે રાજપાટ અધિકારીઓને સોપીને આપ અમારી સાથે મારવાડ પધારવાની કૃપા કરો' આ શબ્દો સાંભળીને જયશિખર દ્વિધામાં પડી ગયો. તેણે બારોટોને કહ્યું: 'બીજું કંઈક માગી લો-પૈસો, સોનું કે ગામઠામ' ચારણોએ બીજું કંઈ પણ લેવાની ના પાડી દીધી પરિણામે રાજપાટ અધિકારીઓને સોપીને જયશિખરે મારવાડ તરફ પ્રયાણ કર્યું. તેણે રસ્તામા ચારણોને પૂછ્યુ 'ભાઈ, તમે કહો તો ખરા કે તમે મને શા માટે મારવાડ લઈ જાઓ છો?' ચારણોએ કહ્યુ 'જી, અમારે મારવાડમા વનરાજ જેવા શૂરવીરો પેદા કરવા છે એટલા માટે જ અમે આપને મારવાડ લઈ જઈએ છીએ' જયશિખરે સહાસ્ય કહ્યુ 'ફેંકી નાખી દેવા જેવી વાત કરો છો તમે વનરાજ જેવા શૂરવીર પુત્રો મારા એકલાથી જ પેદા થઈ જવાના છે કે? તેનો બધો

યશ તો વનરાજની શૂરવીર અને
છે. વનરાજની શૂરવીરતાનો ય
બારોટોએ કહ્યું 'મહારાજ,
કંઇ દુષ્કાળ પડ્યો નથી. મ
યાતી કન્યાઓ મળી શકે
'કન્યાઓ તો ઘણીય હશે.
કામ પાર પડી શકે તેમ
આપ્યું છે, એટલે જ ત
મારવાડમાં વનરાજની
તો વિચાર કરો.' યા
હતી?' જયશિખરે ક
એક કહી
ફેટલી
છ માહ
સહેજ

હોય. પરંતુ આપણાં બધા જ હાવભાવ તે સમજી શકે છે. આ બધું હોવા છતાંય આપ તેને પારકા પુરુષ તરીકે માનવા તૈયાર નથી?' મેં રાણીના શબ્દોની અવગણના કરીને આગળ જીટ લેવા માડી. આ વખતે વનરાજે મોં એકદમ ફેરવી લીધું. રાણીએ કહ્યુઃ 'જુઓ આપ તો તેને અજાન બાળક કહેતા હતા, પરતુ તેણે મો ફેરવી દીધું છે. મારી પ્રતિજ્ઞા હતી કે હું પારકા પુરુષની હાજરીમાં મારી ઇજ્જત નહીં રોળાવા દઉં. પરંતુ આપે મારી પ્રતિજ્ઞા તોડાવી છે. હવે હું મો બતાવવા લાયક નથી રહી.' આટલા શબ્દો બોલીને તે ઝેરની ગોળી ખાઈને સૂઈ ગઈ. તેણે હમેશને માટે આંખો મીંચી દીધી. આવી હતી આ વીરાગના! તમારા મારવાડમા આવી કોઈ કન્યા છે ખરી?' ચારણોને આ વાત સાભળીને નવાઈ લાગી તેમણે હતાશ થઈને કહ્યુંઃ 'મહારાજ, અમારા દેશમા આવી કન્યા મળવી મુશ્કેલ છે આપ જો એમ કહેવા માગતા હો કે આવી કન્યા મળે, તો જ વનરાજ ચાવડા જેવું બાળક જન્મે, તો આપ ખુશીથી પાછા જઈ શકો છો અમે લાચાર છીએ અમને માફી આપો' જયશિખર તરત જ પાટણ પાછો ફર્યો.

આ છે સારા સસ્કારોવાળી માતાનુ જીવન! આજકાલના માબાપો ઇચ્છે તો છે કે તેમને હનુમાન જેવું બળવાન બાળક થાય પરતુ તે સતી અંજના અને પવનકુમારની જેમ સયમી અને બ્રહ્મચર્યવ્રત ધારી રહી શકે

છે ખરાં? આવા માંબાપો સરેખડા જેવાં નિર્બળ, વીર્ય-હીન, વિલાસી અને કાયર બાળકોને જન્મ આપીને ભારત-માતાની છાતીનો ભાર વધારે છે. બાળકોને સંસ્કારોના નામે પણ કંઈ જ આપી શકતા નથી. ઊલટું કાયરતા, વિલાસિતા, લોલુપતા અને હિંસાના કુસંસ્કારો ગળથૂથી સાથે જ પવાય છે ઘણીખરી માતાઓ બાળક રડે છે, ઊંઘી જતું નથી કે તેના કામમા ખલેલ પહોચાડે છે, ત્યારે કહે છે 'બાવો આવ્યો છે, કાન કાપી જશે. હાઉ આવ્યું છે, ખાઈ જશે. ચૂપ મર બાવો પકડી જશે..' આ રીતે ભયના સંસ્કારો રેડે છે. આ સંસ્કારો મોટા થયા પછી પણ ભુસાતા નથી. તદુપરાત કેટલીક માતાઓ બાળકની હાજરીમાં ગાળો બોલે છે અને અપશબ્દો બોલીને તેમના ઉત્સાહ પર પાણી ફેરવે છે. કોઈ પણ સયોગોમાં બાળક પોતાનુ અપમાન સહન કરી શકતું નથી ભવિષ્યમાં તેનો ભયંકર પ્રત્યાઘાત પડે છે. કેટલાંક બાળકો ઉંમરલાયક થયા પછી તેમનાં માબાપને મારે-કૂટે છે. તેના મૂળમા માતાએ વાવેલાં ઝેરનાં બીજ જ હોય છે આ ઝેરના બીજ પછીથી વિષવૃક્ષનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. કેટલાક માબાપ પોતાના બાળકોમાં વાસનાના ખરાબ સંસ્કારો બાળપણુથી જ રેડે છે. પેલા અજ્ઞાન બાળકને પૂછવામાં આવે છે 'બેટા, તારી વહુ કેવી લાવવાની છે?....કાળી કે ધોળી?' આ પ્રકારના કુસંસ્કારો રેડીને માતા ભવિષ્યનુ કેટલું જોખમ વહોરી

રહી છે, તેની તેને ખબર નથી હોતી. કેટલાક બાળકો તો માબાપની દેખાદેખીથી ગાળો પણ ભાડવા માડે છે. કેટલીક માતાઓ બાળકના હાથમા કૂતરા-બિલાડાને મારવા માટે લાકડી આપીને હિંસક સસ્કારો રેડે છે. કેટલીક માતાઓ બાળકોને દેવ-દેવીઓ પ્રત્યે અંધશ્રદ્ધા રાખવાનું શીખવે છે. ભૂતપ્રેત, ચમત્કારો, મત્રતત્ર અને જાદુગરો પ્રત્યે પણ અધશ્રદ્ધા રાખવાનું શીખવે છે. કેટલાક માબાપ બાળકોની હાજરીમા જ અશ્લીલ ચેનચાળા કરે છે બાળકના ગર્ભાધાનથી માડીને બાળક સ્તનપાન કરવાનું છોડી દે ત્યાંસુધી જે સંયમ પાળવો જોઈએ તે પણ પાળતા નથી બાળકો પર તેના ખરાબ સંસ્કારો પડયા વિના રહેતા નથી. કેટલાંક માબાપ વ્યસની, દુરાચારી, અસત્યવાદી અને અપ્રામાણિક હોય છે આવા માબાપ તરફથી સારા સંસ્કારો પડવાની આશા જ ન રાખી શકાય. કેટલાક ખાનદાન કુટુંબોમાં પણ માબાપો બાળકોની હાજરીમા જૂઠું બોલે છે બાળકો રડે કે ગુસ્સે થાય, ત્યારે તેમને ખોટા વાયદા આપે છે: 'તમારા માટે લાડુ લાવીશ. તમને પૈસા આપીશ તમારા માટે અમુક વસ્તુ લેતો આવીશ' પછી આપવા-લેવાની કંઈ વાત જ નહી ! આ રીતે બાળકોના માનસ પર અપ્રામાણિકતાની છાપ પડે છે આ રીતના ખોટા વાયદા કરવાનો ઉદ્દેશ બાળકોને ખુશ કરવાનો હોય છે, પરંતુ વાયદો પૂરો થતો નથી, એટલે બાળકો તૂડમિજાજી અને

અને કામચોર થાય છે. બાળકોની કર્તવ્યનિષ્ઠા ચલાયમાન થઈ જાય છે કોઈ વખત આ રીતે વાયદો થઈ જાય, તો માબાપે કહેલી વસ્તુ લાવી આપવી જ જોઈએ. તેમ કરવામાં આવે, તો બાળકના મન પર તેની સારી અસર થાય. સત્યપ્રિયતાની આ છાપ ભવિષ્યમાં પણ ભુસાય નહીં.

આજે ઘણુંખરાં માબાપો બાળકોને ધાર્મિક ક્રિયાઓના પાઠ ગોખાવીને, નીરસ વ્યાખ્યાનો સંભળાવીને કે ધાર્મિક ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરાવીને સંસ્કારી બનાવવા ઇચ્છે છે. પરંતુ માબાપો જ જો અહિંસા, સત્ય, સંયમ અને સાદાઈનું આચરણ ન કરતાં હોય, તો કેવળ વ્યાખ્યાનો સાભળીને કે ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરીને જ બાળકો સંસ્કારી બની જાય ખરાં ? સારા સંસ્કારો એટલા બધા સસ્તા નથી જ. પરંતુ અફસોસ એટલો જ છે કે આજે સારા સંસ્કારો માટે સસ્તા ઉપાયો જ શોધવામાં આવે છે. માબાપો બાળકોને બાલમંદિર, શાળા કે મહાશાળામાં દાખલ કરાવીને નિશ્ચિત થઈ જાય છે. તેમને થાય છે કે હાશ, હવે આપણી જવાબદારી પૂરી થઈ પરંતુ આજની શાળાઓ, મહાશાળાઓ અને વિદ્યાલયોમાથી બાળકોને સારા સસ્કારો મળે અને તેમનાં ચારિત્ર્યનું ઘડતર થાય, એવી કોઈ આશા રાખી શકાય ખરી ? આજની શિક્ષણપદ્ધતિ કોઈને સંતોષ આપી શકે તેમ નથી. ભણનાર બાળક નવાનવા કુસંસ્કારો, અવગુણો, વ્યસનો અને ફેશ-

નની ટેવો લઈ આવે છે. આજના વિદ્યાલયો પાસેથી સારા સસ્કારોની આશા જ રાખી શકીએ તેમ નથી. પરંતુ ઘણાખરા માબાપો બાળકો વિદ્યાલયમાંથી ઉપાધિ (ડિગ્રી) મેળવીને પૈસા કમાતાં થાય એવી જ આશા રાખતાં હોય છે તેમને બાળકોના ચારિત્ર્યઘડતર, સચ્ચાઈ, સદાચાર અને સદ્‌વિચારો સાથે ઝાઝી લેવાદેવા નથી હોતી. તેમની ઈચ્છા બાળકોને વહેલામા વહેલી તકે ધનનુ યંત્ર બનાવી દેવાની હોય છે છોકરો ઉંમરલાયક થાય તે જ વખતે વરવિક્રય કરીને મફતમા પસા કમાઈ લેવાનો એક નવો જ રસ્તો શોધી કાઢવામા આવ્યો છે. તેમા નથી મહેનત કરવાની જરૂર કે નથી દુકાન માડવાની કડાકૂટ. છોકરીના માબાપની ગરજ જોઈને આંકડો વધાર્યે જવાનો. આ રીતે સમાજના બજારમાં પોતાના બાળકોને ઊંચા ભાવે વેચીને તેમના માબાપ તેમના પર ખરાબ સંસ્કારો રેડે છે. બાળકો હરામનું ખાવાની વૃત્તિ ધરાવતા થઈ જાય છે. જૂના જમાનામા તો બાળકો કયાય બહાર જાય, ત્યારે માબાપો તેમને કોઈ પણ વસ્તુ મફતમાં નહીં લેવાની શિખામણ આપતા હતા; પરંતુ આજે તો છે કળિયુગ. તેમા માબાપ પણ શુ કરે? ઘરમાં છોકરીઓની સંખ્યા વધારે હોય, તો વધારે ખર્ચ કર્યા વિના છૂટકો જ નથી. સમાજનુ આખું વાતાવરણ જ ધનના વિષચક્ર પર અવલબી રહ્યુ છે. માણસની પ્રતિષ્ઠાનો માપદડ પૈસો જ છે. સત્યપ્રિયતા, સચ્ચરિત્રતા, સાદાઈ અને સંયમ જેવા સદ્-

શુણોથી માણસની મોટાઈનું મૂલ્યાંકન થતું નથી. આ માટે આપણો સમાજ જ જવાબદાર છે. આ બધા કુસંસ્કારો માટે એકલા માબાપોને જ દોષ આપી શકાય તેમ નથી. બધો બખેડો સમાજે જ ઉત્પન્ન કરેલો છે. સમાજ જ્યાંસુધી આ ખોટા મૂલ્યાંકનને, જૂઠી માન્યતાઓને અને કઢંગા રીતરિવાજોને નહીં બદલે, ત્યાંસુધી સારા સંસ્કારોનો પ્રવાહ વહેતો નહીં જ થાય.

આ રીતે આજના સમગ્ર સામાજિક જીવનમાં મહદ્દશે કુસંસ્કારો ફેલાઈ ગયા છે અને જ્યાંસુધી તેમાં ધરમૂળથી ફેરફારો કરવામાં ન આવે, ત્યાંસુધી એક વ્યક્તિ કે કુટુંબ તેમાં સુધારો ન કરી શકે. આજે સમાજમાં ચારે બાજુએ અન્યાય, અનીતિ, અસત્ય, લાંચરુશવત, ભ્રષ્ટાચાર અને હરામનું ખાવાની વૃત્તિની બોલબાલા છે. માબાપ સંસ્કારોનો પાયો ચણવાની શરૂઆત કરે, તે પહેલા તો સમાજના રિવાજો અને ભ્રામક માન્યતાઓ તેને જમીનદોસ્ત કરી મૂકે છે સમાજમાં લગ્નપ્રસંગે કે બીજા પ્રસંગોએ નકામો ખર્ચ કરવાની પ્રથા પડી ગઈ છે. આ રિવાજના મૂળ હવે હચમચી ઊઠ્યા છે. આજે પણ ગામડામા આ કુરિવાજોનું ચૂસ્તપણે પાલન થાય છે.

ધાર્મિક ક્ષેત્રમા પણ કેટલાક કુરિવાજો એવા છે કે જેની બાળકો પર સારી અસર પડતી નથી. આ રિવાજોમા ફેરફાર કરવાનું જરૂરી છે. આ રિવાજોનો મૂળ ઉદ્દેશ બર આવે તે રીતે તેમા ફેરફાર કરવો જોઈએ. તેમ

થાય તો જ નવી પેઢીના જીવનમાં વિશુદ્ધ ધર્મનો ચમત્કાર થઈ શકે. નવી પેઢીને ધર્મના નામે ગભરાવી મૂકવાની જરૂર નથી. પ્રચલિત રૂઢિઓ સાથે જો મેળ નહીં મેળવી શકાય, તો નવી પેઢી સદંતર ધર્મવિમુખ બની જશે એવો ભય છે. શ્રદ્ધાનું ભાથું ખૂટી ગયા પછી સારા સંસ્કાર રેડવાનું કાર્ય ખૂબ જ મુશ્કેલ બની જશે.

રાજનૈતિક-ક્ષેત્રમાં પણ આજે બધે સારા સંસ્કારોનો દુષ્કાળ જ પ્રવર્તે છે. થોડાઘણા પ્રામાણિક રાષ્ટ્રનેતાઓને બાદ કરતાં ચારે બાજુએ જ્યાંજ્યા નજર કરીએ છીએ, ત્યાત્યાં પોતાના ખીસાં ગરમ કરવાની અને ઘર ભરવાની જ ચિંતા થતી હોય છે રાષ્ટ્રનું કાર્ય સારી રીતે થાય કે ન થાય તેની કોઈને પડી નથી. પ્રામાણિક રાષ્ટ્રનેતાઓ આ વિશે ખૂબ જ સચિંત છે પરતુ સાચા અને પ્રામાણિક માણસોના અભાવે તેમને પણ લાચારી અનુભવવી પડે છે અનીતિનો વિરોધ કરનારા લોકો પર પણ અનીતિનુ ભૂત સવાર થયેલુ છે કૂવામા આગ લાગી છે. લોકોમા લોકતંત્રના સુદર સ્મરણોનો રગ કઈ પીછીથી લગાડવો તે પણ સમજાતુ નથી ડેમોક્રસી(જનતત્ર)ને બદલે ડેમનક્રસી–(દાનવતંત્ર) ના દર્શન થાય છે ન્યાયખાતામા, શિક્ષણખાતામા, સરક્ષણખાતામા અને નાણાખાતામા બધે જ અનીતિ. ભ્રષ્ટાચાર, દગાબાજી અને લાંચરુશવતના ફણગો પ્રસરી ગયા છે.

વ્યાપારનુ ક્ષેત્ર તો અપ્રામાણિકતા, કાળા બજાર,

વ્યાજખોરી, દગાબાજી, ભેળસેળ અને લાગવગશાહીના કુસંસ્કારોથી રંગાયેલું છે. આ ક્ષેત્રમાં સારા સંસ્કારોને તો પગે ચાલવા જેટલી જગા પણ મહાપરાણે મળી શકે છે.

વકીલાત, દાક્તરી અને વૈદક જેવા વ્યવસાયોમાંથી ધર્મના સંસ્કારોને દેશવટો મળી ગયો છે. આજે સેવાના સંસ્કારો તો લગભગ કોઈ પણ વ્યાપાર, વ્યવસાય, કલા કે નોકરીમાં રહ્યા જ નથી. સમાજના કોઈક ખૂણામાં સેવાના થોડાઘણા સસ્કારો પણ રહી ગયા હોય, તો ત્યા પણ પ્રશંસા, પ્રતિષ્ઠા અને નામનાની અદસ્ય ભૂખ પાછળ પડેલી જ હોય છે. સેવા પણ એક રીતે પ્રતિષ્ઠા મેળવવાનો પરવાનો બનતી જાય છે.

આધ્યાત્મિક ક્ષેત્ર પણ આજે સારા સંસ્કારોનું કેન્દ્ર નથી રહ્યું. તેમા પણ સાપ્રદાયિકતા, જાતીયતા, અંધભક્તિ, પંથવાદ અને વ્યક્તિપૂજા જેવા કુસસ્કારોનું મિલન થયું છે. અખંડ માનવતાના સુસંસ્કારોનો જાણે લોપ જ થયો છે. અખડ માનવતાના સસ્કારોમા જ્ઞાતિવાદ, પ્રાંતવાદ, સંપ્રદાયવાદ, અંધભક્તિવાદ, ભાષાવાદ, રંગવાદ અને આધળા રાષ્ટ્રવાદ જેવા વાદો પ્રત્યવાયરૂપ નીવડે છે.

પ્રાચીન કાળના સમાજનું ઘડતર કરનારાં તત્ત્વો આજે ઝાખાં પડચા છે. પ્રાચીન કાળમાં જે વર્ણના લોકો નિઃસ્પૃહતા, ત્યાગ, સત્યપ્રિયતા અને સાદાઈના પ્રતીક જેવા હતા, તે જ વર્ણના લોકો આજે લોભ, અસત્ય,

આડંબર, અજ્ઞાન અને વિલાસિતાની મૂર્તિ બની ગયા છે. તેમની પાસેથી સારા સંસ્કારોની આશા ન જ રાખી શકાય પ્રાચીન કાળમા ભારતીય માનવસમાજની વર્ણ-વ્યવસ્થા વર્ષો સુધી ટકી રહી તેનુ કારણ પણ સારા સંસ્કારોનો આ સુદૃઢ પાયો હતો આજે આ પાયો હચમચી ઊઠ્યો છે. આજે વર્ણવ્યવસ્થા સંસ્કારોને અનુ-સરતી નથી, પરંતુ જન્મને અનુસરે છે વર્ણવ્યવસ્થા પાછળ જે સેવાભાવના હતી, તેનો લોપ થયો છે. ત્યાગની ભાવના પણ ઓસરી ગઈ છે. પહેલા જ્યાં 'सस्कारात् द्विज उच्यते।' કહેવાતું હતું, ત્યા આજે 'जन्मत द्विज उच्यते।' નો નાદ ગુંજતો થયો છે પ્રાચીન કાળમા સંસ્કારોનું એટલું બધું મહત્ત્વ હતું કે જ્યાસુધી કોઈપણ માણસ ગુરુકુળમા વિદ્યાભ્યાસ કરીને પોતાની યોગ્યતા પુરવાર ન કરી બતાવે, ત્યાસુધી તેને સંસ્કારી કહેવામા આવતો ન હતો. જન્મ ધારણ કરે તે વખતે કોઈપણ વર્ણની વ્યક્તિને શૂદ્ર (અસંસ્કૃત) માનવામા આવતી હતી. પછી અધ્યાપન માટે રુચિને ધ્યાનમાં લઈને ગુરુકુળના કુળપતિ તેને અમુક વર્ણમા મૂકતા. ત્યારબાદ જ તેને દ્વિજન્મા (દ્વિજ) કહેવામા આવતો આજે તો આ બધી વ્યવસ્થા અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગઈ છે. આમ હોવા છતાય સારા સંસ્કારોનું મહત્ત્વ ઓછું આંકી શકાય તેમ નથી

જે વસ્તુનું પ્રમાણ ઓછું હોય છે, તે તેટલી જ મોઘી હોય છે. આજે જો સારા સંસ્કારોનો અભાવ હોય,

૮

તો તેની કીમત પણ વધારે અંકાય આજે તો સંસ્કાર-ધનનો કસોટી કાળ છે.

સારા સંસ્કારોનુ ચિત્ર આટલું બધું નિરાશાજનક હોવા છતાય તેના પ્રચારનુ કાર્ય એટલું બધું મુશ્કેલ નથી. ઘરના બાળકો પર સારા સંસ્કારો પડવા જ જોઈએ. માબાંપો પાસેથી આપણે આટલી આશા જરૂર રાખી શકીએ સારા સંસ્કારોનો પાયો જો ઘરમાથી જ નંખાય, તો પાછળના જીવનને સહેલાઈથી સંસ્કારમય બનાવી શકાય.

પ્રાચીન કાળમાં માતાઓ બાળકોને પારણાની દોરી ખેંચતી વખતે જ સારા સંસ્કારોનુ સિંચન કરતી હતી. આ સંસ્કારો લાંબા સમય સુધી ટકી રહેતા હતા.

મહારાણી મદાલસાનુ નામ તો આપે સાંભળ્યુ હશે. મહાભારતમા તેનુ આખ્યાન આદર્શ માતા તરીકેનું છે મદાલસાએ પોતાના સાત પુત્રોને પારણામા હિંચોળતી વખતે જ વૈરાગ્યશીલ બનાવ્યા હતા. તે બાળકોને હાલરડામા જ આ શબ્દો ગાઈ સભળાવતી હતી .

'शुद्धेऽसि वुद्धोऽसि निरंजनोऽसि
संसारमाया परिवर्जितोऽसि ।
संसारस्वप्न त्यज मोहनिद्रा
मदालसा वाक्यमुवाच पुत्रम् ॥'

'હે પુત્ર ! તુ શુદ્ધ છે, બુદ્ધ છે, નિરંજન છે. તુ પરમાત્માનો પવિત્ર અંશ છે. તેં સંસારની મોહમાયાનો ત્યાગ કરેલો છે. આ સંસાર એક સ્વપ્ન છે, આ

સંસારમાં તું પરમાત્મભાવ પ્રગટાવવા આવ્યો છે. આ કારણને લીધે તું આ સંસારસ્વપ્નનો ત્યાગ કર અને મોહનિદ્રા છોડી દે.' મદાલસાએ આ શબ્દોથી પોતાના પુત્રને સંબોધ્યો હતો.

પરિણામે મદાલસાના સાતેય પુત્રો મોટા થયા પછી ત્યાગી અને વૈરાગી બન્યા. રાજા આશ્ચર્યમાં ડૂબી ગયો. તેણે કહ્યું: 'પ્રિયે! તેં મારા સાતેય પુત્રોને ત્યાગી અને વૈરાગી બનાવી દીધા છે. હવે મારા આ રાજ્યનો વારસદાર કોણ બનશે? રાજા ન હોય તો ગેરવ્યવસ્થા ફેલાઈ જાય. એટલા માટે મને એક જ ચિંતા થાય છે કે મારું આ રાજ્ય કોણ સંભાળશે?' મદાલસાએ સહાસ્ય કહ્યું. 'નાથ! તમારે તેની સહેજ પણ ચિંતા ન કરવી. હવે જે પુત્ર થશે, તેનામા હું એવા સસ્કારો રેડીશ કે તે ન્યાય અને નીતિપૂર્વક પ્રજાનું પાલન કરશે.' આપ સાભળીને આશ્ચર્યમા ગરકાવ થઈ જશો કે આ મહાન સ્ત્રીએ પોતાના આઠમા પુત્રને એવુ શિક્ષણ આપ્યું કે તે ભવિષ્યમા આખા રાજ્યની જવાબદારી ઉપાડી શક્યો. મદાલસાએ આઠમા પુત્રને પારણામા જ આ પ્રકારના સસ્કારોની ગળથૂથી પાઈ

આ છે આદર્શ માતાની પહેલી ફરજ બાળકને જન્મ આપ્યો એટલે માતાની ફરજ પૂરી થઈ જતી નથી. બાળકોને સારી રીતે કેળવણી આપવી અને સારા સસ્કારો આપવા તે પણ માતાની ફરજ છે. માતાએ આ કર્તવ્યનુ

પાલન કરવુ જ જોઈએ. મારવાડની સન્નારીઓ અને વીરાંગનાઓ પોતાના બાળકને પારણામાં ઝુલાવીને હાલરડામા કેવી રીતે સંસ્કારો આપતી હતી તે જુઓઃ

'બાલો પાખાં બાહર આયો માતા બેણુ સુણાવે યું,
મ્હારી કૂંખ સિગહજે રે બાલા, મ્હે તને સખરી ઘૂટી દૂ
ગોદી સૂતો બાલો ચૂખે, માતા બેણુ સુણાવે યું,
ધોલા દૂધમે કાયરતાકો, કાલો દાગ ન લાઈજૈ તૂ.
સોહન પાલણે બાલો ઝૂલે ઝોલત ઝોલત બોલી યુ,
ઊતરી વેર હિલાઈજે રે ધરતી, જિતરા મેં થને ઝોલા દૂ'

આજે આ રીતના સંસ્કારોનું સિંચન કરે એવી માતાઓ કેટલી છે? આજની માતાઓ જો કપડા-ઘરેણાનો મોહ ઓછો કરીને બાળકોના જીવનઘડતર માટે ત્યાગની ભાવના રાખીને કમર કસે, તો સારા સંસ્કારો આપવાનું કાર્ય મુશ્કેલ નથી જ. નાનાનાના કાવ્યો બોલીને બાળકોમા સંસ્કાર રેડવાની માતામા અદ્‌ભુત શક્તિ છે. આ શક્તિ જોઈને દુનિયા આશ્ચર્યમા ગરકાવ થઈ જાય છે. મહાસતી મદનરેખાએ પોતાના બાળકમાં સારા સસ્કારો રેડવા માટે કેટલો ત્યાગ કર્યો હતો! તેણે કેટકેટલા દુખ વેઠ્યા હતા! મદનરેખાનું આદર્શ દૃષ્ટાત જગતના ઇતિહાસમા અજોડ છે મહાસતી સીતાએ પોતાના પુત્રો-લવ અને કુશમા આદર્શ સંસ્કારો રેડીને તેમને આશ્રમના વાતાવરણમા ઉછેરીને તે જમાનાની પ્રજાને આશ્ચર્યમાં ગરક કરી નાખી હતી.

માતાઓ સમક્ષ આ વિશે કેટલીક મુશ્કેલીઓ ઊભી થયા વિના ન જ રહે થોડીક ત્યાગની ભાવના પણ કેળવવી પડે. થોડાક દુઃખ પણ સહન કરવા પડે પરંતુ પોતાનો ધર્મ પાળવા માટે આ બધા અંતરાયોને સહર્ષ આવકારવા જોઈએ. આ બધા અંતરાયોને આવકાર્યા વીના છૂટકો જ નથી. બાળકોને સસ્કારો આપતી વખતે માબાપો સામે પહેલી મુશ્કેલી એ હોય છે કે પ્રત્યેક મનુષ્યમાં ત્રણ પ્રકારના સંસ્કારો પ્રબળ હોય છે એક પૂર્વજન્મના, બે માબાપ અને કુટુંબના અને ત્રણ સમાજ કે રાષ્ટ્રના પૂર્વજન્મ અને સમાજ–અને રાષ્ટ્રના સંસ્કારોમા પરિવર્તન લાવવા માટે માબાપોને ખૂબ જ મહેનત કરવી પડે છે, પરતુ ઘરના વાતાવરણને જો સંસ્કારી બનાવવામા આવે તો મને લાગે છે કે આ મુશ્કેલી એવી નથી કે જેને દૂર ન કરી શકાય. આવી સુંદર ભાવનાવાળા માબાપોએ ત્યાગ, સેવા અને સયમની મૂર્તિ બનીને બાળકો સમક્ષ પોતાને આદર્શ રજૂ કરવો પડશે. તેમા સહેજ પણ ગફલત થાય તો બાળકોનું ભવિષ્ય બગડી જાય. એટલા માટે પગલે પગલે સજાગ રહીને ધીરજથી કામ લેવું પડશે. સમાજમા પ્રવેશેલા કુસસ્કારોનો પીછો પકડવો જ પડશે આ પ્રમાણે કરવામા આવે તો જ આદર્શ માતા બની શકાય—'દેવગુરુ જણણી સ ઙાસા' (દેવો અને ગુરુઓની માતા જેવી) એક કવિએ માતાઓ માટે માતા બનતા પહેલા જ ચેતવણીનો સૂર કાટચો છે

'જનની જણ તો ભક્ત જણ, કાં દાતા, કાં શૂર,
નહીતર રહેજે વાંઝણી, મત ગુમાવીશ નૂર'

માતાઓ માટે આ કેટલું આદર્શ આહ્‌વાન છે! માબાપ જો આ રીતે 'સુસંસ્કાર દાનયજ્ઞ' કરવા પ્રવૃત્ત થાય, તો તેમને કુદરત પણ મદદ કરે છે ધર્મગુરુઓ પણ તેમની ત્યાગતપશ્ચર્યામાં પ્રેરણા આપી શકે તેમ છે. પરંતુ તેની શરૂઆત તો ઘરથી જ કરવી પડશે સ્ત્રીઓ પણ જીવનના અરુણોદયમા મદદરૂપ નીવડી શકે છે

સારા સંસ્કારોનું સિંચન કરવાનો ક્રમ આ પ્રકારનો હોવો જોઈએ (૧) સંકલ્પ, (૨) ટેવ, (૩) સ્વભાવ અને (૪) સંસ્કાર. સૌથી પહેલાં તો આવા વિચારનાં માબાપે મનમા નિર્ણય (સકલ્પ) કરીને દૃઢપ્રતિજ્ઞ બનવું પડશે કે અમારા બાળકોને સુસંસ્કારી બનાવવા માટે અમે ત્યાગ, તપશ્ચર્યા, સંયમ અને ધૈર્યમા સહેજ પણ કચાશ નહીં રહેવા દઈએ. દૃઢ સંકલ્પ વિના કોઈ પણ કાર્ય સપૂર્ણ રીતે પાર પડતું નથી. એટલા માટે સૌ પ્રથમ આ પ્રતિજ્ઞા લેવી જોઈએ. ત્યારબાદ માબાપોએ પોતાની ટેવો પણ એવી રીતની પાડવી જોઈએ કે જેનું અનુકરણ કરવાથી બાળકોને આપવાના સંસ્કારો પર માઠી અસર ન થાય. જો માબાપની કોઈ ટેવને લીધે બાળકના સસ્કારો પર નરસી અસર પહોચતી હોય, તો આ ટેવો છોડી દેવી જોઈએ. બાળકો સારી ટેવો પાડે એટલા માટે પણ સજાગ રહેવું પડે છે. જો આજુબાજુના

વાતાવરણની બાળક પર ખરાબ અસર થાય છે એવી આશંકા હોય, તો આ વાતાવરણને બદલવાની કે સારું વાતાવરણ હોય તેવી જગ્યાએ જવાનો પ્રયત્ન કરવો પડશે. સારા વાતાવરણવાળા ધર્મસ્થળોએ કે સભાઓમા બાળકને સાથે લઈને જવું પડશે

આ રીતે સારી ટેવો પડ્યા પછી બાળકોનો સ્વભાવ સહજ રીતે જ સારા સંસ્કારો તરફ વળવા માંડશે પછી તો માબાપની અડધી મુશ્કેલીઓ હળવી થઈ જશે બાળકોના સ્વભાવનું એક વખત ઘડતર થઈ ગયા પછી તેનામાં સારા સંસ્કારો આપમેળે જ પ્રવેશશે માબાપોનું પોતાનુ જીવન પણ ત્યાગ, તપશ્ચર્યા અને સયમથી ઝળાહળા થઈ જશે. પરંતુ હંમેશને માટે સજાગ તો રહેવું જ પડશે.

આ રીતે બાળકના જીવનના અરુણોદય કાળે જે સંસ્કારો પડે છે, તેનાથી તેનુ જીવન સૂર્યોદયની જેમ પ્રકાશવત બની જાય છે સારા સસ્કાર પાડવાનું કામ સહેલું નથી. તેના માટે ભોગ આપવો જ પડે છે. ત્યાગ, સંયમ અને ધૈર્ય વિના સારા સંસ્કારો ન જ પાડી શકાય.

આમ જોવા જઈએ તો સંસ્કારો બદલવા માટે ખાસ તકલીફ લેવી પડતી નથી પરતુ દષ્ટિકોણ બદલવો પડે છે. પાકિસ્તાન અલગ નહોતુ પડ્યુ ત્યારે બન્ને

દેશોની જમીનની માલિકી હિંદુસ્તાનની જ માનવામાં આવતી હતી. આ જમીનમાં આજે પણ કોઈ ફેરફાર થયો નથી. તે તો જ્યાં હતી ત્યાં અને જેવી હતી તેવી જ છે. કેવળ લોકોની દૃષ્ટિમાં જ ફેરફાર થયો છે. પાકિસ્તાનના લોકો કહે છે 'આ અમારો દેશ છે.' હિંદુસ્તાનના લોકો કહે છે ' હિંદુસ્તાન અમારો દેશ છે.' જીવનમાં પરિવર્તન થયું છે. આ રીતે સંસ્કારોમાં પરિવર્તન લાવવા માટે પણ જીવનમાં પરિવર્તન લાવવું પડે છે. જો જીવનમાં પરિવર્તન ન લાવવામાં આવે અને કેવળ સ્થળમા જ પરિવર્તન કરવામા આવે, ધર્મપરિવર્તન કરવામાં આવે, સંપ્રદાયમા પરિવર્તન કરવામા આવે, જ્ઞાતિમાં પરિવર્તન કરવામા આવે કે દેશમા પરિવર્તન કરવામા આવે, તો તેનાથી કોઈ અર્થ ન સરે આતરિક વૃત્તિઓમાં પરિવર્તન ન થાય, ત્યાસુધી જીવનમા પણ પરિવર્તન ન જ આવે. જીવનમાં પરિવર્તન ન આવે, ત્યાંસુધી સારા સંસ્કારો પણ ન જ આવી શકે.

જો કોઈ માણસને ખેતરમાં ઊગાડેલો કપાસ પહેરવાનું કહેવામાં આવે, તો કોઈ કપાસ પહેરવા માટે તૈયાર ન જ થાય આ કપાસનું સૂતર બનાવવામાં આવે છે અને સૂતરમાથી કાપડ વણવામાં આવે છે. આ કાપડને સીવીને તેનો કોટ કે પહેરણ બનાવવામા આવે છે ત્યારબાદ જ તે પહેરવાના કામમા આવે છે આ કાપડની જેમ જ જીવનમા પણ સારા સંસ્કારો પડયા, તે

ઉપયોગી બની શકે છ સસ્કારો વિનાનુ માનવજીવન નકામુ છે. આવા જીવનથી નથી જગતનું કલ્યાણ થતુ કે નથી પોતાનુ કલ્યાણ થતુ. માનવજીવનના મહાન કલાકાર ભગવાન મહાવીરે કહ્યું છે

'અસઙ્ખ્ય જીવિય મા પમાય એ.'

'હે ભવ્ય પુરુષો! આ જીવન સસ્કારહીન હોય, અસંસ્કારી હોય, ત્યાસુધી આળસ કરશો નહીં.' સુસંસ્કૃત જીવનની પરાકાષ્ઠાએ તો વીતરાગી જ પહોચી શકે. પરતુ એક ત્યાગવૈરાગ્યસપન્ન સાધુ કે કર્તવ્યધર્મસંપન્ન સદ્‌ગૃહસ્થનું જીવન પણ સારા સસ્કારોવાળુ હોઈ શકે છે.

જીવન સસ્કારી બને છે, એટલે ધર્મપાલન, આધ્યાત્મિકતા, ત્યાગ અને વૈરાગ્યનો પ્રકાર પણ જીવનમા પથરાય છે. ત્યાગ, વૈરાગ્ય અને આધ્યાત્મિકતા જીવનને સ્વપરકલ્યાણકારક (પોતાનું અને પારકાનું કલ્યાણ કરનારુ) અને વિશ્વહિતકર (જગતનુ કલ્યાણ કરનારુ) બનાવી શકે છે આવુ જીવન જગત માટે પણ ઉપયોગી નીવડે છે.

એક કલાકાર ચિત્ર દોરતી વખતે ખાલી રેખાઓ જ ખેંચ્યા કરે, તો તેના તરફ લોકોનુ આકર્ષણ ન થાય. આ રેખાઓ માનવજીવનને પ્રેરણા ન આપી શકે આ જ ચિત્ર જ્યારે રગ અને રેખાઓથી સપૂર્ણ બનીને જાહેરમા મુકાય છે, ત્યારે લોકો તેના પર તૂટી પડે છે તે લોકોને પ્રેરણા આપી શકે છે.

આ જ રીતે એક ખેતરમા અનાજનાં ડૂંડાં લહેરાય છે, પરંતુ તે માણસ માટે ખાવાલાયક નથી હોતાં. આ ડૂંડાંને કાપીને ખળામા પીલવા પડે છે. તેમાથી અનાજના દાણા કાઢવામા આવે છે. આ દાણા ચૂલા પર રાંધવા પડે છે આ બધા સસ્કારો પછી જ આ અનાજ માણસ માટે ખાવાલાયક બને છે.

આ જ રીતે એક મકાન બંધાય છે. તેનું કેવળ ખોખુ જ ઊભું કરવામા આવ્યું છે તેના પર ચૂનાના લપેડા કરવામા આવ્યા નથી. બારીબારણા બેસાડવાનાં બાકી છે. દાદરો પણ તૈયાર નથી. આવું મકાન માણસના રહેઠાણ માટે યોગ્ય ન ગણાય. આ બધું પૂરું કર્યા પછી જ તે મકાન માણસ માટે ઉપયોગી બને છે. આ બધા સંસ્કારો પૂરા થયા પછી જ મકાન તૈયાર થયેલું કહેવાય છે.

આ જ રીતે માનવજીવન પણ કેવળ સાડાત્રણ હાથનુ શરીર ઊભું કરી દેવાથી જ સ્વપર–ઉપયોગી નથી કહેવાતું. તેનામા જ્યારે સારી ટેવો, સારો સ્વભાવ અને સારા સંસ્કારો હોય છે, ત્યારે જ તે ઉપયોગી અને કલ્યાણકારી નીવડે છે.

મોટા થયા પછી પણ માણસ ઇચ્છે તો સારી ટેવો અને સારા સ્વભાવ વડે જીવનને સસ્કારી બનાવી શકે છે. તેના માટે આવશ્યકતા છે સતત પરિશ્રમની.

આ બધી વિચારણા પછી માનવજીવનમા સારા સસ્કારોનુ મહત્ત્વ કેટલું છે, તે આપને સમજાઈ ગયું હશે સારા સસ્કારોના અભાવે જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં કેટલી ગેરવ્યવસ્થા પ્રસરી જાય છે, કેટલા અનિષ્ટો પ્રવેશી જાય છે, તે પણ આપ સમજી શક્યા હશો સારા સંસ્કારો વિના જીવન નિષ્ફળ બની જાય છે. સારા સસ્કારોના અભાવે જીવનમા સાચો ઝકાર પેદા થતો નથી. જીવનમા સાચો પ્રકાશ પથરાતો નથી. અરુણોદય પછી જ સૂર્યોદયની કલ્પના કરી શકાય છે. સારા સસ્કારો દ્વારા જીવનનો અરુણોદય થયા વિના ધર્મ, સસ્કૃતિ, રાષ્ટ્ર અને સભ્યતાનો સૂર્યોદય થાય, તે અશક્ય નહી તો મુશ્કેલ તો છે જ.

એટલા માટે આપણે આપણા જીવનની સંભાળ લઈએ, આપણા જીવનમાં સારા સંસ્કારો રેડીએ અને જેવી રીતે એક ધોબી પહેલા કપડાને ધૂએ છે, પછી આર ચડાવે છે અને છેવટે ઈસ્ત્રી કરે છે, તેવી રીતે આપણે આપણા જીવનને શુદ્ધ કરીએ, સારી ટેવો અને સારી વૃત્તિઓની આર ચડાવીએ અને તેના પર સારા સસ્કારોની ઈસ્ત્રી લગાડીએ પછી જોઈ લો કે આપણું જીવન કેટલું પ્રકાશમાન થઈ જાય છે, કેટલું લોકોપયોગી, લોકકલ્યાણ ારી અને સ્વપરકલ્યાણકારી બની જાય છે.

*

[૬]

મનનું મનન

ભારતવર્ષ આદિ કાળથી જ અધ્યાત્મવિદ્યાની લીલા-ભૂમિ છે. આપણા ઋષિજનોનો અધ્યાત્મ પ્રેમ જગજાહેર છે. અધ્યાત્મવિદ્યાના મહિમાના જેટલાં ગાન અહીંના માણસોએ ગાયા છે, તેટલા બીજા કોઈ પણ દેશના માણ-સોએ ગાયા નથી. આ કારણને લીધે જ ભૌતિક ઉપાસનાના યુગમા ઊછરેલો માનવી પણ સયમ અને તપની આરાધ-નાના કંટકછાયા મહામાર્ગ તરફ ધીમે પગલે આગળ વધવાની ઇચ્છા રાખે છે. જ્યારે મનમાતંગ વિષયરૂપી વનમા સ્વછંદતાથી મહાલવા ઇચ્છે છે, ત્યારે તેના પર જ્ઞાનનો અંકુશ મૂકીને અટકાવે છે જયારે કાન સુદર અપ્સરાઓના મધુર ગીતો સાભળવા તલસે છે, ત્યારે વિવેકપૂર્વક તેને રોકે છે જયારે આંખો અપ્સરાઓના નૃત્ય જોવા અને ચલચિત્રોના દશ્યો જોવા ફાંફા મારે છે, ત્યારે વિચાર વડે કટ્રોલમા રાખે છે. જયારે નાક સુગંધી

ફૂલોની સુગંધ માટે અને ખુશબોદાર અત્તરની સુગંધ માટે વલખા મારે છે, ત્યારે ચિંતન વડે તેને બીજે રસ્તે દોરે છે. જ્યારે શરીર કોમળ પદાર્થોના સ્પર્શ માટે ઝંખે છે, ત્યારે તેને જ્ઞાનથી વશ કરે છે. ઇંદ્રિયોનો પ્રવાહ વિકાર તરફ હોય છે, ત્યારે તેને રોકી શકાતો નથી. આ પ્રવાહને જ્યાં સુધી બીજે વાળવામા ન આવે, ત્યાંસુધી જીવનમા આગળ વધી શકાતું નથી શુભ સંકલ્પ એ જ પ્રગતિનું પહેલુ પગથિયું છે. શુદ્ધ અધ્યવસાય એ જ મોક્ષનું કારણ છે.

આ સૃષ્ટિમા માણસ માટે પોતાનું મન એક વિચિત્ર કોયડો છે આ સમસ્યાને ભારતના ઋષિમુનિઓએ ખૂબ જ સારી રીતે ઉકેલી છે.

મન શું છે? તે સ્થૂળ છે કે સૂક્ષ્મ? મન ક્યાં રહે છે? શરીરમાં તેનું સ્થાન ક્યા છે? આ બધા પ્રશ્નો પર તેમણે ખૂબ જ ગંભીરતાથી વિચાર કર્યો છે. તેમણે તેના પર ખૂબ જ ઊંડુ મનન કર્યું છે.

મન અણુ છે આમ હોવા છતાય તેનામાં વિદ્યુત-શક્તિ છે. મન સૂક્ષ્મ તત્ત્વ છે. તેને આંખ જોઈ શકતી નથી.

ભગવતી સૂત્રમા એક મહત્ત્વનો પ્રશ્ન આવે છે. ગણધર ગૌતમ ભગવાન મહાવીરને પૂછે છેઃ 'ભન્તે! આત્મા અને મન બન્ને એક જ વસ્તુ છે કે જુદીજુદી?'

ભગવાન જવાબ આપતાં કહે છેઃ 'હે ગૌતમ! આત્મા જુદો છે અને મન જુદું છે. આત્મા અને મન

બન્ને એક નથી, પરંતુ જુદાં જુદાં છે. મનના બે પ્રકારો છે-એક દ્રવ્ય અને બીજો ભાવ. દ્રવ્ય-મનને અંતઃકરણ કહેવામા આવે છે અને તે દુનિયાના હરકોઇ પ્રાણીમાં હોય છે ભાવ-મન પૌદ્ગલિક છે. તેનું અસ્તિત્વ સૌકોઈ પ્રાણીમા નથી હોતુ.' શ્વેતાંબર માન્યતાનુસાર આ મન સમગ્ર શરીરમાં હોય છે અને દિગંબર માન્યતાનુસાર તે હૃદયવર્તી હોય છે.

એક આચાર્યે મનની વ્યાખ્યા બાંધતાં કહ્યું છે: 'सङ्कल्पविकल्पात्मकं मन ।' જેમાં સંકલ્પ-વિકલ્પોની ઉત્પત્તિ થાય છે તે મન છે.

મન આત્મારૂપી સમ્રાટનું મંત્રી છે. મનની મલીનતાને લીધે જ આત્મા મલીન થાય છે. મનનુ સ્પંદન થતાં જ કર્મશત્રુ અંતરાત્મામા પ્રવેશીને આત્માને સંસૃતિના ગહન વનમાં પરિભ્રમણ કરાવે છે. જ્યારે મન-મંત્રીમાં પવિત્ર પ્રેરણા, સદ્ભાવના અને શુભ અધ્યવસાય હોય છે, ત્યારે આત્મા પણ કાલિમાનો ત્યાગ કરીને શુદ્ધ બને છે.

જે માણસે જગત પર વિજયધ્વજ ફરકાવ્યો, પરંતુ મનની મલીન વૃત્તિઓ પર વિજય નથી મેળવ્યો, તેનો વિજય સાચો વિજય નથી ખરી રીતે તો તેને વિજય ન કહેતા વિજયનો આભાસ જ કહેવો જોઈએ. મૃગજળની જેમ તે સાચો હોય એમ દેખાય છે, પરંતુ તે કેવળ ભ્રમણા જ છે. જેણે મન પર વિજય મેળવ્યો છે, તેણે જ

ખરી રીતે જગત પર વિજય મેળવ્યો છે. એક આચાર્યે પણ કહ્યું છે

'મનોવિજેતા જગતો વિજેતા'

જૈન સંસ્કૃતિ બાહ્ય વિજયને મહત્ત્વ આપતી નથી. જૈન સંસ્કૃતિની વજ્રઘોષણા છે 'જગતને જીતવાનું કાર્ય સહેલું છે, પરંતુ પોતાની જાતને જીતવાનું કાર્ય મુશ્કેલ છે, સિકંદર, નેપોલિયન અને હિટલરે જગત પર વિજય મેળવ્યો તે સાચુ. પરંતુ તેઓ પોતાના મન પર વિજય ન મેળવી શક્યા. પોતાની નિર્બળતાઓ અને અસદ્-વૃત્તિઓ પર વિજય ન મેળવી શક્યા. આ કારણને લીધે તેમને સાચા વિજેતા ન કહી શકાય. જે લોકો મનના દાસ છે, તેમના નસીબમાં પગલેપગલે ઠોકરો ખાવાનું લખાયેલું છે. એટલા માટે જ ભગવાન મહાવીરે કહ્યુ છે. 'સાધકો! સૌથી પહેલા તમારી અસદ્‌વૃત્તિઓ પર વિજય મેળવો.' આ જ વસ્તુ ભગવાન બુદ્ધ અને શ્રીકૃષ્ણે પણ કહી છે ભગવાન મહાવીરના શબ્દોમાં—

'અપ્પા ચેવ દમ્મેયવ્વો, અપ્પા હુ ખલુ દુદ્દમો,
અપ્પા દન્તો સુહી હોઇ, અસ્સિં લોએ પરત્થએ'

માણસે પોતાની જાતનું દમન કરવું જોઈએ. આ વસ્તુ ખરેખર મુશ્કેલ છે. પોતાની જાતનુ દમન કરનાર આ લોક અને પરલોકમા સુખી થાય છે.

ઋષિઓએ મનને પાંખ વિનાનુ પખી કહ્યુ છે.

પાંખો વિના પણ તે કેટલે દૂર સુધી ઉડ્ડયન કરે છે? આપણે અહીં બેઠા છીએ પરંતુ મન ક્યાં ક્યાં ભમતું હોય છે? હાથથી માળા ફેરવીએ છીએ. પરંતુ મન તો ક્યાય ઠેકડા મારતું હોય છે.

મન ચંચળ તો છે જ. મનની ચંચળતા જોઈને મોટામોટા શૂરવીરો પણ ગભરાઈ જાય છે. તેમની ચાલ લથડિયાં લે છે અને તેમના પગ રાસડા ખેલે છે.

એક વખત સત-સંસ્કૃતિના પ્રતિનિધિ કેશી શ્રમણે ગણધર ગૌતમને પૂછ્યું હતું 'હે ગૌતમ! આ મનરૂપી ઘોડો ખૂબ જ સાહસિક અને ભયંકર છે. તમે આ ઘોડા પર બેઠેલા હોવા છતાંય કેમ પડી જતા નથી? તમે તેને કેવી રીતે કબજે રાખો છો? આનો ઉપાય તો મને બતાવો.'

ધનુર્ધારી વીર અર્જુનનું નામ સાંભળતાં જ ભલભલા યોદ્ધાઓના કાળજા ઠરી જતા હતાં. પરંતુ કુરુક્ષેત્રના મેદાનમા મનની ચંચળતાને લીધે જ તેનો પરાજય થયો. તે મનને કાબૂમા ન રાખી શક્યો. તેણે શ્રીકૃષ્ણને દીનતાથી મનને કાબૂમા રાખવાનો ઉપાય પૂછ્યો 'હે કૃષ્ણ! આ મન ખૂબ જ ચચળ છે વાયુની જેમ તે સતત વિહર્યા જ કરે છે. આ મનને કેવી રીતે રોકી શકાય?'

'चचल ही मनः कृष्ण प्रमाथि चलवद् दृढम्।
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम्॥'

માયાના મોહપાશમા બધાયેલુ મન પાપનો માર્ગ ગ્રહણ કરે છે–જેવી રીતે પર્વતના ઊંચા શિખર પરથી નદીનુ ઝરણુ પૃથ્વી તરફ અવિરત ગતિએ દોડે છે આ ગતિને રોકવા માટે શ્રીકૃષ્ણે વીર અર્જુનને બે રસ્તા બતાવ્યા–એક વૈરાગ્યનો અને બીજો અભ્યાસનો ગણધર ગૌતમે પણ કેશી શ્રમણને કહ્યું 'પ્રમાદ તરફ ઢળતા મનરૂપી ઘોડાને જ્ઞાનની લગામથી રોકો.'

મનમા શક્તિ છે, પરંતુ આત્મામા તેનાથી પણ વધારે શકિત છે તે ઇચ્છે તો અભ્યાસ, વૈરાગ્ય અને જ્ઞાન દ્વારા મનને કુમાર્ગ પરથી સન્માર્ગ તરફ દોરી જઈ શકે છે. અશુભ ચિંતનનો ત્યાગ કરીને શુભ ચિંતન કરવું એ જ કલ્યાણનો સાચો માર્ગ છે. આને જ મનનુ ઊર્ધ્વી-કરણ કહેવામાં આવે છે. કેળવાયેલું મન પ્રગતિને પથે દોરી જાય છે અને ન કળવાયેલું મન પતનને પથે.

*

પાંખો વિના પણ તે કેટલે દૂર સુધી ઉડ્ડયન કરે છે? આપણે અહીં બેઠા છીએ. પરંતુ મન ક્યાં ક્યાં ભમતું હોય છે? હાથથી માળા ફેરવીએ છીએ. પરંતુ મન તો ક્યાંય ઠેકડા મારતું હોય છે.

મન ચંચળ તો છે જ મનની ચંચળતા જોઈને મોટામોટા શૂરવીરો પણ ગભરાઈ જાય છે. તેમની ચાલ લથડિયાં લે છે અને તેમના પગ રાસડા ખેલે છે.

એક વખત સંત-સંસ્કૃતિના પ્રતિનિધિ કેશી શ્રમણે ગણધર ગૌતમને પૂછ્યું હતું 'હે ગૌતમ! આ મનરૂપી ઘોડો ખૂબ જ સાહસિક અને ભયંકર છે. તમે આ ઘોડા પર બેઠેલા હોવા છતાંય કેમ પડી જતા નથી? તમે તેને કેવી રીતે કબજે રાખો છો? આનો ઉપાય તો મને બતાવો.'

ધનુર્ધારી વીર અર્જુનનું નામ સાભળતાં જ ભલભલા યોદ્ધાઓના કાળજાં ઠરી જતા હતાં. પરંતુ કુરુક્ષેત્રના મેદાનમા મનની ચંચળતાને લીધે જ તેનો પરાજય થયો. તે મનને કાબૂમા ન રાખી શક્યો. તેણે શ્રીકૃષ્ણને દીનતાથી મનને કાબૂમા રાખવાનો ઉપાય પૂછ્યો 'હે કૃષ્ણ! આ મન ખૂબ જ ચચળ છે. વાયુની જેમ તે સતત વિહર્યા જ કરે છે. આ મનને કેવી રીતે રોકી શકાય?'

'चचल ही मनः कृष्ण प्रमाथि वलवद् दृढम् ।
तस्याहं निग्रह मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥'

માયાના મોહપાશમા બંધાયેલુ મન પાપનો માર્ગ ગ્રહણ કરે છે–જેવી રીતે પર્વતના ઊંચા શિખર પરથી નદીનુ ઝરણુ પૃથ્વી તરફ અવિરત ગતિએ દોડે છે. આ ગતિને રોકવા માટે શ્રીકૃષ્ણે વીર અર્જુનને બે રસ્તા બતાવ્યા–એક વૈરાગ્યનો અને બીજો અભ્યાસનો. ગણધર ગૌતમે પણ કેશી શ્રમણને કહ્યું 'પ્રમાદ તરફ ઢળતા મનરૂપી ઘોડાને જ્ઞાનની લગામથી રોકો.'

મનમા શક્તિ છે, પરતુ આત્મામા તેનાથી પણ વધારે શકિત છે તે ઇચ્છે તો અભ્યાસ, વૈરાગ્ય અને જ્ઞાન દ્વારા મનને કુમાર્ગ પરથી સન્માર્ગ તરફ દોરી જઈ શકે છે. અશુભ ચિતનનો ત્યાગ કરીને શુભ ચિતન કરવુ એ જ કલ્યાણનો સાચો માર્ગ છે. આને જ મનનું ઊર્ધ્વી-કરણ કહેવામાં આવે છે. કેળવાયેલુ મન પ્રગતિને પથે દોરી જાય છે અને ન કળવાયેલું મન પતનને પથે

*

[૭]

ઈમાનદારીની જ્યોત

ભારતવર્ષ આધ્યાત્મિક દેશ કહેવાય છે. અહીં હજારો-લાખો લોકોએ આધ્યાત્મિકતાની ધૂણી ધખાવી છે, આધ્યાત્મિકતાનો ઉપદેશ આપ્યો છે અને આધ્યાત્મિકતાનાં ગીત ગાયા છે શું દર્શનશાસ્ત્ર, શું ધર્મશાસ્ત્ર, શું ન્યાય-શાસ્ત્ર અને શુ સમાજશાસ્ત્ર–આ બધાં જ શાસ્ત્રો માણસને પોતાની લક્ષ્યભૂમિ તરફ દોરી જવા માટે રચાયેલા છે. બધા શાસ્ત્રોમાં માણસના ચારિત્ર્યવિષયક જીવનના પાયા તરીકે સદ્વૃત્તિને ગણવામાં આવે છે જો મનુષ્યજીવનમાં ચારિત્ર્યના પાયાનો જ અભાવ હોય, તો પછી ધાર્મિક ક્રિયાઓ, લાબા લાંબા પૂજાપાઠ, ગ્રંથોનું અધ્યયન, છટાદાર ભાષણો અને પ્રવચનો અને આધ્યાત્મિકતાની મોટીમોટી વાતો પાયા વિનાના મકાન જેવી બની જાય છે.

કોઈ પણ મનુષ્ય મકાન બાંધે છે, ત્યારે સૌથી પહેલા તેનો પાયો નાખે છે. આપણે જોઈએ છીએ કે મોટીમોટી ઇમારતોના પાયા ઊડામા ઊડા ખોદવામા આવે છે જો મકાનનો પાયો કાચો રહી જાય કે ઊંડા

ખોદવામાં ન આવે, તો તે મકાન આંધી, તોફાન કે ધરતીકંપના આંચકા સામે ટક્કર ઝીલી શકતું નથી એટલા માટે માનવજીવનનું મકાન ઊભું કરવુ હોય અને તેને ટકાઉ અને મજબૂત બનાવવું હોય, તો તેની ઈમાનદારીનો પાયો ઊંડો અને મજબૂત હોવો જોઈએ, નહીતર વાદોના વંટોળિયા, લોભ અને મોહના તોફાનો, તૃષ્ણાની આંધીઓ અને ભયના ધરતીકંપથી જીવનનો મહેલ જમીનદોસ્ત થઈ જશે, તેનું અસ્તિત્વ માટીમા ભળી જશે.

યૂરોપમાં માઇકલ એંજિલો નામે એક પ્રખ્યાત કલાકાર થઈ ગયો. એજિલોની ખ્યાતિ યૂરોપના ખૂણેખૂણે પ્રસરી ગઈ હતી આ કારણને લીધે એક બીજો કલાકાર તેની ઈર્ષા કરવા લાગ્યો તેને થયુ. 'હું કેટલાય વર્ષોથી ચિત્રકામ કરુ છું, છતાય લોકો માઈકલ એજિલોને કેમ ચાહે છે, તેના વખાણ કેમ કરે છે? આ વખતે હુ પણ એક એવુ ચિત્ર દોરીશ જે માઈકલ એંજિલોની કીર્તિને ઝાંખી પાડી દે' આ પ્રમાણે વિચાર કરીને તેણે એક સ્ત્રીનુ ચિત્ર દોરવાની શરૂઆત કરી. જુદાજુદા દેશોમાં ફરી આવીને તેણે સ્ત્રીઓની જુદીજુદી આકૃતિઓ, વેશભૂષા, હલનચલન અને અગોપાગોનુ સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કર્યું તેણે પોતાના ચિત્રમા સુદરમા સુદર આકૃતિ, વેશભૂષા, હાવભાવ અને અંગોપાગોનુ આલેખન કર્યું. ચિત્ર પૂરુ થયા પછી તેણે તેને દૂર ઊચી જગ્યાએ લટકાવ્યુ, જેથી તે પોતાની બેઠક પરથી તેને સારી રીતે જોઈ શકે. ચિત્રને આ રીતે ટિંગાડીને

તે તેની સુંદરતામાં ક્યાંય કચાશ રહી ગઈ હોય, તો શોધી કાઢવા ઇચ્છતો હતો. ખૂબ જ ધ્યાનથી જોતાં તેને પોતાને જ એમ લાગ્યું કે ચિત્રમાં હજુ પણ કંઈક કચાશ હતી, તેનું સૌંદર્ય જોઈએ તેટલું ખીલેલું નહોતું. પરંતુ કચાશ ક્યાં હતી અને શી હતી, તે તેને સમજાતું નહોતું એક દિવસ માઈકેલ તે રસ્તેથી પસાર થતો હતો, તે વખતે તેની નજર આ ચિત્ર પર પડી. તેણે જોયું કે ચિત્ર ખરેખર સુંદર બન્યું હતું સાથેસાથે ચિત્રમાં જે ખામી હતી, તે પણ તરત જ તેના ધ્યાનમાં આવી ગઈ. તેણે લોકો પાસેથી પેલા ચિત્રકારનું નામ–સરનામું જાણી લીધું. તે તેના ઘેર જઈ પહોંચ્યો અને કહ્યું 'ભાઈ, તારું દોરેલું ચિત્ર ખરેખર સુંદર છે મેં આ ચિત્ર જોયું છે, પરંતુ મને ચિત્રમાં થોડીક કચાશ જેવું લાગે છે.' પેલા ચિત્રકારે કહ્યું 'હા–હા, તમારું કહેવું સાચું છે. કચાશ જેવું તો મને પણ લાગે છે પરંતુ શી કચાશ છે, તે મને આજ સુધી સમજાયું નથી' માઈકલે કહ્યું 'વારુ તું તારી પીંછી મને આપ. જે કચાશ હશે, તે હું પૂરી કરી દઈશ.' ચિત્રકારે કહ્યું 'આ ચિત્ર દોરવામાં મને ખૂબ જ મહેનત પડી છે. તમારા હાથે મારું ચિત્ર બગડી ન જાય તે ધ્યાન રાખજો' માઈકલે કહ્યું 'તારું ચિત્ર નહીં બગાડું એટલો વિશ્વાસ રાખજે.' પેલા ચિત્રકારે પીંછી આપી. માઈકલે ચિત્રમાં બે આંખોના બે ટપકાં પૂર્યાં. ચિત્રમાં આંખોના કાળાં ટપકાં પૂરવાનું રહી ગયું હતું. આ કારણને લીધે જ ચિત્રના

સૌંદર્યમા કઈક ઊણપ વરતાતી હતી પછી તો આ ચિત્ર જીવત જેવુ જ દેખાવા લાગ્યું ચિત્રમાથી સૌદર્ય પ્રગટ થયુ પેલા ચિત્રકારે તેનુ નામ પૂછ્યુ જવાબ મળ્યો ‘માઈકલ !’ પેલા ચિત્રકારને સખેદાશ્ચર્ય થયુ તેણે માઈ-કલની માફી માગી

આ જ પ્રમાણે જેઓ જીવનના કલાકાર હોય છે, તે પોતાના જીવનના ચિત્રમા કયા અને શી ઊણપ છે, તે તરત જ જાણી લે છે અને આ ઊણપ દૂર ન થાય ત્યા સુધી જપીને બેસતા નથી પેલા ચિત્રમાં આખોની બે કાળી ટપકીઓની ખામી હતી. આ ખામીને લીધે ચિત્રનુ સૌદર્ય ઝાખુ પડતું હતુ આ જ રીતે જીવનનુ ચિત્ર દોરતી વખતે પણ જો આપણે પ્રામાણિકતા અને સચ્ચાઈને આપણા જીવનમાં સ્થાન ન આપીએ, તો સમગ્ર જીવનચિત્રનુ સૌદર્ય ફિક્કુ પડ્યા વિના ન જ રહે

ભારતવર્ષની સાચી મૂડી ચારિત્ર્યનિર્માણ છે ભારતના મોટામોટા સતો, ઋષિમુનિઓ, તીર્થંકરો, તત્ત્વવેત્તાઓ અને શાસ્ત્રકારોએ સૌથી વધારે ભાર ચારિત્ર્યનિર્માણ પર મૂક્યો છે. પરતુ જો આપણે ચારિત્ર્યનિર્માણની અવગણના કરીને જો આપણા જીવનને અનીતિ, અન્યાય, બેઈમાની, શોષણ અને દગાખોરી તરફ ઢસડી જતા હોઈએ, તો કહ્યા વિના નહી જ ચાલી શકે કે આપણે આ બધા મહા મુનિઓ અને મહાપુરુષોની પીઠ પાછળ ઘા કરી રહ્યા છીએ તેમના કલ્યાણકારી ઉપદેશને ઠોકરે મારીને આપણે તેમના

પ્રત્યે બનાવટી શ્રદ્ધા દેખાડીને આપણા આત્માને પણ છેતરીએ છીએ આ મહામનીષિઓની બદનામી કરીએ છીએ તે તો વધારામાં.

એક વિદ્યાર્થી નિશાળમાં ભણવા જાય છે પરંતુ નિશાળમાં જઈને તે સારી રીતે ભણતો નથી તે ઘણોખરો સમય રમતમા પસાર કરે છે તે આખો દિવસ આડાઅવળા આંટાફેરા કરે છે. છેવટે પરીક્ષા વખતે તે પ્રશ્નોના જવાબ સારી રીતે લખી શકતો નથી અને નપાસ થાય છે. આ વિદ્યાર્થી પોતાની જાતને તો નુકસાન કરે જ છે. તે તેનાં માબાપને પણ નુકસાન કરે છે. તેના શિક્ષકોને પણ બદનામ થવુ પડે છે. આ વિદ્યાર્થીની નિષ્ફળતા માટે લોકો તો શિક્ષકોને જ જવાબદાર ગણવાના

બરાબર આ જ પ્રમાણે આજે ભારતની પ્રજા પોતાના તત્ત્વવેત્તાઓ, શાસ્ત્રકારો અને ઋષિમુનિઓની અનુયાયી હોવા છતાં તેમના આદેશોને જીવનવ્યવહારમાથી રદબાતલ કરે અને તેનો સક્રિય અમલ ન કરે, તો તે બીજા દેશોની પરીક્ષામાં પગલે પગલે નિષ્ફળ જાય છે આપણા મહામનીષિઓ પણ આ બદનામીમાં ભાગીદાર બને છે. આપણે આપણી શક્તિ અને સમયનો દુરુપયોગ કરીને પરમાત્માની નજરે પણ હલકા પડીએ છીએ. પરદેશના લોકો પણ આપણી કીમત કરી જાય છે

આજે વીસમી સદીમા માનવજીવનમા સચ્ચાઈની જ્યોત પ્રગટાવવાની સૌથી વધારે આવશ્યકતા છે સચ્ચા-

ઈનો દીવો ભારતમાંથી જાણે ઓલવાઈ જ ગયો છે ભારતનું તત્ત્વજ્ઞાન અને ભારતની સંસ્કૃતિ ભલે ઉચ્ચ આસને બિરાજમાન હોય, પરંતુ સચ્ચાઈની બાબતમાં તે આજે પાશ્ચાત્ય દેશોની હરોળમાં ઊભું રહી શકે તેમ નથી અહીં તો ઠેકઠેકાણે ધર્મોના બજાર મંડાય છે વાતવાતમાં ધાર્મિક ક્રિયાકાંડના દર્શન થશે ખાનપાનની બાબતમાં પણ જુદા જુદા ચોકા-ફાંટા ખરા જ પરંતુ જે સાચો ધર્મ—નગદ ધર્મ અને ઈમાન—માણસાઈ છે, તેનો મહદ્ અંશે લોપ થયેલો છે. જીવનના હરકોઈ ક્ષેત્રમાં આજે પ્રામાણિકતાનો દુકાળ છે. શું સમાજ, શું રાજકારણ, શું વ્યાપાર, શું ધર્મ, શું કલા અને શું વિજ્ઞાન-બધા જ ક્ષેત્રોમાંથી પ્રામાણિકતાદેવી જાણે રિસાઈ ગયાં છે અને તેમણે તેમનું આસન ભારતમાંથી બદલીને જાણે કોઈક બીજા દેશમાં જમાવ્યું છે.

ફાહ્યાન અને મેગેસ્થિનિસ જેવા પરદેશી યાત્રિકોએ તેમની યાત્રાના વર્ણનોમાં લખ્યું છે 'ભારતના લોકો એટલા બધા ઈમાનદાર (પ્રામાણિક) અને સરળ સ્વભાવના છે કે તે ઘર કે દુકાનોને તાળાં પણ વાસતા નથી. હીરા, મોતી અને ઝવેરાતની દુકાનો પણ ખુલ્લી જ રહે છે ક્યાય ચોરી તો થતી જ નથી વ્યાપારમાં પણ ખૂબ જ પ્રામાણિકતા જળવાય છે.' પરદેશી લોકોના આ શબ્દોમાં સચ્ચાઈ હશે તે સાચું, પરંતુ આજે ભારતની ક્ષિતિજ પર નજર નાખીએ તો તેનાથી ઊલટું જ દેખાશે. કવિવર રવીન્દ્રનાથ ચીન અને જાપાનના પ્રવાસે ગયા, ત્યારે ત્યાંના લોકોએ તેમને

કહ્યું 'આપનો ભારત દેશ કેટલો બધો પવિત્ર છે ! ત્યાં ચોરી તો થતી જ નથી કોઈ પોતાના હક કરતા વધારે લેતું નથી. આપના દેશને ખરેખર નસીબદાર કહી શકાય.' આ શબ્દો સાંભળતાં જ કવિવર રવીન્દ્રનું શિર શરમથી નીચું ઢળ્યું. તેમણે આંસુભીની આંખે કહ્યું 'આપ ભારત-વર્ષ વિશે જે માન્યતા ધરાવો છો, તેવું ભારતવર્ષ આજે નથી રહ્યું આજે તો આ બધા દુર્ગુણો ભારતમાં પણ ફૂલી-ફાલી રહ્યા છે.'

આ પરથી જણાઈ આવે છે કે ભારતના લોકોની પરમાત્મા પરની શ્રદ્ધા ડગમગવા લાગી છે. જો તેમને પરમાત્મા પર દૃઢ શ્રદ્ધા હોય, તો તે અપ્રામાણિક વ્યવહાર અને બેઈમાની ન જ આચરે. ભારતના લોકોને એટલો પણ ભરોસો નથી રહ્યો કે પ્રામાણિક—નેક દાનતવાળા રહીને આપણે ભૂખ્યા પેટે નહીં સૂઈ જઈએ પ્રામાણિકતા—ઈમા-નદારી માનવજીવનની રક્ષક છે. સ્થૂળ શરીરના રક્ષણને જ આપણે રક્ષણ ન માની લેવું જોઈએ. અંગ્રેજોએ ભારતના લોકોના સ્થૂળ શરીરના સંરક્ષણ માટે કેટલાંય સુખસાધનોનો પ્રચાર કર્યો, સુખસાધનોમાં વધારો કર્યો, નોકરીમા રજાઓ વધારી આપી પરંતુ તેનાથી ભારતના લોકોનું આંતરિક શોષણ કેટલું થયું, આત્મપતન કેટલું થયું, તેનો બહુ જ ઓછા લોકો વિચાર કરે છે આત્મા જો ગુલામીમાં સબડયા કરે, તો તે આત્મરક્ષણ નથી જ આ પ્રકારનુ આત્મરક્ષણ તો ભારતના લોકોનો ધંધો ન તોડી પાડવામા અને તેમની

પ્રતિષ્ઠાને સહજ સ્વરૂપે આગળ વધવા દેવાથી જ સુપ્રાપ્ય બની શકે પરંતુ ભારતના લોકો આવા આત્મરક્ષક પ્રભુને ભૂલીને ગૌરાંગ પ્રભુઓ–અંગ્રેજો પર જ શ્રદ્ધા રાખવા લાગ્યા પરિણામે તેમનામા બેઈમાની, અનીતિ, કામચોરી, આળસ અને લાચરુશવત જેવા અનિષ્ટો ફેલાવા લાગ્યા. આજે તો ભારતમાં અંગ્રેજો નથી રહ્યા, પરંતુ તેમણે રોપેલા બેઈમા-નીનાં વૃક્ષના મૂળ ઊંડી જડ ઘાલીને બેઠા છે આ સૂત્ર ભૂલવા જેવું નથી '

'જીસકે જીવનમે ઈમાન, ઉસકા રક્ષક હૈ ભગવાન'

જીવનમા પ્રામાણિકતાનો પ્રવેશ થાય છે, ત્યારે પ્રભુ પ્રત્યેનો અને વિશ્વાત્માઓ પ્રત્યેનો પ્રેમ વધવા માંડે છે. આ કારણને લીધે તેની તબિયત પણ ખરાબ થતી નથી, તેનો આત્મા પણ સ્વસ્થતા ધારણ કરે છે, મન અને શરીર પણ. આ વિષયને સ્પર્શતો એક તાજો જ પ્રસંગ લઈએ

અમદાવાદના એક લત્તામાં કાછિયા જ્ઞાતિનો એક શાકભાજીનો વેપારી હતો. તેનો શાકભાજીનો વેપાર ધમ-ધોકાર ચાલતો હતો તે પોતાના ગ્રાહકો સાથે સ્નેહાળ વર્તાવ રાખતો હતો. વેપારમા પણ તે ગમે તેવું જોખમ ખેડતો હતો. તે હમેશા પૂજાપાઠ કરતો તે યાત્રા માટે પણ જતો પરંતુ તેનામા ફક્ત એક જ અવગુણ હતો–વેપારમા તે હમેશા જૂઠું બોલતો, બેઈમાની કરતો ક્યાય નીતિ કે સત્ય તો હોય જ નહી વેપારમા તો જૂઠ વિના કામ જ ન ચાલી શકે, એવી માન્યતાએ તેના હૃદયમા ઘર

કર્યું હતું તે કેટલાંય વર્ષોથી આ રીતે ગાડું ગબડાવ્યે જતો હતો–જૂઠ અને અનીતિનુ. કોઈ ગ્રાહક આવે ત્યારે શાકભાજી જોખતી વખતે ત્રાજવાની ડાંડી નમી પડેલી જણાતી ગ્રાહકને એમ જ થતુ કે માલ વજનમાં પૂરેપૂરો અને ભાવ બજાર કરતા પૈસો–બે પૈસા ઓછો છે પરતુ ગ્રાહકની ટોપલીમા શાક ઓછુ જ ભરાતું હતુ. આ કાછિયાએ બેઈમાનીનો કસબ હાથ કર્યો હતો. કાછિયાની પડોશમા જ એક ડૉકટર રહેતો હતો આ ડૉકટર કાછિયાનો મિત્ર હતો. એલોપથીની ઉપાધિ હોવા છતાંય આ ડૉકટરની શ્રદ્ધા આયુર્વેદિક કે નૈસર્ગિક ઉપચાર પદ્ધતિ તરફ વધારે ઢળેલી હતી. દવાની બાટલી અને ઇન્જેકશન આપીને પૈસા પડાવી લેવાની તેની નૈયત નહોતી. દર્દીને સાજો કરવાની સાથે તેને નીતિમાન, ઈમાનદાર અને સદાચારી બનાવવા તરફ પણ તે ધ્યાન રાખતો. આ ડૉકટર એમ જ માન્યતા ધરાવતો હતો કે બેઈમાની, અનીતિ અને અનાચારને લીધે જ માંદગી આવે છે.

એક દિવસ ડૉકટરે વાતચીત દરમિયાન જ પેલા કાછિયાને પૂછ્યું 'તમે હમેશાં માંદા કેમ રહો છો? તમારી માંદગીનું કારણ શું છે? તમે આ વિશે કઈ વિચાર કર્યો છે ખરો?' કાછિયાભાઈની ચિંતાનો પાર નહોતો. તે ચોવીસે કલાક બેચેન રહેતો હતો તેને આ બધી ચિંતા, અસ્વસ્થતા અને ઉદાસીનતાનું કારણ સમજાતુ નહોતું. આજે ડૉકટર સાહેબે તેના મર્મસ્થાનને છં[illegible]ર્યુ તેણે

કહ્યુ ડૉકટર સાહેબ, તમે જ કહો કે હુ કેમ માંદો રહું છુ ?' ડૉક્ટરે સહાસ્ય કહ્યું 'હું તો એમ જ માનુ છુ કે જે માણસના જીવનમા જેટલી શુદ્ધિ હોય છે, તેટલો જ તે નીરોગી રહી શકે છે. રામનામનુ રટણ કરાવીને ગાધીજી દર્દ મટાડવાનુ કહેતા હતા જીવનમા જો પ્રામાણિકતા હોય, તો જ રામનામનુ આ ઔષધ કારગત નીવડે છે તમારા જીવનમા કોઈક સ્થળે અશુદ્ધિ હોવી જ જોઈએ. આ અશુદ્ધિ એટલે પરમાત્મા પ્રત્યેની અશ્રદ્ધા આ કારણને લીધે જ તમારી તબિયત ખરાબ રહે છે' કાછિયાના અ ત કરણમા રામ વસ્યા. ડૉકટર સમક્ષ એકરાર કરતાં તેણે કહ્યું 'મારા જીવનમા કેવળ આટલી જ અશુદ્ધિ છે અને તે પણ વ્યવસાયી જીવનમા આજસુધી મને એમ જ થતુ હતુ કે માપતોલમા ગોટાળો કરવાથી કે અસત્ય બોલવાથી શું બગડી જવાનુ છે ? પરંતુ આજે મને દિવસના અજવાળા જેટલી સ્પષ્ટતાથી જણાય છે કે મારા જીવનની આ અશુદ્ધિ જ મારી માંદગીનુ કારણ છે. હુ આજથી જ આ અશુદ્ધિને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરીશ'

કાછિયાભાઈએ સ પૂર્ણ શ્રદ્ધા સાથે જીવનમા પ્રામાણિકતાને સક્રિય સ્થાન આપ્યુ તે વાજબી ભાવે સોદા કરતો અને વજનમા પૂરેપૂરુ જોખી આપતો. શરૂઆતમાં તો ગ્રાહકો ઓછા થવા લાગ્યા. વેપાર કથળવા લાગ્યો. કાછિયાભાઈને મુસીબતોનો ઠીકઠીક સામનો કરવો પડચો. પરતુ તેણે રામનામ પર શ્રદ્ધા રાખીને પોતાનો નિશ્ચય

કર્યું હતું તે કેટલાંય વર્ષોથી આ રીતે ગાડું ગબડાવ્યે જતો હતો–જૂઠ અને અનીતિનુ કોઈ ગ્રાહક આવે ત્યારે શાકભાજી જોખતી વખતે ત્રાજવાની ડાંડી નમી પડેલી જણાતી ગ્રાહકને એમ જ થતુ કે માલ વજનમાં પૂરેપૂરો અને ભાવ બજાર કરતા પૈસો–બે પૈસા ઓછો છે પરતુ ગ્રાહકની ટોપલીમા શાક ઓછુ જ ભરાતું હતુ. આ કાછિયાએ બેઈમાનીનો કસબ હાથ કર્યો હતો. કાછિયાની પડોશમા જ એક ડૉકટર રહેતો હતો આ ડૉકટર કાછિયાનો મિત્ર હતો. ઍલોપથીની ઉપાધિ હોવા છતાંય આ ડૉકટરની શ્રદ્ધા આયુર્વેદિક કે નૈસર્ગિક ઉપચાર પદ્ધતિ તરફ વધારો ઢળેલી હતી. દવાની બાટલી અને ઇજેકશન આપીને પૈસા પડાવી લેવાની તેની નૈયત નહોતી. દર્દીને સાજો કરવાની સાથે તેને નીતિમાન, ઈમાનદાર અને સદાચારી બનાવવા તરફ પણ તે ધ્યાન રાખતો. આ ડૉકટર એમ જ માન્યતા ધરાવતો હતો કે બેઈમાની, અનીતિ અને અનાચારને લીધે જ માંદગી આવે છે.

એક દિવસ ડૉકટરે વાતચીત દરમિયાન જ પેલા કાછિયાને પૂછ્યુ ‘તમે હમેશાં માંદા કેમ રહો છો? તમારી માદગીનું કારણ શું છે? તમે આ વિશે કઈ વિચાર કર્યો છે ખરો?’ કાછિયાભાઈની ચિંતાનો પાર નહોતો તે ચોવીસે કલાક બેચેન રહેતો હતો તેને આ બધી ચિંતા, અસ્વસ્થતા અને ઉદાસીનતાનું કારણ સમજાતું નહોતું. આજે ડૉકટર સાહેબે તેના મર્મસ્થાનને છંછેડ્યુ હતુ તેણે

છે, તે હરકોઈ કાર્ય પ્રામાણિકપણે કરવાની વૃત્તિ ધરાવતો થઈ જાય છે તેનો આત્મા હરક્ષણે સજાગ રહે છે તેને થાય છે-મારા હાથે ક્યાય બેઈમાની તો નથી થતી ને? તેનું જીવન સજાગ અને દૃઢ બને છે, નિખાલસતાનુ તેને વરદાન મળે છે. હરકોઈ વ્યક્તિ તેના તરફ શ્રદ્ધાની નજરે જુએ છે

આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમા પણ પ્રામાણિકતાનુ મહત્ત્વ ઓછું નથી. જેનામાં ઈમાનદારી-પ્રામાણિકતા હોય છે, તે વ્યક્તિ 'आत्मवत् सर्व भूतेषु'ના મંત્રને વ્યવહારમા ઉતારી શકે છે. પોતાના આત્મા અને પરમાત્મા પ્રત્યે પણ તેની વફાદારી પ્રગટ થાય છે પ્રમાણિકતાથી તે પોતાના જીવનને પવિત્ર કરે છે અને પારકાના જીવનમા પણ પ્રામાણિકતાનો ચેપ લગાડે છે પારકાના જીવન પર પણ તેની પ્રામાણિકતાની અસર થાય છે આસપાસના વાતાવરણને પણ તે સુગંધિત કરી મૂકે છે. માનવતાનો તે સર્વશ્રેષ્ઠ ઉપાસક બની જાય છે જેવી રીતે એક દીવામાથી હજારો દીવા પ્રગટાવી શકાય છે, તેવી રીતે ઈમાનદાર મનુષ્ય-દીપકની ઈમાનદારીની જ્યોતથી કેટલાય ઓલવાયેલા માનવ દીપકોને પ્રગટાવી શકાય છે એટલા માટે આજે સૌથી વધારે આવશ્યક્તા છે ઇમાનદારી-પ્રામાણિકતાની જ્યોતને સતત પ્રજ્જવલિત રાખવાની. જો એકાદ વખત પણ ઈમાનદારીની જ્યોત ઓલવાઈ જશે, તો જગતમાંથી માનવતાનો પ્રકાશ વિદાય લેશે-દાનવતાના અંધકારને સ્થાન આપવા.

ટકાવી રાખ્યો છએક મહિના પછી તેના વેપારમા એકદમ તેજી આવી દુકાન આગળ ગ્રાહકોની ભીડ વધવા માંડી. કાછિયાના મન પરનો ભાર ઓછો થયો. તેની તબિયત પણ સારી રહેવા લાગી તેના અંગત જીવનમાં જે વ્યસનો હતાં, તે પણ તેણે છોડી દીધાં. તેણે સાદું જીવન ગાળવાની શરૂઆત કરી. તેણે પોતાનો ખર્ચ પણ ઓછો કરી નાખ્યો. તેના હૃદયમાં એક દિવસ મર્યાદિત નફાની વાત પણ ઊતરી ગઈ તેણે નક્કી કર્યું 'મને એક દિવસના ત્રણ રૂપિયા મળી જાય એટલે બસ. મારે તેનાથી વધારે નફો નહી જોઈએ' પછી તો તેને ત્રણ રૂપિયા મળી જાય એટલે સંતોષ. નવરાશના સમયનો તે સદુપયોગ કરતો. તે અડોશ-પડોશના લોકોની સેવા કરવા લાગ્યો આ રીતે પેલા કાછિયાભાઈ નકલી ભગતમાંથી સાચા ભગત બની ગયા. રોગ તો હવે તેની પાસે પણ ફરકતો નથી. તે આજે પણ પોતાની મર્યાદાને ચૂસ્તપણે વળગી રહ્યો છે.

પ્રામાણિકતા-ઈમાનદારીનો આ નાનો સરખો પ્રસંગ માનવજીવન માટે જ્વલંત પ્રેરણા-કિરણો ફેંકે છે. માણસમાં પ્રામાણિકતાનો અંકુર ફૂટે છે, એટલે નકામી કલ્પનાઓ દૂર ખસી જાય છે પછી તો કુદરત પણ તેની તબિયત સાચવવામા મદદરૂપ નીવડે છે.

વ્યાવહારિક જીવનમા પ્રામાણિકતાનું કેટલું મહત્ત્વ છે, તે સૌકોઈ જાણે છે. જે વ્યક્તિમા પ્રામાણિકતા હોય

છે, તે હરકોઈ કાર્ય પ્રામાણિકપણે કરવાની વૃત્તિ ધરાવતો થઈ જાય છે. તેનો આત્મા હરક્ષણે સજાગ રહે છે. તેને થાય છે-મારા હાથે ક્યાંય બેઈમાની તો નથી થતી ને? તેનું જીવન સજાગ અને દૃઢ બને છે, નિખાલસતાનું તેને વરદાન મળે છે. હરકોઈ વ્યક્તિ તેના તરફ શ્રદ્ધાની નજરે જુએ છે.

આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં પણ પ્રામાણિકતાનું મહત્ત્વ ઓછું નથી. જેનામાં ઈમાનદારી-પ્રામાણિકતા હોય છે, તે વ્યક્તિ 'आत्मवत् सर्व भूतेषु'ના મંત્રને વ્યવહારમા ઉતારી શકે છે. પોતાના આત્મા અને પરમાત્મા પ્રત્યે પણ તેની વફાદારી પ્રગટ થાય છે પ્રમાણિકતાથી તે પોતાના જીવનને પવિત્ર કરે છે અને પારકાના જીવનમા પણ પ્રામાણિકતાનો ચેપ લગાડે છે પારકાના જીવન પર પણ તેની પ્રામાણિકતાની અસર થાય છે આસપાસના વાતાવરણને પણ તે સુગંધિત કરી મૂકે છે. માનવતાનો તે સર્વશ્રેષ્ઠ ઉપાસક બની જાય છે જેવી રીતે એક દીવામાંથી હજારો દીવા પ્રગટાવી શકાય છે, તેવી રીતે ઈમાનદાર મનુષ્ય-દીપકની ઈમાનદારીની જ્યોતથી કેટલાય ઓલવાયેલા માનવ દીપકોને પ્રગટાવી શકાય છે. એટલા માટે આજે સૌથી વધારે આવશ્યકતા છે ઈમાનદારી-પ્રામાણિકતાની જ્યોતને સતત પ્રજ્જવલિત રાખવાની. જો એકાદ વખત પણ ઈમાનદારીની જ્યોત ઓલવાઈ જશે, તો જગતમાંથી માનવતાનો પ્રકાશ વિદાય લેશે-દાનવતાના અંધકારને સ્થાન આપવા.

પૈસા ભરે છે. કેટલાક
કે ક્રિયાકાંડ કરાવે છે
ડાઘ લાગે એમ ઇચ્છત
છે તેનાથી તો ઊલટું
ફળ ભોગવવું પડે છે
હોય છે–તે કુદરતને
સામી વ્યક્તિને પણ છે
જની આંખોમાં અન્ય
શાહુકારીનું મૌખિક પ્રમ

આ રીતે બેઇમ
બેઇમાની કરીને પૈસો ક
શાળી કહે કે નસીબદા
પરંતુ તે ગૂઢ માયા ચ
દાર છે, પાપાત્મા છે
તે ભલે ધાર્મિક ક્રિયા
લોકો જોઈ શકે તેવી
તો પછી પાપકર્મમા
રસ્તો છે જ જ્યારે
પડાવી લીધો છે,
છે કે જેમની સા
પાછુ ચૂકવી દે,
કોઈને કર્યું હો

નાણું ચલાવીએ છીએ. કોઈની પડી ગયેલી વસ્તુ પાછી આપતા નથી. કોઈની અનામત હજમ કરીએ છીએ કોઈ સંસ્થા કે ફંડના નાણાની ઉચાપત કરીએ છીએ કોઈ વિધવાનું ધન પચાવી પાડીએ છીએ. પારકાના હકની વસ્તુ પર આપણો હક કરીએ છીએ આધ્યાત્મિકતાના નામે લોકોને છેતરીએ છીએ. ચમત્કાર બતાવીને ઠગીએ છીએ. લાંચરુશવત લઈએ છીએ. સરકારે ઠરાવેલા વ્યાજ કરતાં વધારે વ્યાજ લઈએ છીએ. કાળા બજાર કરીએ છીએ. ખોટાં પ્રમાણપત્રો, ખોટા દસ્તાવેજો અને ખોટા બિલો બનાવીએ છીએ. આપણે કરવાનું કામ કરતા નથી. કામ ઓછું કરીને પૈસા પૂરા લઈએ છીએ મકાનની પાઘડી લઈએ છીએ કે બક્ષિસ માગીએ છીએ—આ બધી જ વસ્તુઓને બેઈમાની અને અપ્રામાણિકતાની કક્ષામા મૂકી શકાય

બેઈમાનીની હારમાળા એટલી બધી લાબી પહોળી છે કે તેનાં નામ ગણતાં—ગણાવતા જ માણસ થાકી જાય આજકાલ લોકોએ બેઈમાનીના નવાનવા રસ્તા શોધી કાઢ્યા છે પાશ્ચાત્ય સસ્કૃતિની અસર નીચે આજના માણસે બેઈમાનીને પણ કલા અને સસ્કૃતિના અગરૂપ ગણીને તેના મો પર દાનનો સફેદો ચોપડ્યો છે બેઈમાનીનુ ધન કમાઈને જે દાન કરે છે, તેને પાપી કહેવામા આવતો નથી સુધરેલી રીતે બેઈમાની કરનારા ઘણાખરા લોકો પોતાનાં પાપ પર પડદો નાખવા માટે એકાદ સસ્થામા થોડુક દાન આપી આવે છે. કેટલાક લોકો ફડફાળામાં

પૈસા ભરે છે. કેટલાક લોકો ધાર્મિક સમારંભો ગોઠવે છે કે ક્રિયાકાંડ કરાવે છે બેઇમાની કર્યા પછી આ લોકો તેનો ડાઘ લાગે એમ ઇચ્છતા નથી પરંતુ આ કેવળ કલ્પના જ છે. તેનાથી તો ઊલટું કુદરતના દરબારમાં બમણા પાપનું ફળ ભોગવવું પડે છે. બેઇમાની કરનારો બે પાપ કરતો હોય છે—તે કુદરતને પણ છેતરવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને સામી વ્યક્તિને પણ છેતરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પછી સમાજની આંખોમાં અન્યાયથી મેળવેલા ધનની ધૂળ નાખીને શાહુકારીનું મૌખિક પ્રમાણપત્ર પણ મેળવે છે.

આ રીતે બેઈમાનીનું પાપ ખૂબ જ ભયંકર છે. બેઈમાની કરીને પૈસો કમાનારને ભોળા લોકો ભલે પુણ્યશાળી કહે કે નસીબદાર હોવાનો મૌખિક ઇલકાબ આપે, પરંતુ તે ગૂઢ માયા અને પાપકર્મોને લીધે પાપનો ભાગીદાર છે, પાપાત્મા છે. પછી આ બધા પાપને ઢાંકવા માટે તે ભલે ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરાવીને લોકોને સંતોષ આપે કે લોકો જોઈ શકે તેવી રીતે બાહ્ય ક્રિયાઓનું પ્રદર્શન કરે. તો પછી પાપકર્મમાથી શુદ્ધ ક્યારે થવાય ? હા, તેનો પણ રસ્તો છે જ જ્યારે પાપાત્મા પોતે જેમના હકનો પૈસો પડાવી લીધો છે, જેનું શોષણ કર્યું છે, જેમને છેતર્યા છે કે જેમની સાથે બેઇમાની કરી છે, તેમને વ્યાજસહ પાછું ચૂકવી દે, ત્યારે જ તે ભરપાઇ થઇ શકે નુકસાન કોઈને કર્યું હોય અને પૈસા બીજી કોઈ સંસ્થા...

વ્યક્તિને આપવામા આવે કે વાહવાહ મળે તેવા કામમાં વાપરવામા આવે, તો તે ભરપાઈ થતું નથી. તેમ કરવાથી પાપ ધોવાતું પણ નથી ખરેખર, આપણાં પાપને ધોવાનો રસ્તો ઈમાનદારી છે, પ્રામાણિકતા છે. વ્યવહારશુદ્ધિ એ પણ ઈમાનદારીનું જ એક અંગ છે. જેનો વ્યવહાર શુદ્ધ નથી હોતો કે જેના વ્યવહારમાં નૈતિકતા નથી હોતી, તેનું આત્મરક્ષણ કરવાની શક્તિ અન્ય કોઈ પણ ક્રિયાકાંડમાં નથી હોતી.

*

[૮]

ધર્મનો મૂળમંત્ર

ભારતવર્ષ ધર્મપ્રધાન દેશ છે. ધર્મ અહીંનું આધારભૂત તત્ત્વ ગણાય છે આજે પણ જો ભારત અભિમાન લઈ શકે તેમ હોય કે તેનું આંતરરાષ્ટ્રીય મહત્ત્વ હોય, તો તે ધર્મને લીધે છે, સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાને લીધે છે. પરંતુ કેવળ ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિના ગીત ગાવાથી કંઈ જ વળવાનું નથી. જો આપણે આપણા જીવનમા આ ધર્મમૂલક ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિમાંથી પ્રેરણા લઈને તેના તરફ હોશિયારીથી આગળ વધીશુ તો જ કંઈક અર્થ સરશે. આજે ભારતના લોકો ધર્મ અને શાસ્ત્રોની, આત્મા અને પરમાત્માની અને ત્યાગ અને વૈરાગ્યની વાતો કરે છે અને વાતવાતમા વેદ, ઉપનિષદ, ગીતા ઇત્યાદિનો ઉલ્લેખ કરે છે, પરંતુ ધર્મનો મૂળમંત્ર ઇમાનદારી–નીતિનું જીવનમા શુ સ્થાન છે? પ્રામાણિકતાનો અભાવ કેટલો છે? આપ જ કહો કે પ્રામાણિકતા નહી હોય, તો ધર્મ આવશે

ક્યાંથી? ખરેખર, આજના ભારતવાસીઓના વિચારો ધાર્મિક છે અને આચાર અધાર્મિક છે આંગ્લભાષાના ખ્યાતનામ કવિ વિલિયમ શેક્સપિયરે કહ્યુ છે

'Religion without morality is a tree without fruit and morality without religion is a tree without root' (નૈતિકતા વિનાનો ધર્મ ફળ વિનાના વૃક્ષ જેવો છે અને ધર્મ વિનાની નૈતિકતા મૂળ વિનાના ઝાડ જેવી છે)

આજે નવસર્જનની પુણ્ય ઘડીએ લોકશાહી ભારત પણ અન્ય દેશોની જેમ આગળ વધી રહ્યું છે. ભાખરા નાગલ, દામોદર કુંડ અને હીરાકુંડ પ્રોજેક્ટ જેવા મોટા મોટા બધ બ‌ધવામાં આવે છે મોટામોટા ઉદ્યોગોનો પ્રારભ થઈ ચૂક્યો છે લાંબાપહોળા રસ્તાઓ બંધાય છે મોટીમોટી નહોરો ખોદાય છે. આ રીતે ભૌતિક ઘડતર માટે સમય, શક્તિ અને પૈસાનો ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે. પરતુ આધ્યાત્મિકતા વિનાનુ આ ઘડતર મીઠા વિનાના ભોજન જેવુ છે તેમાં નથી ધર્મ કે નથી નીતિ આજે સૌથી મોટી આવશ્યકતા છે નીતિની નીતિ વિના દેશ આગળ નહી વધી શકે હરકોઈ માણસ નીતિમાન બને તે જરૂરી છે.

સર્ન્ટિસના શબ્દોમા–'પ્રામાણિકતા એ જ સર્વશ્રેષ્ઠ નીતિ છે' પ્રામાણિકતા જીવનનું મહામૂલુ અગ છે તેના વિના જીવન સારી રીતે શોભી ઊઠતું નથી કોઈ માણસના શરીરમા બીજા બધા અગોપાગો હોય, પરતુ આખો જ

ન હોય, તો તે શરીર એટલું બધું સુંદર નથી કહેવા; આંખો વિના શરીરનાં ઘણાખરાં કાર્યો પરાવલંબી બ જાય છે. જીવનનો સાચો આનંદ મેળવી શકાતો નથી. પર પકારનાં કાર્યો પણ ન જેવાં જ થઈ શકે છે. આ રી માનવજીવનમાં વિદ્યા હોય, કલા હોય, સુંદરતા હો અહિંસા હોય, બ્રહ્મચર્ય હોય, પરિગ્રહવૃત્તિ ન હોય કે ઓ હોય, ક્ષમા હોય, નમ્રતા હોય અને અસત્ય ન બોલ હોય, પરંતુ જો ઇમાનદારીરૂપી આંખો ન હોય, તો જી નની સુંદરતા ઝાંખી પડે છે, વિદ્યા, કલા અને અન્ય અંગે પાંગો હોવા છતાંય ઇમાનદારી–નીતિના મુખ્ય અંગ વિન જીવન સૂનું બની જાય છે, અંધકારમય બની જાય છે આવું જીવન કાર્યક્ષમ કે સમાજનાં મૂલ્યોને બદલી શ તેવું બની શકતું નથી આવા જીવનમાંથી કોઈને ખાર પ્રેરણા મળી શકતી નથી

ઇમાનદારી નીતિનો પ્રચાર પણ માણસનાં નીતિમય કાર્યોથી જ થઈ શકે છે કેવળ ભાષણોથી કે ધર્મની બાંગો પોકારવાથી ઇમાનદારી હાસલ ન જ થઈ શકે આધ્યાત્મિકતા વધારવાથી, લાબીલાંબી ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરવાથી કે ટીલાંટપકાં કરવાથી, શરીર પર ચંદન લગાડવાથી, મેલાઘેલા રહેવાથી કે આખો દિવસ નાહ્યા કરવાથી, સ્પર્શ્યાસ્પર્શ્યમાં માનવાથી કે ફૂંકીફૂંકીને ચાલવાનો ડોળ કરવાથી ઇમાનદારીનો પરિચય નથી થઇ શકતો. ઇમાનદારી પુસ્તકોની મદદથી ન શીખવી શકાય કોઈના પર દબાણ લાવીને

પણ તેને નીતિમાન ન બનાવી શકાય. ઈમાનદારી એ તો આત્માનો ગુણ છે. આત્મા પર છવાયેલાં આવરણો દૂર કરવા માટે દૃઢતાપૂર્વક સત્યનિષ્ઠાનો અભ્યાસ કરવાથી, સત્યનું નિર્ભયતાપૂર્વક આચરણ કરવાથી, અંતરાત્મામાં વિશ્વાત્મા સાથેના ઐક્યનું જોડાણ કરવાથી અને વિશ્વબંધુત્વની ભાવના કેળવવાથી માનવજીવનમા ઈમાનદારી ઉતારી શકાય છે અને તેને કાયમ માટે ટકાવી શકાય છે

ઈમાનદારીના પ્રસાર અને પારિપાર્શ્વિક વાતાવરણ તૈયાર કરવા માટે મોટા પુરુષોએ પોતે જ ઈમાનદાર નીતિવાળા અને પ્રામાણિક બનવુ જોઈએ. આ પ્રમાણે ન થાય તો તેમના શબ્દોની કંઈ જ અસર ન થાય ભગવદ્ગીતામાં કર્મયોગી શ્રીકૃષ્ણે આ જ વસ્તુ કહી છે

'यद्यदाचरति श्रेष्ठ तत्तदेवेतरो जन ॥
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ (અધ્યાય ૩ ૨૧)

'શ્રેષ્ઠ પુરુષો જે પ્રમાણે આચરણ કરે છે, તે પ્રમાણે સામાન્ય લોકો પણ વર્તે છે. તે જે વસ્તુનો સ્વીકાર કરે છે, તેનું લોકો અનુકરણ કરે છે'

જો મોટા માણસો અને આગલી હરોળના નેતાઓ પોતે જ ઈમાનદારીનો ત્યાગ કરવા લાગે, તો તમના અનુયાયીઓ તેમનાથી પણ આગળ વધે અન ખુલ્લંખુલ્લા બેઈમાની કરે.

'ગુલિસ્તા'મા એક વાત આવે છે

'ઈરાનનો પ્રસિદ્ધ બાદશાહ ન્યાયી નૌશેરવાં એક વખત જંગલમાં શિકાર કરવા ગયો. ત્યાં રસોઈ કરતી વખતે રસોઇયાએ કહ્યું 'મીઠું નથી, હજૂર !' નૌશેરવાએ તેના નોકરને કહ્યું 'પાસેના ગામમાંથી મીઠું લઈ આવ. પરંતુ કીમત ચૂકવ્યા વિના મીઠું ન લઈશ, નહીતર આખું ગામ ઉજ્જડ થઈ જશે.' પેલા નોકરે નવાઈ પામતાં પૂછ્યું· 'એક ચપટી મીઠું મફત લાવવાથી આખું ગામ કેવી રીતે ઉજ્જડ થઈ જવાનુ છે ?' નૌશેરવાએ જવાબ આપ્યો· 'આજે જો રાજા રૈયત પાસેથી એક ચપટી મીઠુ મફત લઈ આવે, તો આવતી કાલે રાજ્યના નોકરો ગામનાં ગામ લૂંટી લે. જો બાદશાહ રૈયતના બાગમાથી એક સફરજન ખાય, તો તેના નોકરો પેલા ઝાડના મૂળિયા પણ ખોદી કાઢે'

ઈમાનદારીના આચરણનો પ્રારંભ પોતાની જાતથી જ થવો જોઈએ કેવળ વાતો કરવાથી કે ફિલોસોફી છાટવાથી ઈમાનદારી ન જ સતોષાય. નીતિ પોતાના આચરણ માટે ઢઢેરો પીટતી નથી ઈમાનદારી પોતાની જાતે જ પોતા[illegible] પ્રચાર કરે છે, પોતાની સુગધ ફેલાવે છે ઈમાનદારી[illegible] આચરણ કેવળ આત્મશુદ્ધિ અને આત્મસંતોષ માટે જ [illegible] જોઈએ. તેમાં કોઈ ફળની, સ્વાર્થસિદ્ધિની, વાહવાહની, [illegible] સાની અને લોભલાલચની આ[illegible] હોવી જોઈએ [illegible] પ્રમાણે થાય તો જ માનવ[illegible] પકમાં ઈમાનદારી [illegible] જ્યોત ઝળહળી ઉઠે. નહી[illegible] શા અને ફળ [illegible] આસક્તિની હવાનો ધક્કો વા[illegible] લવાઈ જ

થઈ શકશે નહી. ઉપનિષદ્‌ના એક ઋષિએ આ જ પ્રમાણે કહ્યું છે

'इतो विनष्टिर्महती विनष्टि ।'

'તમારા જીવનનો અમૃતરસ જો અહીં જ સુકાઈ ગયો હશે, તો તે તમારા વિનાશના સૌથી મોટા કારણરૂપ છે.' અહીંનું જીવન જો સારી રીતે પસાર નહીં કર્યું હોય, તેમાં જો ઈમાનદારીનું અમૃત નહી ભર્યું હોય, તો આગળ પણ સૂકું રણ જ મળશે. જે અહીંના જીવનને નરકમય બનાવી મૂકે છે, તેના માટે ત્યાં વળી કયું સ્વર્ગ તૈયાર હશે? એટલા માટે ઈમાનદારીના નગદ ધર્મનું પાલન કરવાથી જે વાસ્તવિક સુખ મળી રહે છે, તે આપણી સ્વર્ગની રંગીન કલ્પનાઓને દૂર હડસેલે છે.

પરંતુ પ્રામાણિકતા અને સત્ય માટે આપણે હમેશાં તૈયાર રહેવું પડશે. તેના માટે ગમે તેવી મોટી વસ્તુનો પણ ભોગ આપવો પડશે તેમ કરવામાં આવે, તો જ સાચું સુખ મળી શકે.

પરદેશના લોકો આપણી જેમ આધ્યાત્મિક રાં
ભલે ન વગાડતા હોય, તે લોકો તેમની સંસ્કૃતિ ૨-
શ્રેષ્ઠતાના બણુગા ભલે ન ફૂંકતા હોય, પરંતુ
કહેવુ જ પડશે કે વ્યવસાયના અને વ્યવહાર
તેમની ઈમાનદારી અને સચ્ચાઈ ભારતના લોકો
જ આગળ વધી ગઃ મૂલ્યાકન

પણ મનુષ્યના વ્યવસાય કે વ્યવહારની શુદ્ધિ પરથી જ થાય છે.

આપને સાંભળીને નવાઈ લાગશે કે પરદેશમા કેટલીય દુકાનો એવી છે કે જ્યાં નથી હોતો કોઈ દુકાનનો વ્યવસ્થાપક કે નથી હોતો કોઈ વિક્રેતા. બધી વસ્તુઓ ખુલ્લી રાખવામાં આવે છે બધી વસ્તુઓ પર તેની કીમત લખેલી હોય છે. જે માણસને જે વસ્તુ ખરીદવી હોય તે લઈ લે અને તેના પર લખેલી કીમત ગલ્લા(કેશ-બોક્સ)માં નાખે. લખેલી કીમત કરતાં એક પાઈ પણ કોઈ વધારાની ન માગે આપણા માટે આવી દુકાનનું અસ્તિત્વ હવે આશ્ચર્યપ્રદ નથી રહ્યુ. પરંતુ આ પ્રકારની દુકાનમાં આપણે આટલી ઇમાનદારી રાખી શકીએ તે અસભવ છે.

૧૩ મી આગસ્ટ ૧૯૫૮ ના રોજ પતિયાલા-(પજાબ)મા આવી એક દુકાન ખોલવામાં આવી હતી. આ દુકાન એક દિવસ માટે જ ચાલવાની હતી તેમા પાંચસો રૂપિયાનો સામાન ગોઠવવામાં આવ્યો હતો સામાન તો થોડા જ કલાકોમા વેચાઈ ગયો, પરતુ સામાન વેચાઈ ગયા પછી અધિકારીઓએ જ્યારે ગલ્લાની રકમ ગણી, ત્યારે તેમા પાંચસો રૂપિયાને બદલે ફક્ત પિસ્તાળીસ રૂપિયા જ હતા બાકીનો ચારસો ને પચાવન રૂપિયાનો માલ મફતમાં ઊપડી ગયો હતો

આ જાતના બીજા પ્રયોગો પણ શાળાઓ મારફત કરવામા આવ્યા છે. વારાણસીમા પણ ત્રણેક વર્ષ પહેલા

એક 'સર્વોદય સ્ટૉલ' ખોલવામાં આવ્યો હતો. આ પ્રયોગમાં કંઈક સફળતા મળી હતી. થોડાક વખત પહેલાં સૌરાષ્ટ્રના એક ગામ મહુવામાં ટપાલની ટિકિટો, પરબીડિયા અને કાર્ડોની દુકાનનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. આ પ્રયોગ સો ટકા સફળ નીવડ્યો હતો. આ સમાચાર દૈનિક 'હિંદુસ્તાન'માં પ્રસિદ્ધ થયા હતા.

ખેર, આ બધું જે હોય તે ભલે હો, પરંતુ આપણી ઈમાનદારીનું ધોરણ ઊંચે લઈ જવાની આવશ્યકતા છે જ. આ ધોરણને સુધારવાના પ્રયત્નો કરવા જ પડશે.

પરદેશોમાં કેટલીય જગ્યાઓ એવી છે કે જ્યાં છાપાં વેચતા ફેરિયાઓને દોડધામ કરવી પડતી નથી ત્યાં નક્કી કરેલા ઠેકાણે છાપાનું બંડલ મૂકવામાં આવે છે જેને જે છાપુ ખરીદવું હોય, તે પાસે રાખેલી પેટીમાં પૈસા નાખે છે અને છાપું લઈને ચાલતી પકડે છે. સાંજે વેપારી આવે છે અને વકરો ગણી લે છે. વધારાનાં છાપા અને રોકડ રકમનો તરત જ મેળ જામી જાય છે. એક પણ છાપું ઓછું નથી થતું કે પૈસા મૂક્યા વિના કોઈ તફડંચી કરી જતું નથી ભારતમા એવી સ્થિતિ પ્રવર્તે છે કે લોકો વગર પૈસે પુસ્તકો લઈ જશે અને તેનો કોઈ જ ઉપયોગ નહીં કરે

નાસિકનો એક પ્રસંગ છે સાને ગુરુજીની પહેલી શ્રાદ્ધતિથિનો દિવસ હતો તેમણે લખેલાં મૌલિક પુસ્તકોને એક ખડમા ગોઠવવામા આવ્યાં. પાસે જ પૈસા નાખવા

માટે પેટી પણ મૂકવામાં આવી હતી. વ્યવસ્થાપક તરીકે કોઈ જ નહોતું લગભગ એકસોને અઠ્યોતેર રૂપિયાનાં પુસ્તકો મફતમાં ઊપડી ગયાં પેટીમાં ફક્ત છાસઠ રૂપિયા હતા. આ રકમ પુણ્યકાર્યમા વાપરવાની હતી. પુણ્યકાર્યમા પણ કેવી ઇમાનદારી હોય છે, તેનું આ આદર્શ દૃષ્ટાંત છે!

એ જ રીતે જાપાનમાં ભારતની જેમ ટિકિટોનુ ચેકિંગ કરવામાં આવતું નથી. ત્યા ટિકિટ ચેકર કે કંડક્ટર ડબામાં આવીને પ્રેમથી પૂછે છે 'કોઈની ટિકિટ લેવાની રહી ગઈ હેય, તો કહી દો હું ટિકિટ કાઢી આપું' તે એમ જ માની લે છે કે બધા પાસે ટિકિટ તો છે જ પરંતુ ભારતમા તો જાણીજોઈને કોઈ પણ કારણ વિના વગર ટિકિટે રેલવેમા મુસાફરી કરનારા કેટલાય લોકો મળી આવશે. આ લોકો રાષ્ટ્રને તો નુકસાન કરે જ છે, વદુપરાત ઈમાનદારીનું પણ દેવાળું કાઢતા હોય છે. અહીં ટિકિટ ચેકરોને એટલો પણ વિશ્વાસ નથી કે મુસાફરો ટિકિટ લઈને જ બેઠા હશે. સૂઈ ગયેલા મુસાફરને પણ આ લોકો જગાડી–જગાડીને ટિકિટ માટે પૂછપરછ કરતા હોય છે અવિશ્વાસની કેટલી પરાકાષ્ઠા છે આ!

પરદેશોમા દૂધમા સહેજ પણ ભેળસેળ થતી નથી. પરંતુ જો તેમને પૂછવામાં આવે કે, 'દૂધમા પાણી તો નથી મેળવ્યું ને?' તો તેમને નવાઈ લાગે છે ભારતમાં દૂધમાં પાણી મેળવવાનો રિવાજ સામાન્ય થઈ પડ્યો છે. દૂધના નામે ફાટેલુ દૂધ, પાવડરનુ દૂધ, ઘીમા વેજિટેબલ

કે મગફળીનું જમાવેલું તેલ અને માખણમાં પણ વનસ્પતિ ઘી મેળવવાનું સામાન્ય થઈ પડ્યું છે. પરદેશોમાં ફેરિયા દૂધની સિલબંધ બાટલીઓ ગોખલામાં મૂકીને ખાલી બાટલીઓ પરત લઈ જાય છે બહાર પડેલી બાટલીને કોઈ હાથ પણ નહીં અડકાડે. અહીં તો કોઈ વસ્તુ થોડીક વાર માટે પણ ભૂલી જઈએ, તો તે ક્યા અદૃશ્ય થઈ ગઈ તેની જ ખબર ન પડે ભેળસેળનુ બજાર તો એટલી બધી તેજીમાં છે કે ખાદ્ય પદાર્થોમા ક્યાંય ચોખ્ખા પદાર્થો તો મળતા જ નથી. દર્દીઓને આપવાની દવાઓમા પણ ભેળસેળ થાય છે. સરસિયાના તેલમા પણ મગફળીના તેલનું મિશ્રણ કરવામાં આવે છે. દહીં સાથે વેજિટેબલ ઘીને વલોવીને નકલી માખણ બનાવવામાં આવે છે. કાળાં મરીમાં બપૈયાનાં બીજની ભેળસેળ થાય છે ચામા રંગની ભેળસેળ થાય છે. શુદ્ધ મધના નામે ખાંડની ચાસણી વેચાય છે લોટ દળતી વખતે આંબલીના કચૂકા મેળવવામાં આવે છે કેસરમા હળદર કે બીજા રંગોની મિલાવટ થાય છે અનાજમા કાકરીની ભેળસેળ થાય છે. જીરામા આ જ રંગના ઘાસનાં તણખલા કે સિમેન્ટની ભૂકીનું મિશ્રણ થાય છે 'સિબાઝોલ' જેવી દવાની ટીકડીઓમાં પણ માટીની સેળભેળ થાય છે. અરે, ઝેર પણ આજે તો ચોખ્ખુ મળતું નથી! જમાનો પ્રગતિનો છે કેટલી બધી પ્રગતિ કરી છે ભારતના લોકોએ? .. બેઈમાનીના ક્ષેત્રમા! અશુદ્ધ ખાદ્ય પદાર્થો કે દવાઓમાં ભેળસેળ કરવાથી કોઈ માદું પડે કે

મરી જાય, તેની સાથે ભારતના બેઈમાનોને શી લેવાદેવા ? આ છે ભારતની ધર્મપરાયણતાનો નમૂનો !

પરદેશોમા આ પ્રમાણે કરવું તેને રાજદ્રોહ ગણવામાં આવે છે.

આજકાલ દાણચોરીનો વેપાર પણ ધમધોકાર ચાલે છે. કેફી પદાર્થો (જેના પરનો કર એકદમ વધારી દેવામાં આવ્યો છે) અને સોનું બીજા દેશોમાંથી આવ્યે જ જાય છે. સોનું લાવવાની આ તરકીબો પણ સરકારે પકડી પાડી. પરંતુ લોકો કંઈ ઓછા ચાલાક નથી. તેમણે જાઘ ચીરીને તેમા સોનું ભરીને લાવવાની શરૂઆત કરી. સરહદી નાકાં હોય છે ત્યાં સરકારે 'એકસ-રે'ની વ્યવસ્થા કરી છે. આ 'એકસ રે'ની મદદથી શરીરના કોઈ પણ અંગમાં છુપાવેલી વસ્તુ પકડી શકાય છે.

આયાત-નિકાસના બહાના હેઠળ પણ કેટલાય વેપારીઓ આવી ચોરીઓ કરે છે અને પ્રતિબંધિત વસ્તુઓ ચોરીછૂપીથી મંગાવીને ખૂમ નફાખોરી કરે છે. ગેરકાયદેસર 'એક્સ્ચેજ'ને પણ આ વ્યવસાયમાં મૂકી શકાય.

અસલ વસ્તુના નામે બનાવટી વસ્તુ આપવી, નમતું દેખાડીને ઓછુ આપવું, દેખાડવું કંઈક અને આપવું કંઈક, તોલમાપમા ગોટાળો કરવો, કપડાના તાકા પર જેટલા વાર લખ્યુ હોય તેનાથી ઓછું આપવું, દવાઓ અને બીજી વસ્તુઓમા પહેલાં જાહેરાત માટે સારો માલ

બનાવવો અને જાહેરાત થઈ ગયા પછી હલકો માલ બનાવવો, કંટ્રોલ (નિયંત્રણ) હોય ત્યારે કાળા બજારમાંથી માલ લેવો કે વેચવો, રેશનિંગમાં ખોટી કૂપનો કઢાવીને વધારાનું અનાજ લેવું, લગ્ન કે જમણવારના પ્રસંગોએ જમનારા શખ્સોની સંખ્યા પર પ્રતિબંધ હોય ત્યારે જુદે જુદે સ્થળે જમવા બેસાડવા—આ બધી હરામખોરીનો ભારતમાં તોટો નથી.

વચ્ચે કાપડનો કંટ્રોલ ઉઠાવી લેવામાં આવ્યો હતો. આ વખતે કાપડના વેપારીઓ અને મિલમાલિકોએ ઉઘાડે-છોગ કાળાં બજાર કર્યાં હતાં. તે વખતે 'સંસ્કૃતિ' માસિકના તંત્રીએ લખ્યું હતું 'અમદાવાદના મિલમાલિકોના હાથ કાળા બજાર કરીને એટલા બધા કાળા થઈ ગયા છે કે સાબરમતીના પાણીથી ધોવામાં આવે, તો તેનું પાણી પણ કાળુ થઈ જાય!' ભારતના મિલમાલિકોની અપ્રામાણિકતાનું આ છે જીવંત દૃષ્ટાંત!

લાગો, દલાલી અને કમિશનની પ્રથા પણ અપ્રામાણિકતામાં વધારો કરે છે. દલાલો પણ બેઈમાની કરતાં કરતા ખચકાતા નથી. ખરીદી અમુક ભાવે કરવી અને લખાવવો અમુક ભાવ—આડતિયાઓ અને દલાલો આ રીતે ધૂમ કમાણી કરે છે. નોકર કે રસોઇયો શેઠનો માલસામાન બજારમાંથી લાવશે, તો તેમાંથી દલાલી ખાવાનો પ્રયત્ન કરશે. આ રીતે ભારતનો વ્યવસાય ધોખાબાજીનો થઈ પડ્યો છે.

વ્યવસાયની પાછળ જો પ્રામાણિકતાનો અભાવ હોય છે, તો સેવાભાવનાનો લય થાય છે. લૂટવા અને પૈસો ભેગો કરવાની વૃત્તિ ઘર કરી બેસે છે. માણુસ નમ્રતા અને નીતિ ગુમાવી બેસે છે. તે પરલોક માટે પાપનાં પોટલા બાંધી રાખે છે

વૈદ્યો અને ડોકટરોનો ધંધો પણ આજે અપ્રામાણિક બની ગયો છે. આ લોકો પણ દર્દીનું દર્દ લાંબા સમય સુધી લંબાવ્યે જાય છે કે ઇજેકશન આપીને પૈસા પડાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. દર્દીને તપાસવાની ફીનું જ ધોરણ ઘણું વધારે પડતું હોય છે ડોકટર જેટલો વધારે જાણીતો તેટલી જ વધારે ફી ફી વિના તો વાત જ નહીં કરે. સરકારી ઈસ્પિતાલોમાં પણ સરકાર તરફથી આપવામાં આવતી દવાઓ ઘેર લઈ જશે અને તેનો ખાનગી પ્રેક્ટિસમાં ઉપયોગ કરશે સરકારી દવાઓનો સ્ટોક પાણી રેડીને સરખો કરી દેશે.

વકીલો તો આજકાલ ઝગડા વધારનારા જ થઈ ગયા છે. ઝગડા ન થાય તો તેમનો ભાવ કોણ પૂછે? વકીલની ચૂગાલમા જો અસીલ એક વખત ફસાઈ જાય છે, તો તેને કેટલાય અવળા રસ્તા ગ્રહણ કરવાનું શીખવવામા આવે છે. ખોટી સાક્ષી, ખોટી જુબાની, ખોટી વાતને સાચી પુરવાર કરવી, ગુનેગારને કાયદાની છટકબારી શોધીને નિર્દોષ સાબિત કરવો, નિર્દોષને ખોટા દાવપેચ લડાવીને ગુનેગાર

સાબિત કરવો અને સાચાને ખોટું અને ખોટાને સાચું સાબિત કરવું–આ બધી વકીલોના ડાબા હાથની રમત છે. આ રીતે વકીલાતનો ધંધો રાષ્ટ્રઘાતક, સમાજઘાતક, સત્ય અને ન્યાયના અભાવવાળો અને ઈમાનદારીના દુશ્મન જેવો બની ગયો છે અસીલો પણ ખોટા કેસ લાવીને વકીલોના ખીસ્સાં ભરવાનો પ્રયત્ન કરે છે વકીલો પણ જાણીજોઈને ખોટા કેસ લઈને પોતાની આવકમા વધારો કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે આ બધી માયાજાળ ધર્મને ધોખો આપવાનું કામ કરે છે

ચોરી અને લૂંટફાટ જેવા કુકર્મો પ્રત્યે સમાજ તિરસ્કારની નજરે જુએ છે. આવાં કાર્યો માટે સરકાર શિક્ષા કરે છે. લોકોમા પણ તે નિંદાપાત્ર બને છે. પ્રજા આવા લોકોથી ચેતીને ચાલે છે. પરંતુ સુધરેલી રીતે ચોરી અને બેઈમાની કરતા લોકોથી પ્રજા અજાણ હોય છે આવા લોકોથી બચવાનું ખૂબ જ મુશ્કેલ છે. આ સુધરેલી રીતોમાં ખોટી જાહેરાતોનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે

એક બુદ્ધિશાળી વ્યક્તિએ છાપામા જાહેરખબર આપીઃ 'જમતી વખતે માખીઓના ત્રાસથી બચવાનો ઉપાય–ફક્ત એક આનામાં લોકોએ જોયુ કે ઉપાય ખૂબ જ સસ્તો હતો લોકોએ એક એક આનાની ટિકિટો મોકલવા માડી. બધી ટિકિટો આવી ગયા પછી પેલા મહાશયે જવાબ લખી મોકલ્યો' 'જનાબ, જમતી વખતે એક હાથે જમો અને બીજો હાથ હલાવતા જાઓ'. માખીઓ આપને બિલકુલ

હેરાન નહી કરી શકે' ટપાલખર્ચ પેટે વધારાનો એક પૈસો અગાઉથી જ આવી ગયેલો હતો. (તે વખતે પોસ્ટકાર્ડની કીમત એક પૈસો જ હતી) પરિણામે ચાર પૈસા હજમ થઈ ગયા આ જાહેરાતમા લોકો ફસાયેલા હતા પેલા મહાન્ શય આ રીતે લગભગ દસપંદર હજાર રૂપિયા હજમ કરી ગયા.

તે જ પ્રમાણે પરદેશોમા કોઈની કોઈ વસ્તુ પડી જશે તો કોઈ ઉપાડીને ચાલતુ નહી થાય પેલી વસ્તુ સીધી પોલીસ સ્ટેશને પહોંચી જશે અને તેના માલિકને મળી જશે તેના કેટલાંય જીવતાજાગતા દૃષ્ટાતો મળી આવે છે. પરંતુ ભારતમા તો આ વસ્તુની ખબરજ નહીં પડે. વસ્તુ જ્યાં પડી ગઈ હશે, ત્યાથી ભાગ્યે જ જડશે

એક બ્રિટિશ ફર્મે થોડા જ વર્ષ પહેલા પોતાના ગ્રાહકોને ચાર લાખ પાઉન્ડ (લગભગ ૫૪ લાખ રૂપિયા) જેટલી રકમ પાછી આપી આ ફર્મ કાગળના ખોખાં બનાવતી હતી પહેલા એવી ધારણા હતી કે ખોખા ખૂબ જ મોઘાં પડશે ખોખાની કીમત વધારે રાખવામાં આવી હતી પરતુ પાછળથી ફર્મને જાણ થઈ કે ખોખા એટલાં બધા મોઘા નહોતા ફર્મની એટલો બધો નફો કરવાની ઇચ્છા નહોતી છેવટે ફર્મે પોતાના મુખ્ય ગ્રાહકોને એક પોંડે બે શિલિંગ લેખે વળતર કાપી આપ્યું આ વળતર મૂળ કીમતના દસ ટકા જેટલું થાય છે

અને ભારતમા એવી સ્થિતિ પ્રવર્તે છે કે ભારત

વિક્રય જેવી રૂઢિઓ છે. આ રૂઢિઓ બેઈમાનીના પ્રતીક જેવી છે. તદુપરાંત પણ ગીરો મૂકેલી વસ્તુ કે કોઈ સસ્થાની થાપણને હડપ થતાં વાર લાગતી નથી સસ્થાનીર કમનો ઉપયોગ ખાનગી કામ માટે થાય છે. એક કામ માટે એકઠી કરેલી રકમનો ઉપયોગ બીજા કામ માટે થાય છે. જમણવારોમાં પણ ખોટી સખ્યા બતાવવામા આવે છે. ખોટા કેસ લડવામાં આવે છે અને ખોટી સાક્ષીઓ પૂરવામા આવે છે. અપ્રામાણિકતાના બીજા પણ સેકડો બનાવો બને છે. આ બધા બનાવો આપણી અપ્રામાણિકતાના નગારાં વગાડે છે !

ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં પણ બેઈમાનીનો પાર નથી ધર્માદાની રકમ ઉચાપત કરી જવી કે ખાનગી કામમાં વાપરવી, એ તો સામાન્ય થઈ પડ્યું છે. ધર્મના નામે, વિધવાઓ, અપંગો અને અનાથોને નામે ફડ ભેગુ કરીને અગત સ્વાર્થ સાધી લેવો, તે પણ સામાન્ય થઈ પડ્યુ છે ધર્મના નામે ચમત્કારો બતાવવા અને અંધશ્રદ્ધાળુ લોકોને છેતરવા, તે પણ સામાન્ય થઈ પડ્યુ છે. આવા બેઈમાન લોકોનો ભારતમાં તોટો નથી ધર્મસ્થાનોમા જોડા ચોગય તે પણ રોજિદું થઈ પડ્યુ છે આવા બધા બનાવો ધર્મના નામનો બટ્ટો લગાડે છે

સેવાગ્રામનો આશ્રમ ગાધીજીના વસવાટ પછી તીર્થધામ જેવો બની ગયો હતો. એક વખત એક જાપાનીએ ગાંધીજીને ત્રણ વાદરાની મૂર્તિઓ ભેટ આપી હતી એક વાદરાની હથેળીઓ મો પર, બીજાની કાન પર અને ત્રીજાની

આંખો પર હતી ત્રણેય મૂર્તિઓ અત્યંત પ્રેરણાદાયી હતી : મોં, કાન અને આંખોને સંયમનો બોધપાઠ ભણાવતી. પરંતુ એક દિવસ કોઈક અજાણ્યો જઈ પહોંચ્યો અને ત્રણેય મૂર્તિઓ ઉઠાવી ગયો

સેવાગ્રામનું ભાડું સામાન્ય રીતે સ્ટેશનથી આશ્રમ સુધીનું ત્રણથી ચાર રૂપિયા થતું હતુ. પરંતુ ઘોડાગાડી વાળા પરદેશી અને અજાણ્યા લોકો પાસેથી પંદરથી વીસ રૂપિયા સુધી પડાવી લેતા હતા. કેટલાક લોકોનો સામાન ઊપડી જવાના બનાવો પણ બન્યા હતા

ભારતના તીર્થસ્થળોએ પંડાઓ જે લૂંટ ચલાવે છે, તે જોઈએ તો દંગ થઈ જઈએ. આ લોકો કોઈ પણ યાત્રાળુને ભાગ્યે જ છોડતા હશે. આ રીતે ધાર્મિક ક્ષેત્રોમાં પણ પ્રામાણિકતાનુ દેવાળું છે

રાજનૈતિક ક્ષેત્રમાં તો આજે મહદંશે બેઈમાની જ પ્રવર્તી રહી છે, ત્યાં કાળાધોળાં કરવા તે રાજનીતિજ્ઞો માટે ડાબા હાથનો ખેલ છે ચૂંટણીમા ઊભો રહેલો ઉમેદવાર લોકોને ફોસલાવીને, ખોટા વચન આપીને, પૈસા આપીને, મિષ્ટાન્ન જમાડીને, દારૂ અને માસનુ સેવન કરાવીને અને બીજા રસ્તાઓ શોધીને બાજી મારી જાય છે. ચૂંટણી જીતવા માટે જે રસ્તાઓ શોધવામા આવે છે, તેમા પ્રામાણિકતા કે નીતિ જેવુ કંઇ જ હોતુ નથી વળી, રાજકારણમા તો જે '૪૨૦' કરવામાં સિદ્ધહસ્ત હોય છે,

તે જ સફળ રાજનીતિજ્ઞ કહેવાય છે રાજકારણ એટલે જાણે બેઈમાનો અને બદમાસોનો અડ્ડો જ ન હોય! રાજકારણના દાવપેચમાં બેઇમાની જ હોય છે. સત્તા પર આવ્યા પછી પોતાના પક્ષના લોકોને નોકરી અપાવવી, લાંચ લેવી, લાઇસંસ અપાવવા, વેપારધંધામાં મદદરૂપ થવું કે અંદરખાનેથી ભાગીદારી રાખવી અને કારખાનાં ખોલાવવાની કારવાઈઓ ચાલે છે. જે લોકોને નોકરી કે ધંધાની સાચી આવશ્યકતા હોય છે, તેમને રખડવું પડે છે આ બધી અપ્રામાણિકતા–બેઈમાની સેવાના નામે ચાલતી હોય છે. સરકારી નોકરોમાં પણ નીચલા થરથી ઉપલા થર સુધી અનીતિ, લાચરુશવત અને બક્ષિસ લેવાનો રિવાજ થઇ પડયો છે. કોઈને વચન આપવાની પડી જ નથી. જે પક્ષની બોલબોલા હોય છે, તે વિરોધ પક્ષને દબાવવાનો, દૂર કરવાનો કે ખોટા આક્ષેપો મૂકવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

કલા અને સંસ્કૃતિના ક્ષેત્રમાં પણ બેઈમાનીનો પાર નથી. એકબીજાની નકલ કરવી, પારકાના લખાણુને પોતાના નામે ચડાવી દેવું, પારકાના પેંટ ટ ચિત્રને પોતાના નામે ચડાવવું–આ બધું આજે કલાના નામે ચાલી રહ્યું છે

શિક્ષણનું ક્ષેત્ર પણ બેઈમાનીથી અળગું નથી રહી શક્યું. આ ક્ષેત્રમાં પણ શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓમાં બેઇમાનીની ખેંચતાણ ચાલે છે જે વિદ્યાર્થી ટયૂશન રાખે છે, તેને પરીક્ષામાં પાસ કરવામાં આવે છે ટયૂશન ન રાખે, તે અભ્યાસમાં પાછળ પડી જાય છે, કારણ કે નિશાળમાં તો

શિક્ષકોને ભણાવવાની જ પડી નથી. શિક્ષકો જેમ તેમ કરીને કલાક (પિરીયડ) પૂરો કરે છે. કોઈક વિદ્યાર્થીને થોડુંક યાદ રહી જાય તો ઠીક, નહીતર કરો લીલાલહેર. વિદ્યાર્થીઓ પણ આવા અપ્રામાણિક શિક્ષકોને એટલા માટે લાંચ આપે છે કે તે તેમને પાસ કરી દે. આ રીતે શિક્ષકો વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી દક્ષિણા લઈને તેમને પાસ કરે છે કેટલાક વિદ્યાથીઓ પરીક્ષામાં ચોરી કરતા હોય છે આ વિદ્યાથીઓ ચોરી કરવાની પણ નવીનવી તરકીબો શોધી કાઢે છે કોઈ હાથ પર લખીને લઈ જાય છે, કોઈ ખીસામા, કોઈ જોડામા અને કોઈ ખાવાની વસ્તુમાં કાપલી લખીને મૂકી રાખે છે આ રીતે વિદ્યાદેવીના પવિત્ર મદિરમા પણ બેઈમાનીની પૂજા જોરશોરથી ચાલી રહી છે.

આધ્યાત્મિક ક્ષેત્ર પણ બેઈમાનીથી અળગું નથી રહી શક્યું. આ ક્ષેત્રમા પણ યોગના નામે, બ્રહ્મવિદ્યાના નામે અને ઈશ્વરસ્મરણના નામે કેટલીય પ્રપંચબાજી ચાલતી હોય છે ભક્તિના નામનો તો વેપાર જ ચાલે છે. ધધામાં અનીતિનું ધન રળીને ઈશ્વરને પણ ઠગવાનો અને ભગવદ્‌ભક્તિનો દેખાવ કરવાનો રિવાજ થઈ પડયો છે. પાપ કર્યા પછી તેના ફળમાથી બચવા માટે અને પાપમાથી મુક્ત થવા માટે ઢોંગી લોકો 'રામનામ'નો આશરો લે છે. પરંતુ આવા લોકો પોતે જ છેતરાઈ જાય છે આ લોકો પોતાના આત્માને પણ છેતરે છે ઇશ્વર એટલો બધો અન્યાયી નહી જ હોય કે તે આવા પાપીઓને કેવળ નામસ્મરણ કરવાથી

કે વખાણુ કરવાથી જ પાપમુક્ત કરી દે પાપકર્મ કર્યા પછી કોઈ પણ વ્યક્તિ તેનું ફળ ભોગવ્યા વિના છુટકારો કેવી રીતે મેળવી શકે?

આ જ રીતે વચનની પ્રામાણિકતા-આ બધા પ્રામાણિક ઈમાનદારીના પ્રકારો છે આ બધા પ્રકારોમાં પણ ભારતના લોકો ખૂબ જ પછાત છે કોઈને વચન આપ્યા પછી તેનુ પાલન ન કરવુ, આપેલા સમય પ્રમાણે મુલાકાત ન લેવી કે કામ ન કરવુ અને લીધેલી પ્રતિજ્ઞાને વળગી ન રહેવુ આ બધા પણ બેઈમાનીના જ પ્રકારો છે.

ખરેખર, આજે ભારત નીતિના ક્ષેત્રમા ખૂબ જ પાછળ પડી ગયેલું છે. ભારતમાં દુકાનદારીની ભાવના છે, મકાનદારીની ભાવના નથી જો કોઈ પણ કાર્યની પાછળ જીવનના કોઇ પણ ક્ષેત્રમાં દુકાનદારી(સ્વાર્થ)ની ભાવના ન હોય અને મકાનદારી(સેવા અને સહકાર)ની ભાવના હોય, તો ત્યાં ઈમાનદારી હોઈ શકે છે ઘરમાં માતા ગમે તે કામ કરે છે. આ કામ કરતી વખતે તેનામા દુકાનદારી-(સ્વાર્થ કે બદલા) ની ભાવના નથી હોતી. તે એમ નહીં ઇચ્છે કે તેણે આ કામ કર્યું તેનુ મહેનતાણુ મળવું જોઈએ. કામ કર્યા પછી તે કામનો હિસાબ રજૂ કરતી નથી માતા સેવા અને સદ્ભાવનાથી જ ઘરનુ કામ કરતી હોય છે મકાનદારીનો આ જ સિદ્ધાંત છે જ્યારે દુકાનદારીને બદલે મકાનદારીનો સિદ્ધાત ભારતના લોકોના

જીવનમાં સાકાર બનશે, ત્યારે જ ઈમાનદારીની જ્યોત પ્રગટશે

જૂના જમાનાનો આ પ્રસંગ છે હજરત અલી સાહેબ રાજકારભારનુ કામ કરતા હતા મીણબત્તી સળગતી હતી એ જ વખતે બે સરદારો તેમને મળવા આવ્યા તેમણે આ સરદારોને બેસવાનો ઈશારો કર્યો અને હિસાબ ગણવામાં પરોવાયા હિસાબ પૂરો ગણાયા પછી તેમણે પેલી મીણબત્તી ઓલવી નાખી અને ખીસામાથી બીજી મીણબત્તી કાઢીને સળગાવી. પેલા સરદારો આશ્ચર્યમાં પડી ગયા. તેમણે પૂછ્યું 'આપે એક મીણબત્તી ઓલવી નાખીને બીજી કેમ સળગાવી!' હજરત અલીએ કહ્યું: 'પહેલા હુ સરકારી કામ કરતો હતો, એટલે સરકારી મીણબત્તી સળગાવી હતી. હવે મારે મારું અંગત કામ કરવાનુ છે એટલે મેં ખાનગી મીણબત્તી સળગાવી. ઈમાનદારી ખાતર મારે આ પ્રમાણે કરવું જ જોઈએ. આમા ખોટું શું છે?'

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે હજરત અલીને સરકારી કામમાં પણ મકાનદારીના દર્શન થયાં. આ કારણને લીધે જ તે ઈમાનદાર બની શકયા. મકાનદારીનો અર્થ એ થાય છે કે ગમે તે કામ હોય, તોપણ તેની પાછળ આત્મીયતાની ભાવના, નિષ્ઠા, ધૂન, વફાદારી કે ઘરનું માનીને કરવાની વૃત્તિ હોવી. કાર્ય પોતે નાનુ કે મોટું નથી હોતું. જો આ પ્રકારની વૃત્તિ કેળવાય, તો ભારતની બેઈમાનીનું

માં કાળું થાય. પરંતુ આજસુધી તો બધે દુકાનદારીની ભાવના જ દેખાય છે આપણે કોઈ પણ કાર્ય નિસ્વાર્થભાવે કરતા ખચકાઈએ છીએ આ બેઈમાનીની જડ ખેંચી કાઢવાની છે.

માણુસે જો પોતાના જીવનને શ્રેષ્ઠ બનાવવુ હોય, તો તેણે પોતાના જીવનણા ઈમાનદારીની જ્યોતને સતત પ્રજ્જવલિત રાખવી પડશે. તેમ નહી થાય, તો માણુસ પોતાનું જીવન પણ ગુમાવશે અને તેના સંપર્કમાં આવનાર લોકોને પણ પતનના પંથે દોરી જશે. આવો માણુસ પોતાના સમાજ, દેશ અને ધર્મને પણ બદનામ કરાવશે.

ભારતના લોકોએ આંખો ઉઘાડવાનો સમય પાકી ગયો છે. પરદેશના લોકો પાસેથી આપણે બોધપાઠ લેવાનો છે. આધ્યાત્મિકતાની લાંબીચોડી વાતો કરવાનો કંઈ અર્થ નથી. પ્રત્યેક કાર્યને ઈમાનદારીપૂર્વક પૂરું કરીને આધ્યાત્મિકતાને જીવનમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

આપની પાસેથી હુ એટલી આશા રાખુ છું કે આપ ઈમાનદારીના પ્રત્યેક અંગને જીવનમાં ઉતારશો, જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં પ્રામાણિકતા અપનાવશો અને પ્રત્યેક કાર્યમાં પ્રામાણિકતાનો ખ્યાલ રાખશો. તેમ થશે, ત્યારે જ ઈમાનદારીની જ્યોત સફળતાથી સળગી શકશે અને આપણું માનવજીવન સફળ અને સુખી થશે

*

[૯]

જૈન સંસ્કૃતિનું પુણ્યપર્વ

જૈન સંસ્કૃતિમાં પર્વાધિરાજ પર્યુષણનું મહત્ત્વપૂર્ણ સ્થાન છે. આ પર્વ આપણાં ઊર્ધ્વમુખી વિરાટ ચિંતનનું સર્વોત્તમ પ્રતીક છે. આમાં આપણી સંસ્કૃતિ, સંસ્કારો અને સર્વોચ્ચ આધ્યાત્મિક જીવનનું રહસ્ય સમાયેલું છે.

આપણે જ્યારે પ્રાકૃત ભાષાના વાઙ્મયનો અભ્યાસ કરીએ છીએ, ત્યારે તેમાં પર્યુષણ શબ્દ માટે 'પજ્જુસણા' અને 'પજ્જોસવણા' એવા બે શબ્દો નજરે પડે છે. આ શબ્દોનુ સંસ્કૃત રૂપ 'પર્યુષણા, પર્યુષણ અને પર્યુપશમ' એવુ થાય છે પર્યુષણ શબ્દનો અર્થ થાય છે: આત્માને સંપૂર્ણ રીતે આત્મભાવમા સમાવી લેવો, આત્માભિમુખ થવુ, આત્માનુભવમાં તલ્લીન થવું, આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપનું ચિંતન-મનન કરવુ અને આત્મનિરીક્ષણ કરવું સંસારના વિકારોથી અળગા રહીને આત્મોન્નતિ કરવી પર્યુપશમતાનો અર્થ છે-શાંત રહેવુ જે વિકારોને લીધે આત્મા સંતપ્ત-

ક્ષુબ્ધ અને ચંચળ બન્યો છે અને આત્મરમણનો અપૂર્વ અલૌકિક આનંદ અનુભવી શકતો નથી, તે વિકારોને શાત કરવા

પર્યુષણ આત્મચિંતનનું પર્વ છે. પર્યુષણ આત્મ-મજ્જન, મનોમથન અને અંતકરણના સંશોધનનું પર્વ છે આ મંગળ ક્ષણોમાં સાધક ચિંતન કરે છે કે—'હું કોણ છું અને મારું શું સ્વરૂપ છે?'

આજનો સાધક જેટલો વિચાર બીજા લોકો માટે કરે છે, તેના સોમા ભાગનો પણ વિચાર પોતાના માટે કરતો નથી. 'હુ કોણ છું?'—આ પ્રશ્નનો તે વિચાર જ કરતો નથી.

આપણને કોઇ પૂછે કે, 'તમે કોણ છો?' તો તેના જવાબમાં આપણે તરત જ કહીશું કે, 'મારું નામ આ છે' પરતુ આ નામ તો આપણા શરીરનું છે અને આ શરીર નાશવંત છે. શુ ખરેખર આપણે શરીર જ છીએ? કે શરીરથી જુદા છીએ?

આખો બધી વસ્તુઓને જુએ છે. પરંતુ આપણે એમ કહીએ છીએ કે, 'હું જોઉં છું.' નાક સુગંધ લે છે. પરંતુ આપણે એમ કહીએ છીએ કે 'હુ સુગધ લઉં છુ' ચાલવાનુ કામ પગ કરે છે. પરંતુ આપણે કહીએ છીએ કે 'હુ ચાલુ છુ.' આ બધા પરથી એક વસ્તુ આપમેળે જ પુરવાર થાય છે કે જોવાનું કામ કરનારી આખો, સૂઘ-

-વાનું કામ કરનાર નાક અને ચાલવાનુ કામ કરનાર પગ– આ બધાથી અલગ એવું કોઈક 'હું' છે. માણસના શરીરમાંથી જ્યારે આ 'હું' નીકળી જાય છે, ત્યારે આ આંખો, આ નાક અને આ પગ અથવા એમ જ કહેવું જોઈએ કે આ સાડાત્રણ હાથનું શરીર જ્યાંનું ત્યા જ પડી રહે છે. મૃતાવસ્થામાં પડેલુ શરીર નથી જોઇ શકતું, નથી સૂંઘી શકતું અને નથી ચાલી શકતું. પછી આપ જ કહો 'આ હું એ કઈ બલા છે? આપે આ 'હું' વિષે કોઈ દિવસ વિચાર પણ કર્યો છે ખરો?"

ડોકટરો કહે છે કે, આંખની નજર બે પ્રકારની હોય છે—એક દૂરની અને બીજી નજદીકની દૂરની નજરવાળો દૂરની વસ્તુઓ સારી રીતે જુએ છે, પરંતુ પાસે પડેલી વસ્તુને સારી રીતે જોઈ શકતો નથી તેને પાસે પડેલી વસ્તુ ઝાખી અને અસ્પષ્ટ દેખાય છે. આપણે તેને વાંચવા માટે પુસ્તક આપીશુ, તો તે વાંચી નહીં શકે. તે કહેશે 'અક્ષરો સાફ દેખાતા નથી.' જેની નજર નજદીકની હશે, તે નજીદીકના પદાર્થોને સારી રીતે જોઈ શકશે નાના અક્ષરો પણ સારી રીતે વાંચી શકશો પરંતુ તે દૂરની વસ્તુઓને સારી રીતે નહીં જોઈ શકે

આજે આપણી દૂરની માનસિક નજર સારી છે. દૂરની વસ્તુઓ વિશે આપણે સારી રીતે જાણીએ છીએ અને તેનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ પણ કરીએ છીએ પરંતુ આપણા પોતાના વિશેનુ આપણુ જ્ઞાન કેટલું છે?—આ એક ગભીર પ્રશ્ન છે

આજનો સામાન્ય વિદ્યાર્થી અકબર, સિકંદર, હિટલર અને નેપોલિયનની જન્મતિથિ અને મૃત્યુતિથિ યાદ રાખે છે, પરતુ આશ્ચર્ય જેવું તો એ છે કે તે પોતાના બાપ કે દાદાની મૃત્યુતિથિ યાદ રાખતો નથી

ભારતના ઋષિઓએ, શ્રમણોએ અને નિર્ગ્રંથોએ એકી અવાજે કહ્યુ છે કે સૌથી પહેલા આત્માને ઓળખો 'आत्मान विद्धि।' જેણે એક આત્મતત્ત્વને ઓળખી લીધું છે, તેણે બધુ જ ઓળખી લીધું છે' 'જે એવ જાણઈ તે સચ્ચં જાણઈ' મહાત્મા ઈસુએ પણ કહ્યું છે 'Know thyself' (પહેલા તું તારી જાતને ઓળખ–તુ કોણ છે?)

કુરુક્ષેત્રના મેદાનમા વીર અર્જુનને ઉપદેશ આપતાં શ્રીકૃષ્ણે કહ્યુ 'જે પોતાની જાતને નથી ઓળખતો, તે પોતાની સાથે જ શત્રુ જેવો વ્યવહાર રાખે છે'

'अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रवत् ।'

જૈન સસ્કૃતિનુ આ પુણ્યપર્વ સંદેશો આપે છે: 'તમે તમારી જાતને ઓળખો' ખરેખરી રીતે તો આત્મદર્શન એજ વિશ્વદર્શન છે એક જનાચાર્યે કહ્યુ છે 'પહેલાં તમે તમારું કલ્યાણ કરો અને બની શકે તો બીજાનું પણ કલ્યાણ કરો; પરતુ જ્યારે એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય કે પોતાનુ કલ્યાણ કરવુ કે બીજાનુ કલ્યાણ કરવું, ત્યારે આત્મકલ્યાણ જ કરવુ જોઈએ

(આદહિદ કાદવ્વ, જદિ સક્કઇ પરહિદ ચ કાદવ્વં,
આદહિદ પરહિદો, આદહિદં સુટ્ઠુ કાદવ્વં’)

હિંદીમાં એક જાણીતી કહેવત છે કે ઘરમા દીવો સળગાવ્યા પછી જ મસ્જિદમા દીવો સળગાવાય છે. અંગ્રેજી ભાષામાં પણ કહેવત છે ‘ Charity begins at home ’

ઉદારતા કે પુણ્યની શરૂઆત આપણા ઘરથી જ થાય છે. વૈદિક ઋષિઓએ કહ્યું છે ‘विद्धि विद्धि स्वतत्त्वम् ।’ -તમારી જાતને સારી રીતે ઓળખી લો-‘ હું કોણ છું ?’

સાધક પોતાની જાતને ઓળખે છે, એટલે સમ્યગ્-દર્શનનો અલૌકીક પ્રકાશ પ્રાપ્ત થાય છે. અને સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થતા જ કષાયો ક્ષીણ થવા માંડે છે અને વીતરાગ ભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે સાધનાનાં આખરી ધ્યેય પણ આ જ હોય છે એટલા માટે સૌથી પહેલા પોતાની જાતને ઓળખવાનું જરૂરી છે. આજના પૂણ્યપર્વની પુનિત પ્રેરણા પણ આ જ છે.

*

[૧૦]

ક્ષમાપર્વ

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં સાંસ્કૃતિક પર્વોનું વિશેષ મહત્ત્વ છે. સામાન્ય રીતે અમુક ખાસ પ્રસંગોની પુણ્યસ્મૃતિમાં આ પર્વો ઉજવાય છે તેમા જીવનના મહાન અને ઉજ્જવળ આદર્શોની પ્રેરણા આપવાનો ઉદ્દેશ હોય છે.

જૈન ધર્મમા બધા જ પર્વો મહત્ત્વના છે, પરંતુ 'પર્વાધિરાજ' નું મહત્ત્વપૂર્ણ બિરુદ તો પર્યુષણને જ આપવામાં આવ્યુ છે આ પર્વની પ્રતીક્ષા આવનારી જાનની જેમ કરવામા આવે છે અને તેનું આગમન થતા જ લોકોના મનમાં નવું ચેતન નવી જાગ્રતિ અને ભવ્ય ભાવનાનો ચમકારો થાય છે જે લોકોની જીભે કોઈ દિવસ ધર્મનુ નામ પણ ચડતું નથી, તે પણ આ પવિત્ર પુણ્ય પળોમા પર્યુત્સુક બનીને ધર્મસાધના કરતા નજરે પડે છે. એક સપ્તાહની ભાવપૂર્ણ સાધના પછી પર્વનો જે છેલ્લો

દિવસ આવે છે, તેને સવત્સરી કહેવામાં આવે છે. સવત્સરી પર્વને બીજા શબ્દોમાં ક્ષમાપર્વ કહેવામા આવે છે

પૃથ્વીને પણ ક્ષમા કહેવામાં આવે છે. ધરતી પર છોતરા, લાકડા અને છાણ જેવી વસ્તુઓ પડે છે. આ વસ્તુઓને ધરતી ધીરે ધીરે પોતાના સ્વરૂપમા ફેરવી નાખે છે. આ બધા વસ્તુઓનુ મૂળ સ્વરૂપ અદૃશ્ય થઈ જાય છે. બરાબર તેવી જ રીતે વિકૃત સંયોગોને ભૂલી જઈને, પારકાએ પહોંચાડેલા કષ્ટોને મનમાથી કાઢી નાખીને તેનુ સહેજ પણ અહિત ન ઇચ્છવુ તેનુ નામ છે ક્ષમા.

ક્ષમા કાયરોનુ નહીં, પરતુ વીરોનુ ભૂષણ છે જે કાયર હોય છે, તે ક્ષમાશીલ નથી હોતો. અહી વીરનો અર્થ મજબૂત શરીરવાળા કે વાણીશૂરો એમ નથી થતો, પરતુ દૃઢ મનોબળવાળો આત્મવીર એમ થાય છે. જે ક્રોધનો પ્રસંગ હોવા છતાય ક્રોધાયમાન નથી થતો, ગાળોનો જવાબ પણ મીઠા હાસ્યથી આપે છે, તોફાનમા પણ જે દૃઢતાથી ઊભો રહે છે, તે જ સાચો વીર છે એટલા માટે જ આર્ય ઋષિઓએ કહ્યું છે 'ખમા પહુસ્સ.' શકિતશાળી માણસની ક્ષમા એ જ સાચી ક્ષમા છે.

આધુનિક કવિ 'દિનકર'ના શબ્દોમા—

'ક્ષમા સોહતી ઉસ ભુજગકો,
જિસકે પાસ ગરલ હો,
ઉસકો ક્યા જો દતહીન,
વિષરાહત વિનત સરલ હો ?'

સ્ટર્ન નામના એક અંગ્રેજ લેખકે પણ લખ્યું છે:

'A coward never forgives The brave only know how to forgive'

'કાયર કોઇ દિવસ ક્ષમા આપી શકતો નથી. સબળ જ ક્ષમા આપી શકે છે.'

જે માણસ નિર્બળ હોય છે, તે જ પારકાનો આશ્રય શોધે છે. જેની પાસે આત્મબળ અને મનોબળનો અભાવ હોય છે, તે જ શસ્ત્રબળનો આશ્રય લે છે. જેનું આત્મબળ –મનોબળ દૃઢ હોય છે, તે બીજા શાસ્ત્રનો આશ્રય નથી લેતો. તેને શારીરિક શક્તિ કે શસ્ત્રશક્તિની આવશ્યકતા જ રહેતી નથી.

ક્ષમા માણસને સહનશીલ અને શાંત બનાવે છે. ક્ષમા પોતાની અનંત શક્તિને ઓળખવાનો સંદેશ આપે છે. ક્ષમા કહે છે. 'અપકાર પર અપકાર કરવો, ગુનેગારને શિક્ષા કરીને નિર્બળ બનાવવો, એ કાર્ય તો દુર્જનોનું છે. અપકાર કરનાર પર ઉપકાર કરવો, ગુનેગારને પ્રેમથી વશ કરવો અને ક્ષમાથી આતતાયીઓના હૃદયનું પરિવર્તન કરવું, એ કાર્ય ઉત્તમ પુરુષોનું છે.'

એચ ડબલ્યૂ શો નામે એક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાને લખ્યું છે 'There is no revenge so complete as forgiveness.' ગુનેગાર પર પૂરેપૂરું વેર વાળવુ હોય, તો તેનો સારામાં સારો ઉપાય ક્ષમા જ છે. ગમે તેવા

કાર્યને પણ સિદ્ધ કરવાનો વશીકરણ મંત્ર ક્ષમા જ છે. ક્ષમાનું શસ્ત્ર ગુનેગારના હૃદયને સ્પર્શ્યા વિના રહેતું નથી. ભયંકરમા ભયંકર માણસ પણ ક્ષમાના શસ્ત્રથી પરાજય પામે છે. જેના હાથમાં ક્ષમારૂપી અજેય અસ્ત્ર હોય છે, તેને દુર્જન માણસ સહેજ પણ નુકસાન પહોંચાડી શકતો નથી.

સ્પેને એક જગ્યાએ કહ્યું છે:

'To return evil for good is devilish, to return good for good is human, but to return good for evil is God-like.'

'અપકારનો બદલો અપકારથી લેવો તે આસુરી વૃત્તિ છે, ઉપકારનો બદલો ઉપકારથી વાળવો તે માનુષી વૃત્તિ છે અને અપકારનો બદલો ઉપકારથી વાળવો તે દૈવી વૃત્તિ છે'

દૈવી ગુણો વિશે પોપે પણ કહ્યું છે 'To err is human, to forgive is divine'

'માણસ ભૂલ કરે તે સ્વાભાવિક છે, પરંતુ તેને ક્ષમા આપવી તે દૈવી ગુણ છે' કોઈની સાથે ઝઘડો થયો હોય કે વેર બંધાયું હોય તેને હૃદયમા સંઘરી રાખવું તે પાશવી વૃત્તિ છે, દૈવી વૃત્તિ નથી.

ગુનેગારના ગુનાને હૃદયમાથી કાઢી નાખીને તેની સાથે પ્રેમથી વર્તવું, તે જ દૈવી વૃત્તિ છે. તેની ગાળોને પણ આશીર્વાદ જેવી માનવી જોઈએ.

મહાત્મા ઈસુ ખ્રિસ્તને જ્યારે શૂળીએ લટકાવવા લઈ જવામાં આવતા હતા, ત્યારે તેમણે કહ્યું હતું. "O father ! forgive them They know not what they do' (ઓ પરમ પિતા! આ લોકોને માફ કરજે. આ લોકો શું કરે છે, તેની તેમને ખબર નથી.)

શ્રમણ સંસ્કૃતિના અગ્રદૂત ભગવાન મહાવીર ક્ષમાના પરમ ઉપાસક હતા. હજરત મહમ્મદ પણ ક્ષમાના કટ્ટર હિમાયતી હતા. મીરાં, સંત તુકારામ, આચાર્ય અમરસિંહજી, મહાત્મા ગાંધી અને વિનોબાના જીવનમાથી પણ ક્ષમાનો બોધપાઠ મળે છે. ક્ષમા આપણું જીવન છે, ધર્મ છે, પ્રાણ છે અને આત્મા છે. તેના પુણ્યપ્રવાહમા સ્નાન કરનાર માણસ એક વખત તો બોલી જ ઊઠશે

'ખામેમિ સવ્વે જીવે, સવ્વે જીવા ખમતુ મે,
મિત્તી મે સવ્વ ભૂએસુ, વેર મજ્ઝ ન કેણઈ'

'હુ બધા જીવોની ક્ષમાયાચના કરુ છું બધા જીવો મને ક્ષમા કરે સૌ જીવો સાથે મારી મૈત્રી છે મારે કોઈની સાથે વેર નથી'

શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે શ્રમણોને 'બૃહત્કલ્પસૂત્ર'ના ચોથા અધ્યાયમાં સ્પષ્ટ આજ્ઞા આપી છે 'ભિક્ખૂય અહિગરણં કટ્ટુ ત અહિગરણ અવિઓસવેતા, નો સે કપ્પઈ ગાહાવઈ કુલ ભત્તાએ વા પાણાએ વા નિક્ખમિત્તએ વા પવિસિત્તએ વા, બાહિયા વિચાર ભૂમિં વા વિહાર ભૂમિ વા નિક્ખમિત્તએ વા પવિસિત્તએ વા'

'હે સાધક ! જો કોઈ શ્રમણ સાથે કોઈ કારણસર તારે કજિયો થઈ જાય, તો તારે તેની ક્ષમાયાચના કરી લેવી. ક્ષમાયાચના ન થાય ત્યાં સુધી તારે ખોરાકપાણી ન લેવાં જોઈએ, શૌચાદિક ક્રિયાઓ પણ ન પતાવવી જોઈએ અનેસ્વાધ્યાય (અભ્યાસ) પણ ન કરવો જોઈએ.'

ઘરમાં આગ લાગે છે, ત્યારે તેનો માલિક પહેલાં આગ ઓલવી નાખે છે અને પછી જમવા બેસે છે. ઘરમાં આગ લાગી હોય, ત્યારે જો તે જમવા બેસી જાય, તો લોકો તેને 'મૂર્ખ' કહીને બોલાવે. જેના અંતર્મનમા ક્રોધની પ્રચંડ જ્વાળા સળગતી હોય. જેની આંખો ક્રોધથી લાલચોળ થઈ ગઈ હોય અને જેનુ લોહી ગરમ પાણીની જેમ ઊકળી રહ્યુ હોય, તેના માટે આવા સમયે ભોજન કે અભ્યાસ કરવાનુ યોગ્ય છે?

બાઈબલના 'જૂના કરાર'માં મહાત્મા ઈસુ કહે છે: 'તમે પ્રાર્થના કરવા માટે દેવમંદિરમા જાઓ છો. ત્યાં પહોંચ્યા પછી તમને યાદ આવે કે અમુક પડોશી સાથે મારે મતભેદ થયો છે, તો મંદિરના બારણેથી જ તમે પાછા ફરી જજો. પહેલા જઈને પેલા પડોશી સાથે મનમેળ કરી આવજો. ત્યારબાદ જ દેવને ભેટ ધરજો.'

એક બીજા અંગ્રેજ લેખકે પણ લખ્યું છે

'Never does the human soul appear so strong as when it foregoes revenge and dares to forgive an injury'

માણસ જ્યારે સામા માણસ સાથેનું વેર લેવાની વૃત્તિ કાઢી નાખે છે અને તેણે કરેલા અપરાધોને માફ કરવાની હિંમત કરે છે, તે વખતે તેનો આત્મા પ્રબળ શક્તિ ધરાવતો થઈ જાય છે. આટલી પ્રબળ શક્તિનો ભૂતકાળમાં તેને ક્યારેય અનુભવ થયેલો હોતો નથી.

ભગવાન મહાવીરે કહ્યું 'જેની સાથે તારે વેર બંધાયું હોય, તેને તારે ક્ષમા આપવી જોઈએ; પછી ભલે તે તને સન્માન આપતો હોય કે ન આપતો હોય, તને તેણે ક્ષમા આપી હોય કે ન આપી હોય. તું તેનાં કૃત્યો તરફ નજર કરીશ નહીં. તારે તરત જ તેની ક્ષમા માગી લેવી જોઈએ'

ક્ષમાના મહત્ત્વનો સ્વીકાર કરતા આધ્યાત્મિક પ્રકરણમાં લખ્યું છે 'એક માણસ છાસઠ કરોડ ભાવોપવાસ કરે છે અને બીજો માણસ એક કડવુ વેણ શાંતિથી સહી લે છે બીજા માણસને જે ફળ મળે છે, તે છાસઠ કરોડ ભાવોપવાસના ફળ કરતા ઘણુ વધારે હોય છે.'

ક્ષમાપર્વનો મહત્ત્વનો સદેશ છે

'જેની સાથે આપણે અણબનાવ થયો હોય કે કજિયો થયો હોય, તેની ક્ષમા માગવી હૃદય પર જામેલા કાળાશના પોપડાને ઉખેડીને હૃદયને સ્વચ્છ દર્પણ જેવું બનાવવુ ભૂતકાળનુ કોઈ પણ કડવુ સ્મરણ અતઃકરણના એકાદ ખૂણામા ન રહી જવુ જોઈએ. હૃદય નિર્દંશ અને નિર્મળ બનવુ જોઈએ સવત્સરી પછી જાણે નવા નામે જીવનનો પ્રારભ કરવાનો છે.

[૧૧]

જીવન-ઘડતરનો પાયો

ભારતવર્ષની સંસ્કૃતિ અને સંસ્કારની ગણના જગતની સર્વશ્રેષ્ઠ સંસ્કૃતિ અને સંસ્કાર તરીકે થાય છે. આ સંસ્કૃતિ હજારો વર્ષથી જીવનઘડતર વિશે પ્રકાશકિરણો ફેંકી રહી છે, જીવન વિશે મહત્ત્વપૂર્ણ પૃથક્કરણ કરી રહી છે. ભારતીય સંસ્કૃતિએ જીવનમહેલના ચણતર અને ટકાઉપણા માટે એક વિશિષ્ટ ગુણને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. આ વિશિષ્ટ ગુણને જીવનઘડતરનો પાયો કહેવામાં આવે છે. આ ગુણ છે વિનય! આપણા જીવનનો આખો મહેલ આ વિનયરૂપી પાયા પર ટકેલો છે ઊંચા આચાર, ઊંચા વિચાર અને સાત્ત્વિક તપશ્ચર્યા જેવા જે ગુણો છે, તે ખૂબ જ સુંદર છે, જીવનમહેલના સોનેરી કળશ જેવા છે આ સોનેરી કળશ હંમેશાં ઝગારા મારે છે અને જગતને પોતાના તરફ આકર્ષે છે જો આપણા જીવનમહેલના પાયામાં વિનયની ઈંટ મૂકવામાં આવી હશે, તો જ આ કળશ ઝગમગશે.

એક ઝાડ લીલુંછમ છે. ફળ અને ફૂલોથી લચી પડેલુ છે. પક્ષીઓના કલરવથી ગુંજી ઊઠે છે લોકો તેના છાંયડે બેસે છે. પરંતુ આ ઝાડની આબાદી ક્યાં સુધી ટકી રહેશે? જ્યા સુધી તેનાં મૂળ મજબૂત હશે ત્યા સુધી. જો આ ઝાડના મૂળ સડી ગયેલાં અને નબળાં હોય, તો તે કેટલા દિવસ સુધી લીલુંછમ રહી શકે? પક્ષીઓ તેના પર ક્યાં સુધી કલરવ કરશે? મુસાફરો તેની છાયામા ક્યા સુધી વિશ્રાંતિ લેશે? આંધીનો એક ધક્કો લાગતાં જ આવું નબળું ઝાડ જમીનદોસ્ત થઈ જશે, વંટોળિયા સામે સહેજ પણ ટક્કર નહીં ઝીલી શકે વીજળીનો ચમકારો જોતા જ તે ઊખડી પડશે. ધર્મ અને સંસ્કૃતિરૂપી વિશાળ વૃક્ષને પણ વિનયરૂપી મૂળ ન હોય તો આ જ દશા થાય છે

'જ્ઞાતાસૂત્ર'માં એક મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રશ્નોત્તરી છે. જીવનની કસોટી કરનાર શ્રેષ્ઠી સુદર્શન મુનિ થાવચ્ચાપુત્રને પૂછે છે. 'જૈન ધર્મનુ, જૈન સસ્કૃતિનુ અને જૈન દર્શનનુ મૂળ શુ છે?—કિં મૂલએ ધમ્મે?' પેલા મહાન મુનિએ ક્ષમા, દયા, સરળતા ઇત્યાદિને ધર્મનું મૂળ ન જણાવતા સ્પષ્ટ શબ્દોમા 'વિજય'ને જ ધર્મનું મૂળ કહ્યુ—સુદંસણા! વિણયમૂલે ધમ્મે'

જૈન ધર્મના મહાન કલાકાર ભગવાન મહાવીરે છેલ્લા પ્રવચનમાં કહ્યુ હતું કે, 'મૂલ ધમ્મસ્સ વિણઓ' બૌદ્ધધર્મમા તો મહાત્મા બુદ્ધે વિનય પર એક આખું

પિટક જ રચ્યું છે. હજરત મહંમદ સાહેબે 'હદીસ'માં વિનયનું મહત્ત્વ વર્ણવતાં લખ્યું છે. 'મન યા હર મુરિંફ્કો યા હર મુલ ઔરે કુલ્લિ હી' જે વિનયી બન્યો છે, તે જ સદ્‌ગૃહસ્થ બન્યો છે.

એક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાને આ જ વસ્તુ બીજી રીતે લખી છે: 'Sense shines with double lustre, when it is set in humility' હીરો એકલો હોય છે, ત્યારે તે વધારે શોભી ઊઠતો નથી, પરંતુ તેને જ્યારે સોનામાં મઢવામાં આવે છે, ત્યારે તે ઓર ચમકી ઊઠે છે. એ જ પ્રમાણે જ્યારે બુદ્ધિ સાથે વિનયનો મેળ જામે છે, ત્યારે તે બમણો પ્રકાશ આપે છે. બીજા એક વિદ્વાને પણ કહ્યું છે: 'Humility is mother, nurse, root and foundation' નમ્રતા બધા જ સદ્‌ગુણોની માતા, પોષક, મૂળ અને પાયો છે.

મહાત્મા ઑગસ્ટાઈનને પણ એક વખત કોઈ જિજ્ઞાસુએ પ્રશ્ન કર્યો · 'ધર્મનું સૌપ્રથમ લક્ષણ શું છે?' પેલા મહાન તત્ત્વવેત્તાએ જવાબ આપ્યો. 'ધર્મનુ પહેલું, બીજું કે છેલ્લું લક્ષણ વિનયમાં જ સમાયેલુ છે'

વિનય એવું લોહચુંબક છે જે બીજા સદ્‌ગુણોને પોતાના તરફ ખેંચે છે. આપ જાણો છો કે સોનું પણ ધાતુ છે અને લોઢુ પણ ધાતુ છે પરંતુ હીરા, પન્ના, માણેક કે મોતીનું જડતર આપણે સોનામાં જ કેમ કરીએ છીએ? આપણે આ બધી વસ્તુઓ લોઢામાં કેમ જડતા

નથી ? કારણ સ્પષ્ટ છે કે સોનામા નમ્રતા છે, નરમાશ છે. સોનાને જેટલુ વધારે ટીપવામા આવે છે, તેટલુ જ તે વધારે નરમ બને છે. નમ્ર અને નિર્મળ હોવાને લીધે જ સોનાને કુંદન કહેવામા આવે છે. તેવી જ રીતે નમ્ર અને નિર્મળ હોય તે પુરુષને જ પવિત્ર કહેવામાં આવે છે. નરમાશને લીધે સોનાને જ્યારે હીરા સાથે જડવામા આવે છે, ત્યારે તેની કીમત લાખોની થાય છે. જો સોનું પણ લોઢાની જેમ કઠણુ હોત અને હીરાને સ્થાન ન આપતું હોત, તો તેની કીમત લાખોની ન જ અંકાત. જીવનને વિનમ્ર બનાવવાનો અર્થ થાય છે-સોનુ બનાવવાનો. જીવન જ્યારે સોનું બની જાય છે, ત્યારે તેમાં ક્ષમા, દયા, સત્ય, પ્રેમ ઇત્યાદિના ઝગમગતા હીરા જડાઈ જાય છે. તે જીવન કીમતી બની જાય છે. બહુમૂલ્ય જીવન જ્યાંજ્યાં જાય છે, ત્યાંત્યા સુખ અને શાતિની વાસળી વગાડે છે.

રાતનો સમય છે ચારે બાજુએ અધકાર પ્રસરી ગયો છે. જે ઓરડામા પ્રકાશ હોય છે, તેમા ચોર આવી શકતો નથી. આ જ રીતે જે વ્યક્તિનો હૃદયરૂપી ઓરડો વિનયના મગલમય પ્રકાશથી ઝગમગી રહ્યો હોય છે, ત્યા દુર્ગુણરૂપી ચોર પ્રવેશી શકતો નથી.

જે સાધક અભિમાનમા ફુલાઈ જાય છે, તે પોતાની જાતને જ ભૂલી જાય છે કુતુબમિનાર પર ચઢીને કોઈ માણસ બીજાને વામણા માનવા લાગે, તો તે માણસ પણ બીજાની નજરે વામણો જ લાગશે. જે માણસ બીજાને

હલકા માનતો હશે, તે જ્યાં જશે ત્યાંથી ખાલી હાથે જ પાછો ફરશે, પછી તે સાધુસંત પાસે જાય કે સાક્ષાત ઈશ્વર પાસે જાય અભિમાની માણસ ફૂટેલા ઘડા જેવો છે. ફૂટેલો ઘડો હમેશાં ખાલી જ રહે છે. તે જ્ઞાનના પ્રકાશથી પણ વંચિત રહી જાય છે. એક પાશ્ચાત્ય વિચારકે કહ્યુ છેઃ 'તમે ખાલી થઈને જશો, તો સદ્ગુરુઓને પણ ખાલી કરી શકશો. તમે કૂવામાં ઘડો નાખો છો, પરંતુ જો આ ઘડો નીચે જઈને નમે નહી, તો તેમા એક ટીપું પણ પાણી ન ભરાય. આ જ પ્રમાણે જો તમારે કોઈ મોટા માણસ પાસે જવાનું થાય અને તમે ત્યા જઈને નમી ન પડો, તો તમને તેની પાસેથી કંઈ જ જ્ઞાન ન મળી શકે. આટલા વિરાટ સમુદ્ર તરફ જ નજર કરો. નાનીનાની નદીઓમાથી પાણી લેવા માટે તે તેમનાથી નીચો જ રહે છે. એટલા માટે જ એક કવિએ કહ્યું છે .

'ન હમ કુછ હસકે સીખે હૈ, ન હમ કુછ રોકે સીખે હૈ,
જો કુછ થોડાસા સીખે હૈ, કિસીકે હોકે સીખે હૈ '

જે પોતાના અભિમાનમા જ અકડાયેલો રહે છે, તે બીજા પાસેથી કંઈ જ શીખતો નથી અભિમાનને લીધે સાધકની શી દશા થાય છે, તે જૈનશાસ્ત્રની એક પ્રકાશમય કથા પરથી સ્પષ્ટ થશે

ભગવાન ઋષભદેવના બીજા પુત્ર બાહુબલિ સાધુ બન્યા તે પહેલાં જ તેમના નાના ભાઈઓએ ભગવાન ઋષભદેવ પાસેથી દીક્ષા લઈ લીધી હતી. બાહુબલિ સાધુ

થઈ ને જંગલમાં તપશ્ચર્યા કરવા ચાલ્યા ગયા. ભયાનક જંગલ ! ચારે તરફ જનશૂન્ય નીરવતા ! ત્યાં તેમણે ઊભા પગે ધ્યાન ધર્યું. એક-બે દિવસ નહીં, એક-બે મહિના નહીં; પરંતુ બાર મહિના જેટલો સમય પસાર થઈ ગયો શરીર પર વેલા ચઢી ગયા કાનમાં પક્ષીઓએ માળા બાંધ્યા પરંતુ હજુ સુધી સાધના સફળ નહોતી થઈ. તેમના આંતર્મનમાં અભિમાનનો સાપ ફૂંફાડા મારતો હતો. તેમને થતું હતું 'હું મારા નાના ભાઈઓને કેવી રીતે વંદન કરું ?' અભિમાનનો આ ખટકો જ તેમની સાધનાને દૂષિત બનાવતો હતો છેવટે ભગવાન ઋષભદેવને આ વાતની ખબર પડી તેમણે તેમની દીક્ષિત પુત્રી બ્રાહ્મી અને સુંદરી નામની સાધ્વીને બાહુબલિ પાસે મોકલ્યાં. સાધ્વી બહેનોએ મીઠા અવાજે ગાવા માંડયું :

'વીરા મારા, ગજ થકી ઊતરો રે'

બાહુબલિના કાનમાં આ અંતર્નાદ ગુંજી ઊઠ્યો. ઉદ્‌બોધનની એક ચિનગારી મળતા જ બાહુબલિનો અંતરાત્મા જાગી ઊઠ્યો તેમનું અભિમાન ઓગળી-ઓસરી ગયું. તેમણે નાના ભાઈઓને વંદન કરવા માટે પગ ઉપાડવાની તૈયારી કરી તેમના અંતરમાં કેવળજ્ઞાનનો ઝળહળતો પ્રકાશ પથરાઈ ગયો સદ્ધ્યાનો જાજ્વલ્યમાન સૂર્ય વાસના, અભિમાન અને મોહના અંધકારને ચીરી નાખે છે.

આ છે વિનયના ચમત્કારનું પ્રોજ્જ્વળ દૃષ્ટાંત ! વિનય એક સામાન્ય સાધકને ભગવત્-પદ સુધી લઈ જાય

છે. હલકા ગોત્રની નિસરણી પરથી ઠેઠ ઊંચા ગોત્રના પગથિયા સુધી લઈ જાય છે. ગમે તેવા પર્વતને પણ પાણીનો વેગવંત પ્રવાહ ધોઈ નાખે છે. તે પોતાનો માર્ગ મોકળો કરે છે. આ જ રીતે વિનયનો પ્રબળ માનસપ્રવાહ ગમે તેવા કઠોર હૃદયને પણ માખણ જેવું નરમ બનાવે છે. વિનય સાચો પ્રકાશ છે, સાચો વિકાસ છે, અસીમ માધુર્ય છે અને સદ્‌ગુણોનો ભંડાર છે. પરંતુ આવશ્યકતા છે સાચા વિનયની. આજકાલ દુનિયામાં નકલી વસ્તુઓનું ખૂબ જ ચલણ છે. સાચા મોતીના બદલે કલ્ચર મોતી અને સાચા સોનાને બદલે રોલ્ડ ગોલ્ડ આ જ રીતે વિનયના નામે આજે હીનભાવ, ગુલામી, ખુશામત અને વખાણ જ ચાલે છે આ બધી વસ્તુઓમાં અને વિનયમાં તફાવત છે. જ્યા વિનય હોય છે, ત્યા સાચો વિવેક હોય છે, સ્વમાન હોય છે. જ્યાં હીનભાવ, ગુલામી, ખુશામત અને વખાણ હોય છે, ત્યાં મોહ, અસત્ય, ભય અને તૃષ્ણા જ વધારે હોય છે.

એટલા માટે વિનયનો અર્થ કેવળ શરીરને નમાવવું એવો જ થતો નથી શરીર તો મળમૂત્રનો ભડાર છે. માસનુ પૂતળુ છે હાડકાનો ઢગલો છે. આવા શરીરને માબાપ કે ગુરુના ચરણમા ઝુકાવવાનો અર્થ થાય છે- આપણુ સમગ્ર જીવન સમર્પી દેવુ મહાપુરુષોની મહાનતા છૂપી રહી શકતી નથી. તેમના સદ્‌ગુણો ઝળ્યા જ કરે છે. તેમના પ્રત્યે આપણે સદ્‌ભાવના પ્રગટ કરીએ. આપણે તેમને મહત્ત્વ આપીએ.

કોઈ સાધક જ્યારે મહાપુરુષોના ચરણે જાય છે; ત્યારે શ્રદ્ધા અને ભક્તિથી તેનું માથું ઢળી પડે છે. તે 'મત્થએણ વંદામિ' કહીને નમસ્કાર કરે છે. માથું આખા શરીરનું શ્રેષ્ઠ અંગ છે. તે વિચારોનો ખજાનો છે. માણસની જે પ્રતિષ્ઠા અને ઇજ્જત હોય છે, તે માથાને લીધે જ હોય છે. જો માથું ન હોય, તો સાડાત્રણ મણનું શરીર મુડદા જેવું છે. માથુ નમાવવાનો અર્થ થાય છે 'હું મારું માથું ભેટ ધરું છું, હું મારું સર્વસ્વ અર્પણ કરી દઉં છું, હું મારા વિચારો તમારે અધીન કરી દઉં છું; તમારા જે વિચારો હશે, તે જ મારા વિચારો હશે, તમારી જે ભાવનાઓ હશે, તે જ મારી ભાવનાઓ હશે, તમે જે શબ્દો બોલશો તે જ શબ્દો હું બોલીશ, આપણી વચ્ચે દ્વૈત જેવું નહીં રહે' વિચાર, વર્તન અને ચિંતનમાં એકરૂપતા લાવવી એ જ માથુ નમાવવાનો અર્થ છે જો તમે તમારી ભાવનાઓ તેમને અર્પણ ન કરો, આજ્ઞાનું પાલન ન કરો, ઉપેક્ષા કે અવગણનાની નજરે જુઓ, તેમના સંદેશને પગ નીચે કચડી નાખો, તેમના આદર્શોને હવામાં તરતા રાખો કે તેની ઠેકડી ઉડાડો, તો માથું નમાવવાનો કોઈ જ અર્થ નથી. તે કેવળ યાંત્રિક ક્રિયા જ બની જાય છે. મશીનની જેમ જ તે એક પ્રકારનું શારીરિક હલનચલન થઈ પડે છે. તેનાથી જીવનનો વિકાસ થતો નથી. હાથ જોડીએ, પરંતુ મન ન જોડીએ તો તેનો શો અર્થ ? એક કેદી પણ હાથ જોડતો હોય છે. એક ગુલામ પણ

પોતાના શેઠને હાથ જોડે છે. તેમાંથી નમ્રતા ટપકતી નથી. તેમા હૃદયના ઊંડાણનો રણકો નથી હોતો. વંદન ભાવના દ્વારા જ થવું જોઈએ. જ્યાં વંદ્ય અને વંદકના વિચારોમાં એકરૂપતા હોય, ભાવનાઓમાં સામ્ય હોય, ત્યાં જ ભાવ-વંદન છે, ત્યાં જ આંતરિક તપ છે. બાહ્ય તપ કરતાં આંતરિક તપનુ મહત્ત્વ વધારે છે. 'ભગવતીસૂત્ર'ના પચીસમા શતકમાં આ વિશે સ્પષ્ટતાથી વિવરણ કરવામાં આવ્યું છે. જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર પ્રત્યે શ્રદ્ધા રાખવી અને આ સદ્‌ગુણો પ્રત્યે સન્માનની નજરે જોવું, એ જ સાચો વિનય છે, સાચી તપશ્ચર્યા છે.'

વૈદિક સંસ્કૃતિના મહાન આચાર્ય મનુએ કહ્યું છે.

'अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः ।
चत्वारि तस्य वर्धन्ते आयुर्विद्या यशोबलम् ॥'

જે માણસ સદ્‌ગુણી પુરુષોને અભિવંદે છે, વયોવૃદ્ધ અને જ્ઞાનવૃદ્ધ મહાનુભાવોની છત્રછાયામાં બેસે છે, સદ્‌ગુણી પુરુષો જે રસ્તે ચાલે છે તે રસ્તે જાય છે, તેમને સન્માન આપે છે અને નમસ્કાર કરે છે, તેમની ચાર વસ્તુઓમાં અભિવૃદ્ધિ થાય છે. જગતના ઇતિહાસમાં આ ચાર વસ્તુઓ પ્રકાશમાન રહે છે. જે લોકો વિનયના માર્ગને અનુસરે છે, તેઓ દીર્ઘાયુષી થાય છે, વિદ્યા મેળવે છે, યશ મેળવે છે અને શક્તિ મેળવે છે.

વિનમ્ર પુરુષને જગતની કોઈ પણ મહાન શક્તિ

નુકસાન પહોંચાડી શકતી નથી. ગમે તેવી આપત્તિઓની ઝડીઓ વરસે કે વિપત્તિઓના પહાડ ટૂટી પડે, પરંતુ તે વિનમ્ર પુરુષના તેજ સામે પરાભવ પામે છે, મીણની જેમ ઓગળી જાય છે

એક શેઠિયાની છોકરી પહેલી વખત સાસરેથી પાછી આવી, ત્યારે તેની સાહેલીઓએ તેને ઘેરી લીધી અને પૂછવા લાગી. એક સાહેલીએ પૂછ્યુ 'બહેન, તારા સસરા કેવા છે તે કહે? તેમનો મિજાજ કેવો છે? તેમનો સ્વભાવ કેવો છે?' ત્યારે પેલી છોકરીએ કહ્યું 'હું સારી છુ.' બીજી સાહેલીએ સાસુ વિશે પૂછ્યું. ત્રીજીએ જેઠ અને જેઠાણીઓ વિશે પૂછ્યુ અને ચોથીએ તેના પતિ વિશે પૂછ્યું. બધાંના પ્રશ્નોનો તેણે એક જ જવાબ આપ્યા કર્યો: 'હું સારી છુ' તેની સાહેલીઓની ધીરજ ખૂટી ગઈ.. તેમણે કહ્યુ. 'એ તો અમે પણ જાણીએ છીએ કે તું સારી છે. તારામા નમ્રતા અને નિખાલસતા છે પરંતુ અમે તારા વિષે ક્યા પૂછીએ છીએ? તુ અમારા પ્રશ્નોના જવાબ આપતી નથી અને વારવાર 'હું સારી છુ' એમ જ કહ્યા કરે છે' તેણે ગભીરતાથી કહ્યુ 'જો હુ સારી છુ, તો બધાં સારાં છે અને જો હું ખરાબ છું, તો બધા જ ખરાબ છે જો હુ ખરાબ હોઈશ, તો ગમે તેવુ શાત વાતાવરણ પણ અશાંત થઈ જશે, એક ઘરનાં બે ઘર થઈ જશે, આખું કુટુંબ ખેરવિખેર થઈ જશે, ઘરમાં મહાભારતનું પુનરાવર્તન થશે અને સ્વર્ગ જેવો સંસાર નરકમય બની જશે.' આ જવાબ સાભળીને તેની બધી સાહેલીઓને સંતોષ થયો. એક વિચારકના

પોતાના શેઠને હાથ જોડે છે. તેમાંથી નમ્રતા ટપકતી નથી. તેમાં હૃદયના ઊંડાણનો રણકો નથી હોતો. વંદન ભાવના દ્વારા જ થવું જોઈએ જ્યાં વંદ્ય અને વંદકના વિચારોમાં એકરૂપતા હોય, ભાવનાઓમાં સામ્ય હોય, ત્યાં જ ભાવ-વંદન છે, ત્યાં જ આંતરિક તપ છે બાહ્ય તપ કરતાં આંતરિક તપનુ મહત્ત્વ વધારે છે. 'ભગવતીસૂત્ર'ના પચીસમા શતકમાં આ વિશે સ્પષ્ટતાથી વિવરણ કરવામાં આવ્યું છે. જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર પ્રત્યે શ્રદ્ધા રાખવી અને આ સદ્ગુણો પ્રત્યે સન્માનની નજરે જોવું, એ જ સાચો વિનય છે, સાચી તપશ્ચર્યા છે.'

વૈદિક સંસ્કૃતિના મહાન આચાર્ય મનુએ કહ્યું છે:

'अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविन ।
चत्वारि तस्य वर्धन्ते आयुर्विद्या यशोबलम् ॥'

જે માણસ સદ્ગુણી પુરુષોને અભિવંદે છે, વયોવૃદ્ધ અને જ્ઞાનવૃદ્ધ મહાનુભાવોની છત્રછાયામાં બેસે છે, સદ્ગુણી પુરુષો જે રસ્તે ચાલે છે તે રસ્તે જાય છે, તેમને સન્માન આપે છે અને નમસ્કાર કરે છે, તેમની ચાર વસ્તુઓમાં અભિવૃદ્ધિ થાય છે જગતના ઈતિહાસમાં આ ચાર-વસ્તુઓ પ્રકાશમાન રહે છે. જે લોકો વિનયના માર્ગને અનુસરે છે, તેઓ દીર્ઘાયુષી થાય છે, વિદ્યા મેળવે છે, યશ મેળવે છે અને શક્તિ મેળવે છે.

વિનમ્ર પુરુષને જગતની કોઈ પણ મહાન શક્તિ

નુકસાન પહોંચાડી શકતી નથી. ગમે તેવી આપત્તિઓની ઝડીઓ વરસે કે વિપત્તિઓના પહાડ ટૂટી પડે, પરંતુ તે વિનમ્ર પુરુષના તેજ સામે પરાભવ પામે છે, મીણની જેમ ઓગળી જાય છે

એક શેઠિયાની છોકરી પહેલી વખત સાસરેથી પાછી આવી, ત્યારે તેની સાહેલીઓએ તેને ઘેરી લીધી અને પૂછવા લાગી. એક સાહેલીએ પૂછ્યું 'બહેન, તારા સસરા કેવા છે તે કહે? તેમનો મિજાજ કેવો છે? તેમનો સ્વભાવ કેવો છે?' ત્યારે પેલી છોકરીએ કહ્યું: 'હું સારી છુ.' બીજી સાહેલીએ સાસુ વિશે પૂછ્યું. ત્રીજીએ જેઠ અને જેઠાણીઓ વિશે પૂછ્યુ અને ચોથીએ તેના પતિ વિશે પૂછ્યું. બધાંના પ્રશ્નોનો તેણે એક જ જવાબ આપ્યા કર્યો 'હું સારી છુ.' તેની સાહેલીઓની ધીરજ ખૂટી ગઈ... તેમણે કહ્યુ 'એ તો અમે પણ જાણીએ છીએ કે તું સારી છે. તારામા નમ્રતા અને નિખાલસતા છે પરંતુ અમે તારા વિષે કયા પૂછીએ છીએ? તુ અમારા પ્રશ્નોના જવાબ આપતી નથી અને વારવાર 'હું સારી છુ' એમ જ કહ્યા કરે છે.' તેણે ગંભીરતાથી કહ્યુ 'જો હું સારી છુ, તો બધાં સારાં છે અને જો હું ખરાબ છું, તો બધા જ ખરાબ છે જો હુ ખરાબ હોઈશ, તો ગમે તેવું શાત વાતાવરણ પણ અશાત થઈ જશે, એક ઘરનાં બે ઘર થઇ જશે, આખું કુટુબ ખેરવિખેર થઈ જશે, ઘરમાં મહાભારતનું પુનરાવર્તન થશે અને સ્વર્ગ જેવો સંસાર નરકમય બની જશે.' આ જવાબ સાંભળીને તેની બધી સાહેલીઓને સંતોષ થયો. એક વિચારકના

શબ્દોમાં કહીએ તો–'વિનમ્ર માણસ રૂ જેવો છે, જેને ગમે તેવી ધારદાર તલવાર પણ કાપી શકતી નથી.' આપ જાણો છો કે આંધી અને તોફાનમાં મોટાંમોટાં વૃક્ષો પણ જમીન-દોસ્ત થઈ જાય છે, પરંતુ કોમળ તણખલાં પોતાની જગ્યાએ જ સ્થિર રહે છે. તોફાન કે વંટોળિયાની આ તણખલાં પર કોઈ જ અસર થતી નથી.

મહાભારતનો એક પ્રસંગ છે. કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાં બાણશય્યા પર સૂઈ રહેલા ભીષ્મ પિતામહ જીવનની છેલ્લી ઘડીઓ ગણી રહ્યા હતા. આ વખતે ધર્મરાજે એક વિનમ્ર વિદ્યાર્થીની જેમ ભીષ્મ પિતામહને પ્રશ્ન પૂછ્યો 'શક્તિ-શાળી દુશ્મનના આક્રમણ વખતે આપણે તેની સાથે કેવી રીતે વર્તવું જોઈએ?' પ્રશ્ન ખૂબ જ મહત્ત્વનો હતો. રાજ-નીતિ વિશારદ પિતામહે જવાબમાં એક રૂપક કથા કહી સંભળાવી 'એક દિવસ સરિત્પતિ સમુદ્રે પોતાની પ્રાણપ્રિય સરિતાઓને કહ્યુ. 'તમારો પ્રેમ જોઈને હુ હર્ષઘેલો થઈ જાઉં છું. તમે તો મારા માટે દર વર્ષે કંઈ ને કઈ ભેટ લાવો છો. પરંતુ પેલી વેત્રવતી કંઈ જ ભેટ લાવતી નથી. આનું શું કારણ છે?' વેત્રવતીએ આનો ખુલાસો કરતાં કહ્યું 'પતિદેવ! આ બીજી બહેનોને ભેટ આપતી જોઈને મારા મગજમાં પણ વિચાર સ્ફૂર્યો મેં કેટલીય વખત ભેટ લાવવાનો પ્રયત્ન પણ કર્યો. પરંતુ મારે દિલગીરી સાથે કહેવું પડે છે કે હુ ભેટ લાવી શકી નથી. આનું કારણ છે–જ્યારે મારાં પૂર ઘૂઘવે છે, ત્યારે મારુ ઉગ્ર સ્વરૂપ જોઇને

નેતર નીચે નમી પડે છે. 'જે નીચે નમી પડે છે, તેને હું ઉખાડી શકું તેમ નથી.' ધર્મરાજ! તમે પણ આ નેતર જેવા નમ્ર બનો. ગમે તેવો શક્તિશાળી શત્રુ પણ તમારો વાળ વાંકો નહીં કરી શકે. જગતની કોઈ પણ શક્તિ તમારા અસ્તિત્વને પડકારી નહીં શકે'

નમ્રતારૂપી કવચ ધારણ કરવાથી માણસ નિર્ભય બને છે. જીવનનો આ સ્વીકૃત સિદ્ધાંત છે કે કોમળતા હંમેશ માટે ટકી રહે છે અને કઠોરતા મર્યાદિત સમય સુધી જ ટકી રહે છે

ચીનનો એક મહાન તત્ત્વવેત્તા જીવનના છેલ્લા દિવસોમા માંદગીના બિછાને પડ્યો તેની પ્રતિભા અને તેજસ્વિતા માટે ચીન ગૌરવ અનુભવતુ હતુ તેની માંદગીના સમાચાર તેના શિષ્યને મળ્યા પેલો શિષ્ય તેમનાં દર્શન માટે આવ્યો. પેલા તત્ત્વજ્ઞાનીનુ કરમાયેલુ મોં ખીલી ઊઠ્યુ તત્ત્વજ્ઞાનીએ કહ્યુ 'વત્સ, તું સમયસર જ આવી પહોંચ્યો છે મારે તને કંઈક કહેવાનું છે.-પરંતુ અત્યારે મારામાં એટલી શક્તિ નથી કે તારી સાથે લાંબીલાંબી વાતો કરી શકું આમ હોવા છતાંય એક પ્રશ્ન પૂછવાનો છે' આમ કહીને પેલા દાર્શનિકે પોતાનુ મો ખોલ્યુ અને પેલા કૃપાપાત્ર શિષ્યને પૂછ્યુ 'મારા મોમાં જીભ છે કે નહીં તે તો જો?' શિષ્યે કહ્યું 'ગુરુદેવ, જીભ તો છે.' તત્ત્વવેત્તાએ ફરીથી મો ઉઘાડ્યુ અને પૂછ્યુ 'દાંત છે કે નહીં તે તો

જો ?' શિષ્યે બરાબર જોઈને કહ્યું: 'દાંત તો એક પણ નથી.' ગુરુએ પૂછ્યુ 'જીભ તો છે, પરંતુ દાંત કેમ નથી ?' શિષ્ય વિચારમાં પડી ગયો કે શો જવાબ આપવો. છેવટે તેના વિચારક મનમાં આ સમસ્યાનો ઉકેલ જડી આવ્યો. તેણે સહાસ્ય કહ્યું 'ગુરુદેવ, વાત એમ છે કે જીભ નરમ છે અને દાંત કઠણ છે. જે નરમ હોય છે, તે હમેશને માટે ટકી રહે છે અને જે કઠણ હોય છે, તરત જ નાશ પામે છે.'

હવે તો આપને વિનયનું મહત્ત્વ સમજાઈ ગયુ હશે. આપને એ પણ સમજાયું હશે કે જીવનઘડતર માટે વિનયની સૌપ્રથમ આવશ્યકતા છે સ્વ. બાળ ગંગાધર તિલકે કહ્યુ હતુ 'નમ્રતા, પ્રેમાળ વર્તાવ અને સહનશીલતા વડે માણસ તો શું, દેવ પણ વશ થાય છે.' ખરેખર, વિનય એક વશીકરણ મત્ર છે વિનયથી શત્રુ પણ મિત્ર બની જાય છે એક ગુજરાતી કવિએ કહ્યું છે' શામળ વિદ્યા વશીકરણની વિનય વિશે વાસો વસે' જે જે મંત્ર, તત્ર કે વિદ્યાઓ છે, તેમા સર્વશ્રેષ્ઠ મત્ર, તંત્ર કે વિદ્યા વિનય છે.

એક મહાન વિચારકે વિનમ્ર વ્યક્તિનાં ત્રણ લક્ષણો ગણાવ્યા છેઃ (૧) જે કડવા શબ્દોનો જવાબ મીઠાશથી આપે છે, (૨) જે ક્રોધનું કારણ હોવા છતાંય મૌન રહે છે અને (૩) જે ગુનેગારને શિક્ષા કરતી વખતે મનમાં દયાભાવ રાખે છે એ સાચું છે કે જે વિનમ્ર બને છે, તે જ આગળ વધી શકે છે.

આ રીતે વિનયનો સદ્‌ગુણ ધારણ કરનારા માણસો જ્યાં જ્યાં ગયા છે, ત્યાંથી વિજય મેળવીને જ પાછા ફર્યા છે તેમનું જીવન આદર્શ બને છે. તેમની કીર્તિ ચારે દિશાએ ગુંજી ઊઠે છે.

તમારે જો તમારું અને તમારા કુટુંબનુ જીવનઘડતર સારી રીતે કરવું હોય, વ્યવસ્થિત રીતે જીવનને સર્વાંગ સુંદર બનાવવુ હોય, તો વિનયરૂપી પાયાનો સ્વીકાર કરો. વિનયને જીવનમહેલના ઘડતરના પાયાની ઈંટ બનાવો. વિનયથી જીવન ચમકી ઊઠશે અને કુટુંબ, સમાજ અને રાષ્ટ્રમાં નવચેતનનો સંચાર થશે.

*

[૧૨]

જીવન - એક નાટક

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં માનવજીવન વિશે જેટલી વિશદતાથી પૃથક્કરણ કરવામાં આવ્યું છે, તેટલી વિશદતાથી ભાગ્યે જ બીજી કોઈ સંસ્કૃતિમાં કરવામાં આવ્યું હશે. અહીંની સંસ્કૃતિમાં માનવજીવનને જુદાજુદા દૃષ્ટિકોણથી વિચારવા અને સમજવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. માનવજીવનમાં બનનારા જુદાજુદા પ્રસંગો, માનવજીવનનાં જુદાજુદાં દૃશ્યો અને ચિત્રવિચિત્ર સ્વભાવ પર અહીં ખૂબ જ ઊંડાણમાં ડૂબકી મારીને વિચાર કરવામાં આવ્યો છે સાથે-સાથે જ આ પ્રસંગો, દૃશ્યો અને મિત્રોની માનવજીવનના ચિત્રપટ પર શી અસર થાય છે, માનવજીવન આ પ્રસંગો અને દૃશ્યો બને છે ત્યારે કેવી રીતે ચડઊતર થાય છે, પ્રગતિ અને પતનની પગડંડી પર કેવી રીતે ચાલે છે અને કેવી રીતે રંગ બદલે છે, તેનું વર્ણન પણ ભારતીય તત્ત્વચિંતકો, શાસ્ત્રકારો, ધર્મસંસ્થાપકો અને ઋષિઓએ

કર્યું છે, એટલું જ નહીં માનવજીવનની સ્થિતિ અને સંયોગોની વિભિન્નતાને લીધે જુદાજુદા સમયે ચલચિત્રની જેમ તેનું હૃદયપટ કેવી રીતે બદલે છે, તેના માનસપટ પર કેવાકેવા સંસ્કારોની છાપ પડે છે, તેનું વિવેચન તેમણે તેમના ગ્રંથોમાં કર્યું છે અહીંના કલાકારો, કાવ્યકારો અને શિલ્પકારોએ જેવી રીતે બાહ્ય કલામાં રસસરિતા વહાવી છે, તેવી રીતે જીવનની આંતરિક કલાને પણ ભૂલી ગયા નથી. તેમણે માનવજીવનની અનેકવિધ ભૂમિકાઓને શાસ્ત્રો, ગ્રંથો અને પુસ્તકોમાં સારી રીતે ન્યાય આપ્યો છે. તદુપરાંત તેમણે જીવનમાં વારંવાર નવનવાં સ્વરૂપ ધારણ કરતા સ્થિતિસંયોગોમાં માણસે સ્થિર રહેવાનો અને પોતાનાં હૃદય, મન, બુદ્ધિ અને ચિત્તને-ખાસ કરીને આ બધાના સૂત્રધાર આત્માને-એક દૃષ્ટાની જેમ અવલોકવાનો આદેશ-સંદેશ પણ આપ્યો છે.

તેમણે સંસારના જીવો પ્રત્યે આત્મીયતા પ્રદર્શિત કરતાં જણાવ્યું છે કે આ સંસાર એક નાટ્યશાળા છે, સિનેમાઘર છે, ચિત્રપટગૃહ છે. બધાં પ્રાણીઓ આ નાટ્યશાળા, રંગભૂમિ, સિનેમાઘર કે ચિત્રપટગૃહમા આવે છે અને પોતપોતાના વારા પ્રમાણે નાટક કરીને, સિનેમામા 'એક્ટિંગ' (અભિનય) કરીને, રંગભૂમિ પર પોતાની આવડત બતાવીને કે ચિત્રપટ પર પોતાનુ ચિત્ર દેખાડીને પોતાની ભૂમિકા અદા કરે છે અને વિદાય થાય છે પછી આમતેમ ફરી આવે છે અને નવા દૃશ્યમાં દેખા

દે છે. આ રીતનો ક્રમ અનંત કાળથી ચાલ્યો આવે છે. માનવજીવનનું નાટક વધારે મનોરંજક હોય છે, જોવા જેવું હોય છે, હૃદયગમ હોય છે. આ બધાં કારણોને લીધે આ નાટક આપણા માટે વધારે મહત્ત્વનું બની રહે છે. આમ તો બધા જ પ્રાણીઓના નાટક પરથી આપણે બોધપાઠ અને પ્રેરણા લેવાનાં છે, પરંતુ માનવજીવનના નાટકનાં જુદાંજુદા દૃશ્યો પરથી આપણને બમણી પ્રેરણા, બોધપાઠ કે જ્ઞાન મળી રહે છે. આનું કારણ એ છે કે માનવ-જીવનના નાટકમા સૂત્રધાર પણ માનવ જ હોય છે અને પ્રેક્ષક પણ માનવ જ હોય છે. આ નાટકનાં દૃશ્યો પણ તેના જીવનને જ સ્પર્શતા હોય છે. આ બધાં કારણોને લીધે તેની જોવાલાયકી વધી જાય છે.

તમારામાથી ઘણા લોકોએ નાટક, સિનેમા કે ચિત્ર-પટ તો જોયું જ હશે. સિનેમાના પડદા પર કે નાટકની જવનિકા પર કેટલા સરસ અને મનમોહક દૃશ્યો આવે છે અને આ દૃશ્યો કેટલી ઝડપથી બદલાઈ જાય છે? કોઈક વખત એકદમ સુંદર દૃશ્ય આવી જાય છે અને કોઈક વખત એક-દમ ખરાબ, કોઈક ભયંકર દૃશ્ય આવી જાય છે અને કોઈક વખત દયાજનક દૃશ્ય આવી જાય છે. કોઈક વખત જુગુપ્સા-પ્રેરક દૃશ્ય આવી જાય છે અને કોઈક વખત વીરતાપૂર્ણ દૃશ્ય આવી જાય છે. કોઈક વખત શૃંગારિક દૃશ્ય આવી જાય છે અને કોઈક વખત હાસ્યરસિક દૃશ્ય આવી જાય છે કોઈક વખત રૌદ્રરસસભર દૃશ્ય નજરે પડે છે અને કોઈક

વખત શાંતરસનું દૃશ્ય દેખાય છે. આ રીતનાં જુદાંજુદાં દૃશ્યો જોઈને તમે કોઈક વખત પ્રસન્ન થાઓ છો અને કોઈક વખત ઉદાસ થઈ જાઓ છો. તમે કોઈક વખત ભયથી ધ્રૂજી ઊઠો છો અને કોઈક વખત મોહમા ડૂબી જાઓ છો. કોઈક વખત કરુણ દૃશ્ય જોઈને તમારી આંખો આંસુભીની થાય છે અને કોઈક વખત તમને શૂરાતન ચડે છે. કોઈક વખત તમે ક્રોધથી લાલચોળ થઈ જાઓ છો અને કોઈક વખત દુ ખથી ગભરાઈને વૈરાગ્ય તરફ દોરવાઓ છો માનવજીવનના આ વણથભ્યા નાટકમા તમારા ચિત્ત પર ચિત્રપટની કેટલી ઘેરી અસર થાય છે ? તમારા જીવનનાટકમાં કોઈ વખત હર્ષના દૃશ્ય અને કોઈ વખત શોકના દૃશ્ય ચાલ્યા જ કરે છે. ભવિષ્યમા પણ આ રીતે જ દૃશ્યફેર થયા કરવાનો છે પરંતુ જો તમે ઘડાયેલા પ્રેક્ષક નહી હો, તો જીવનનાટકનુ પ્રત્યેક દૃશ્ય, પ્રત્યેક તસવીર અને પ્રત્યેક ચિત્ર તમારા ચિત્તને ડામાડોળ કરી મૂકશે તમે જો વિવેકપૂર્વક અને સમજપૂર્વક અવલોકન નહી કરતા હો, તો તમારા ચિત્તને ચળાયમાન થતા વાર નહી લાગે તમારુ હૃદય ચચળ બની જશે તમારા મન પર ગમે તે પ્રકારની છાપ પડી જશે આ બધા દૃશ્યોના સસ્કાર પડ્યા વિના નહી જ રહે પછી તો આ સસ્કાર પ્રમાણે તમારે વારવાર કર્મોનુ નાટક ભજવવું પડશે યાદ રાખો કે આ જીવનરૂપી નાટકમાં તમારે પ્રેક્ષક પણ બનવાનુ છે પ્રેક્ષક તરીકે તમારે સ્થિર ચિત્તે વિચાર કરવાનો છે ગમે તેવાં

દૃશ્યો જોયા પછી તમારી ઈચ્છાનુસાર જ સંસ્કારો ગ્રહણ કરવાના છે. સાથેસાથે તમારે નાટકના 'એક્ટર' (અભિનેતા) પણ બનવાનું છે. અભિનેતા તરીકે તમારે જીવનનું નાટક સારી રીતે ભજવવાનું છે. તમારે અભિનયમા પૂરેપૂરી સજાગતા રાખવાની છે. આ 'જીવનરૂપી નાટકમા સુખ અને દુઃખ અને ચડતી અને પડતી એક પછી એક આવ્યા જ કરે છે આ સયોગોમા નાટકના અભિનેતાએ પોતાની સમતુલા ન ગુમાવવી જોઈએ. અભિનેતાએ પોતાની અસલ ભૂમિકાનો ત્યાગ કરવાનો નથી. જો તે પોતાનું અસલ સ્થાન ભૂલી જાય અને આડોઅવળો ભટકયા કરે, તો તે સાચો અભિનેતા કે સાચો પ્રેક્ષક ન બની શકે.

જે લોકોએ નાટકના અભિનેતાને અભિનય કરતા જોયો હશે, તે સારી રીતે જાણતા હશે કે તે કોઇક વખત રાજાની ભૂમિકા ભજવે છે, કોઈક વખત ભિખારીની, કોઇક વખત દીનદુખિયાની અને કોઈક વખત શ્રીમતની પરંતુ આ બધાં દૃશ્યો બતાવતી વખતે કે પાર્ટ અદા કરતી વખતે તે બાહ્ય રીતે તો ભૂમિકાને અનુરૂપ એવો વર્તાવ રાખે છે તે સાચુ, પરંતુ તેના મનમાં ખરેખર ઉદાસીનતા કે હર્ષોન્મત્તતા હોય છે ખરા? નાટકમા ભિખારીનુ પાત્ર લીધા પછી તે પોતાના હૃદયમાં પણ ખરેખર દુખી થાય છે ખરો? કોઈનો પુત્ર મરી ગયાનુ દૃશ્ય ભજવતી વખતે તેના અતર્મનને દુખ થાય છે ખરુ? તમે એક જ જવાબ આપશો 'નથી થતુ' આ જ રીતે પ્રેક્ષક (દર્શક) વિશે પણ તમે ગંભીરતાથી વિચાર કરશો, તો

તમને ખાતરી થશે કે કેવળ મનના આનંદ સિવાય સારા નરસા પ્રસંગો જોઈને તેને હરખ–શોકની લાગણી નથી થતી. નાટક કે સિનેમામા કોઈના મરણનું દશ્ય જોઈને કે પુત્રજન્મનું દશ્ય જોઈને તેના હૃદયમા દુઃખ કે સુખની લાગણી જન્મતી નથી. આ એક સત્ય હકીકત છે–જીવનના નાટકની.

સિદ્ધાંત એવો તારવી શકાય કે જીવનના નાટકમાં પણ સારા–નરસા પ્રસંગોએ, પ્રત્યેક સુખદુઃખના પ્રસંગોએ જીવનનાટકના નાયકે, અભિનેતાએ અથવા પ્રેક્ષકે હરખ-શોક ન કરવો જોઈએ અને સુખદુઃખની લાગણીમા ન તણાવું જોઈએ કોઈ પણ સ્થળે કે સંયોગોમાં જીવનનાટકના નાયક કે પ્રેક્ષકે પોતાની સમતુલા ન ગુમાવવી જોઈએ, પોતાની બુદ્ધિની સ્થિરતાનુ જતન કરવુ જોઈએ આ પ્રમાણે વર્તી શકે, તેજ નાટકનો સાચો ખેલાડી છે. આજ ઉદ્દેશને વ્યક્ત કરતાં કર્મયોગી શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યુ છે.

'सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैनं पापमवाप्स्यसि॥'

ભગવદ્ગીતા–અધ્યાય ૨ ૩૮

'સુખ અને દુઃખ, લાભ અને અલાભ, જય અને પરાજય આ બધા પ્રસંગોએ સમતુલા જાળવીને જીવન-યુદ્ધમા જોડાઈ જા તેમ કરવાથી પાપ નહીં (જ) લાગે.'

જીવનનુ નાટક ભજવવા માટે પણ આપણે આ રીતે સુખદુઃખ, જીવનમરણ, સંપત્તિવિપત્તિ, લાભાલાભ કે જય-

માણસ પોતાના સુખ કે કલ્યાણની કલ્પના કરી શકતો નથી. એટલા માટે જ ભારતીય મહામનીષી શ્રીકૃષ્ણે કહ્યુ છે :

' य हि न व्यथयमन्त्येते पुरुष पुरुषर्षभ ।
सम सुखदु ख धीर सोऽमृतत्त्वाय कल्पते ॥'

'સુખ અને દુઃખમા સમતા ધારણ કરનાર આ ધીર પુરુષને આ દ્વંદ્વો દુખી કરી શકતા નથી, પોતાના માર્ગ પરથી ચળાયમાન કરી શકતાં નથી. હે પુરુષશ્રેષ્ઠ અર્જુન ! આવો માણસ જ અમૃતત્વ–અમરતાનો અધિકારી છે.'

સામાન્ય મનુષ્ય પોતાના જીવનમાં આવનારા વિકટ સંયોગો, સુખદુ.ખ, શત્રુમિત્રના પ્રસગો અને જય–પરાજયમાં ચળાયમાન થઈ જાય છે અને હરખ–શોખની લાગણી અનુભવે છે. તે પોતાના મનને કાબૂમા રાખી શકતો નથી અને તેના પ્રવાહમાં તણાઈ જાય છે પરંતુ જે જાણકાર પ્રેક્ષક હોય છે કે પાકો ખેલાડી હોય છે, તે કયારેય ચળાયમાન થતો નથી. ગમે તેવી તૃષ્ણાની આંધી પણ તેને ઘસડી શકતી નથી. ગમે તેવો મોહનો વ ટોળિયો તેને ઉખેડી શકતો નથી માયાનો મોહપાશ તેને ડગાવી શકતો નથી તે તો નિર્ભય [illegible] નિશ્ચિંત થઈને, નિ[illegible] થઈને અને [illegible] અવિરત ગ[illegible] આગળ વ[illegible]

લઈએ છીએ, માયાની પ્રલોભક લોભમાળા કે મોહના રંગોમાં ફસાતા નથી. આપણે પ્રત્યેક દૃશ્યમાંથી વિશ્વના હિતમાં, વિશ્વના કલ્યાણમા અને વિશ્વની સુખવૃદ્ધિમા અવરોધક ન હોય એવા જ સંસ્કારો ગ્રહણ કરીએ છીએ. આ પ્રમાણે સારા સસ્કારો ઝીલવામા ન આવે, તો જીવનનાટકના પ્રેક્ષક હોવા છતાંય આપણો પરાજય થશે. પરાજય થયા પછી લાચારી અને પરાધીનતા તો હોય જ.

અને જ્યારે આપણે આપણા વૈયક્તિક જીવનનાટકની ભૂમિકા ભજવવાની હોય, ત્યારે પણ આપણે ભવિષ્યના બધા જ સયોગોની સમતુલા જાળવીને નાટક બતાવવાનુ છે આપણા જીવનનાટકનાં દૃશ્યોની દુનિયા પર સીધી અને સાચી અસર પાડવાની છે આ દૃશ્યોમાથી વિશ્વનાં તમામ માણસો અને પ્રાણીઓ સંસ્કાર ગ્રહણ કરવાનાં છે આ દૃશ્યોના કારણે તેમનું કોઈ રીતે અહિત, અકલ્યાણ કે બગાબ ન થવું જોઈએ જો આપણે આ સત્યનો ઇન્કાર કરીને મોહમાયાના પ્રવાહમા તણાવા લાગીશું, આપણે જ અનિષ્ટ તત્ત્વોની ભ્રમજાળમા ડૂબવા માડીશુ, તો આપણે વિશ્વના રગમચ પર સફળ અભિનેતા નહી બની શકીએ, આપણા સુખમા વધારો નહીં કરી શકીએ

સુખ-દુખ, જય-પરાજય, સપત્તિ-વિપત્તિ અને જન્મ-મરણ જેવા દ્વદ્વોનો એક દિવસ અત આવવાનો જ છે. આ બધું જ નાશવંત છે, ક્ષણભગુર છે તેમા પડ્યા પછી

માણસ પોતાના સુખ કે કલ્યાણની કલ્પના કરી શકતો નથી. એટલા માટે જ ભારતીય મહામનીષી શ્રીકૃષ્ણે કહ્યુ છે.

'य हि न व्यथयन्त्येते पुरुष पुरुषर्षभ ।
सम सुखदु ख धीर सोऽमृतत्त्वाय कल्पते ॥'

'સુખ અને દુ:ખમા સમતા ધારણ કરનાર આ ધીર પુરુષને આ દ્વદ્વો દુ ખી કરી શકતા નથી, પોતાના માર્ગ પરથી ચળાયમાન કરી શકતાં નથી હે પુરુષશ્રેષ્ઠ અર્જુન ! આવો માણસ જ અમૃતત્વ–અમરતાનો અધિકારી છે'

સામાન્ય મનુષ્ય પોતાના જીવનમાં આવનારા વિકટ સંયોગો, સુખદુ ખ, શત્રુમિત્રના પ્રસંગો અને જય–પરાજયમાં ચળાયમાન થઈ જાય છે અને હરખ–શોખની લાગણી અનુભવે છે. તે પોતાના મનને કાબૂમાં રાખી શકતો નથી અને તેના પ્રવાહમાં તણાઈ જાય છે પરંતુ જે જાણકાર પ્રેક્ષક હોય છે કે પાકો ખેલાડી હોય છે, તે ક્યારેય ચળાયમાન થતો નથી. ગમે તેવી તૃષ્ણાની આંધી પણ તેને ઘસડી શકતી નથી. ગમે તેવો મોહનો વટોળિયો તેને ઉખેડી શકતો નથી માયાનો મોહપાશ તેને ડગાવી શકતો નથી તે તો નિર્ભય થઈને, નિશ્ચિંત થઈને, નિષ્કામ થઈને અને નિર્દ્વંદ્વ થઈને પોતાના માર્ગે અવિરત ગતિએ આગળ વધ્યે જ જાય છે

ભગવાન મહાવીર, મહાત્મા બુદ્ધ, મર્યાદાપુરુષોત્તમ રામ, કર્મયોગી કૃષ્ણ અને પ્રેમસિંધુ ઈસુ ખ્રિસ્ત જીવન-નાટકના અટના કલાકારો હતા, કસાયેલા ખેલાડીઓ હતા

અને સાચા પ્રેક્ષક હતા. જગતના રંગમંચ પર પ્રવેશ-કરીને તેમણે એટલી કુશળતાથી અભિનય કર્યો, એટલી હોશિયારીથી બીજા જીવોનું નાટક જોયુ અને એટલી બધી સારી રીતે કર્તવ્યપાલન કર્યું કે તેમનો અભિનય, સર્વ-શ્રેષ્ઠતાની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યો. પોતાના નિશ્ચિત ધ્યેયથી આ લોકો સહેજ પણ ચળાયમાન ન થયા. બસ, આગળ અને આગળ વધ્યે જ ગયા. તેમણે જીવનનું મહાનાટક સફળતાથી પાર પાડ્યુ. તેમના સંસર્ગમાં કેટલાય વિરોધીઓ આવ્યા, નિંદા કરનારા અને ગાળો ભાંડનારા પણ આવ્યા અને પ્રશંસાના પુષ્પો વેરનારા પણ આવ્યા. પ્રલોભનોની આંધી પણ આવી અને દુ:ખના પહાડ પણ તૂટી પડ્યા. ભયના ઉલ્કાપાતો પણ આવ્યા અને આવકારનાં અમી પણ ઢોળાયા. પરંતુ તે બધા આનંદ અને શોકની લાગણીથી પર રહ્યા. તે પોતાના જીવનપથે સમતાની પગદંડી પર આગળ વધ્યે જ ગયા.

ફૂટબોલના ખેલાડીઓ પણ ફૂટબોલ રમે છે. મેચ રમાય છે. ત્યારે બન્ને ટીમના ખેલાડીઓ પૂરેપૂરી સાવ-ધાનીથી રમવાનો પ્રયત્ન કરે છે. છેવટે બેમાંથી એક ટીમની હાર થાય છે. હારનાર ખેલાડીઓને ઝાઝો ખેદ થતો નથી. આ પરાજય ક્ષણિક પરાજય હોય છે. આ પરાજયની તેમના જીવન પર કાયમી અસર થતી નથી. જીત મેળવનાર ટીમના ખેલાડીઓ પણ થોડાક સમય માટે જ હરખઘેલા બને છે. આ જીતની પણ તેમના જીવન પર કાયમી અસર

થતી નથી. રમતમાં તો હાર અને જીત સાથેસાથે જ હોય છે. આ જ રીતે જીવનનાટકના ખેલાડીએ પણ બાહ્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિ કે અપ્રાપ્તિ હોય ત્યારે, વૈભવ હોય કે ન હોય ત્યારે, પ્રિય વ્યક્તિ હાજર કે ગેરહાજર હોય ત્યારે, નિંદા કે પ્રશંસાના પ્રસંગો ઉપસ્થિત થાય ત્યારે કે ફાયદો કે નુકસાન થાય ત્યારે તેને ક્ષણિક હાર કે જીત માનીને હરખ કે શોકમાં ન પડવું જોઈએ આ બધી જ વસ્તુઓ પરભાવ છે, વિભાવ છે અને આત્માથી અળગી છે. આ બધી વસ્તુઓ ક્ષણજીવી છે. તેમાં ફસાઈને આપણો ખેલ બગાડવો ન જોઈએ આપણા નાટકને આકર્ષણ વિનાનું ન જ બનાવવું જોઈએ.

ભગવાન મહાવીરને ગોશાલક અને ચંડકૌશિકનો અનિષ્ટ સંયોગ થયા પછી પણ, પોતાના બાહ્ય ઇષ્ટ વૈભવોનો વિયોગ થયા પછી પણ, ગૌતમ અને આનંદ જેવા ઇષ્ટ પુરુષોનો સંયોગ થયા પછી પણ અને અનાર્ય ક્ષેત્રમાં અનિષ્ટ પ્રસંગોનો સંયોગ થયા પછી પણ ન થયો હરખ કે ન થયો શોક. જીવનનાટકમાં ભગવાન મહાવીર સત્યના માર્ગથી સહેજ પણ ચળાયમાન ન થયા

મર્યાદાપુરુષોત્તમ રામને એક તરફથી રાજગાદીએ બેસવાનું હોય છે અને બીજી તરફથી વનવાસમાં જવાની આજ્ઞા મળે છે, એક તરફથી સીતાનું અપહરણ થયાના સમાચાર મળે છે અને બીજી તરફથી વાનરજાતિનો પરિચય થાય છે. આ બધા સંયોગોમાં પણ રામના કમળવદન

પર હર્ષ કે શોકની છાંટ વરતાતી નથી. ભારતીય સંસ્કૃતિના અમર ગ્રંથ 'રામાયણ'મા આ જ વસ્તુને શબ્દદેહ આપ્યો છે.

'प्रसन्नताया न गताभिषेकत
तथा न मम्लौ वनवासदु:खत ।
मुखाम्बुजश्री रघुनन्दनस्य
सा सदाऽस्तु मे मंजुल मगल प्रदा ॥'

રાજ્યાભિષેકનો પ્રસંગ રદબાતલ જવા છતાય રામના મો પર આનદની છાયા હતી વનવાસના સમાચાર સાભળ્યા પછીય રામના મો પર દુ:ખ કે શોકની લાગણી નહોતી જીવનના અમર નાટકમા જે રઘુપુત્ર રામનુ મુખકમળ સદાય હસતું જ રહ્યુ, એવુ હાસ્ય આપણને પણ હમેશા પ્રાપ્ત થાઓ.

કર્મયોગી કૃષ્ણને એક તરફ કસ જેવા ભયકર માણસનો સામનો કરવાનો હતો તેમની સામે મોત નોતરીને ઊભું હતુ. બીજી તરફ ગોવાળિયા અને યાદવોનો પ્રેમ હતો આ બન્ને પ્રકારના સયોગોમા ન તો તે ગભરાઈ ગયા કે ન આનંદાવેશમા આવી ગયા તે કર્તવ્યના માર્ગે આગળ વધ્યે જ ગયા. જે યાદવો તેમના માટે પ્રાણ પાથરવા તૈયાર હતા, તે જ યાદવોના દુર્ગુણોનું જોર વધી પડ્યું. શ્રીકૃષ્ણે તેમને સમજાવવાના બહુબહુ પ્રયત્નો કર્યા પરંતુ આ યાદવોએ ન જ માન્યુ. છેવટે એક દિવસ વિનાશલીલાનું દૃશ્ય સર્જાયું. શ્રીકૃષ્ણ તો પોતાની મસ્તીમા

જ હતા. તેમના મોં પર હાસ્ય હતું. તેમને કોઈએ પૂછ્યું 'આપની પ્રિય યાદવ જાતિનું આજે નિકંદન નીકળી રહ્યું છે. આપની નજર સામે જ આ બનાવ બની રહ્યો છે. છતાંય આપના મોં પર તો આનંદ છે, હાસ્ય છે. આપ આ પ્રમાણે કરો છો, તે યોગ્ય છે?' શ્રીકૃષ્ણે સહાસ્ય જવાબ આપ્યો 'મેં મારી ફરજનું પાલન કર્યું છે. મેં મારા નાટકનો 'પાર્ટ' (ભૂમિકા) સારી રીતે ભજવ્યો છે. પછી નાટકનાં સારા-નરસા દૃશ્યો જોઈને મારે શા માટે હરખ-શોક કરવો જોઈએ? મારે માયા-નટીની જાળમાં શા માટે ફસાવું જોઈએ? આ માયાજાળ છે. આ માયાજાળમાં આસક્ત થવાનું કાર્ય મારું નથી',

સમ્યકદૃષ્ટિ પુરુષ પોતાનો જીવનવ્યવહાર કરવા છતાંય પોતાના જીવનમાં બધી વસ્તુઓનો વિવેકપૂર્વક મર્યાદિત ઉપયોગ કરવા છતાંય અને બધા સબંધોને સારી રીતે નિભાવવા છતાંય તેમાં ડૂબી જતો નથી. તેનું અંતર આ બધા સબંધોથી વેગળું જ રહે છે

સમદૃષ્ટિ પુરુષ પોતાના કુટુંબનું ભરણપોષણ કરવા છતાંય તેમાં આસક્ત થતો નથી, તેમાં ખૂપી જતો નથી. તે પોતાની જાતને આ બધા સંબંધોથી અળગી જ માની લે છે. જેવી રીતે ધાવ પારકાના બાળકને ખવરાવે-પિવરાવે છે, તેનું પાલનપોષણ કરે છે, પરન્તુ પોતાના હૃદયમાં પેલા બાળકને પોતાનું માનતી નથી. આ ધાવ પોતાની ફરજ બજાવે છે.

જીવનનાટકમા માણસ પોતાની જાતને કેવી રીતે તટસ્થ (સમ) રાખી શકે અને જુદાજુદા સયોગો, દૃશ્યો અને પ્રસંગોની પોતાના પર ગેરવાજબી અસર ન થવા દે, તેનુ એક જીવતુંજાગતુ દૃષ્ટાંત લઈએ

પહેલાના જમાનામા અરબસ્તાનમા ગુલામીની પ્રથાનુ ખૂબ જ જોર હતુ નબળા અને ગરીબ લોકોને શ્રીમતો જબરદસ્તીથી પકડી લેતા અને તેમની પાસેથી મનમાન્યુ કામ લેતા અરબસ્તાનના એક ખાનદાન કુટુંબનો છોકરો પણ આ ચક્કરમા ફસાઈ ગયો. આ છોકરો જે લોકોની ચુગાલમા ફસાયો હતો, તેમણે તેને એક શ્રીમતના ઘેર વેચી નાખ્યો તેનો માલિક ખૂબ જ નિર્દય હતો અને તેની પાસે સખત મહેનત કરાવતો હતો પરતુ પેલો યુવક બેફિકર હતો તે પોતાની મસ્તીમા જ તલ્લીન રહેતો હતો. પેલો યુવક જે ગામમાં રહેતો હતો ત્યાં એક દૂર દેશાવરનો વેપારી આવતો હતો. તેણે પેલા યુવકને ગુલામી દશામા સખત મહેનત કરતો જોઈને પૂછ્યુ 'ભાઈ, તુ બહુ જ દુખી છે' યુવકે હાસ્ય કરતા જવાબ આપ્યો 'જે પહેલાં નહોતુ અને ભવિષ્યમા પણ નહી હોય, તેના માટે મારે શા માટે ચિંતા કરવી જોઈએ ?' કેટલાક વર્ષ પછી પેલો વેપારી આ ગામમા ફરીથી આવ્યો તેને જાણવા મળ્યુ કે પેલા યુવકનો શ્રીમત માલિક મૃત્યુ પામ્યો હતો અને પેલો યુવક માલિકની પડતી દશાને લીધે ગુલામીમાથી છૂટો થયો હતો અને પેલા જ શ્રીમત માલિકની પત્ની અને

પુત્રનું પોતાની કમાણીમાંથી ભરણપોષણ કરતો હતો વેપા-રીને ખૂબ જ આશ્ચર્ય થયું. તેણે પેલા યુવક પાસે જઈને બધી હકીકત પૂછી જોઈ. પેલા યુવકે કહ્યું 'ભાઈ, સ્થિતિ અને સયોગો હમેશાં બદલાયા કરે છે પછી તેને સુખ પણ શા માટે માનવું અને દુખ પણ શા માટે માનવુ ?' બે વર્ષ પછી પેલો વેપારી ફરીથી ત્યા આવ્યો તેણે જોયું કે પેલો ગુલામ યુવક આખા જિલ્લાનો મુખી બની ગયો હતો. તેના હાથ નીચે કેટલાય નોકરો કામ કરતા હતા. આજુબાજુનાં ગામના લોકોએ તેને સરદાર બનાવ્યો હતો અને તેની સરદારી નીચે ચોર અને લૂંટારાઓને દાબી દેવામાં આવ્યા હતા. તેની આ સેવાના બદલામાં આજુ-બાજુનાં ગામના લોકોએ તેને કેટલીય જમીન આપી હતી. આ સંયોગોમા પેલા વેપારીએ પૂછપરછ કરતાં તેને પેલા યુવકે પહેલાં આપ્યો હતો તે જ જવાબ આપ્યો. થોડાંક વર્ષ પછી પેલો વેપારી ફરીથી આવ્યો. તેણે જોયું કે પેલો યુવક તો હવે રાજા બની ગયો હતો. અમુક લડાઈમાં તેણે રાજાને મદદ કરી હતી. રાજા તેના પર ખુશ થ[illegible]ો હતો. તેણે તેને રાજજમાઈ બનાવ્યો હતો અને [illegible] ધિકારી નીમ્યો હતો. વેપારીએ હિંમત કરીને રાજ[illegible] ગુલામને પૂછ્યું : 'કેમ, હવે તો સુખી છો ને [illegible] તમને સાભળીને આશ્ચર્ય થશે કે પેલા યુવકે પહેલાં જે જવાબ આપ્યો [illegible], તે જ જવાબ પેલા યુવકના જીવનના[illegible] [illegible]ટલાં દશ્યો.

કેટલી ચડતીપડતી થઈ? પરંતુ પેલો યુવક પાકો ખેલાડી હતો, પહેલી હરોળનો અભિનેતા હતો તે સાવધાનીપૂર્વક અભિનય કર્યે જતો હતો તે મોહમાયામાં ફસાવા જેવા પ્રસંગો આવે ત્યારેય તેમાં ફસાતો નહીં. તે પોતાની ફરજ અદા કરતો, ખેલ બતાવતો અને હમેશાં મસ્તીમાં રહેતો

હું આપને કહેતો હતો કે આ જીવનનાટકના જુદાં-જુદા દૃશ્યો જોતી વખતે કે વિશ્વના રંગમંચ પર નાટક ભજવતી વખતે માયાનટીની જાળમાં ફસાઈને તમારી અણઆવડત પુરવાર કરશો નહીં. પ્રેક્ષક તરીકેની પણ તમારી કેટલીક જવાબદારીઓ છે. આ જવાબદારીઓને નિભાવવાની તમારી ફરજ છે. તમે આટલું પણ નહીં કરી શકો, તો જગત તમારી હાંસી ઉડાવશે જગત આ બધો તમાશો જોઈને તમારી મૂર્ખાઈ પર અભિશાપ વરસાવશે. દુનિયા તમારી નિષ્ફળતા પ્રત્યે ઘૃણાની નજરે જોશે

ભારતના રંગમંચ પર જીવનના કેટલાય કુશળ નાટ્યકારો આવી ગયા. કેટલાય હોશિયાર અદાકારો પણ આવી ગયા. આ લોકોએ પોતાનો 'પાર્ટ' ખૂબ જ સરસ રીતે ભજવી બતાવ્યો છે. તેમણે આંખો ઉઘાડી હશે, ત્યારે સંભવ છે કે તે બેશુદ્ધાવસ્થામાં હોય, જીવનના સફળ અભિનેતા કે કુશળ નાટ્યકાર ન પણ બન્યા હોય, આમ છતાંય તેમના જીવનનાટકનો પડદો સત્યં, શિવં અને સુન્દરમ્ સાથે ઊઘડતો હોય છે. આ નાટકની શરૂઆત તાળીઓના ગડગડાટ સાથે થાય છે, આ ચિહ્નને નાટકની

સફળતાના એ ધાણરૂપ ગણી શકાય. જીવનનાટકના આવા જ એક કુશળ અને સફળ અભિનેતાનું મને સ્મરણ થઈ આવે છે ·

'એક જગ્યાએ નાટક ભજવાતું હતું. આ નાટકને જોવા માટે છોકરાઓ આવ્યા હતા અને છોકરીઓ પણ આવી હતી. આ છોકરીઓ યુવાનીના ઉંબરે પહોંચેલી હતી. યુવાનો આવ્યા હતા અને યુવતીઓ પણ આવી હતી. તે યુવાની વટાવીને વૃદ્ધત્વ તરફ ડગ માંડતી હતી. વૃદ્ધો અને ડોશીઓ પણ આવી હતી. તે મહાનિર્વાણના પથની પ્રતીક્ષા કરી રહી હતી એક અભિનેત્રી હાવભાવ સાથે નૃત્ય કરી કરતી હતી તે જુદાજુદા ભાવો પ્રદર્શિત કરીને અભિનય પણ કરતી હતી. બધા એકીટશે આ અભિનેત્રી તરફ જોઈ રહ્યા હતાં. તાળીઓના ગડગડાટ સંભળાતા હતા એક શ્રેષ્ઠીપુત્ર પણ પોતાના સાથીદારો સાથે અભિનેત્રી(નટી)નુ નૃત્ય જોવા આવ્યો હતો. શ્રેષ્ઠીકુમારની ઉંમર કાચી હતી. તેનામા અનુભવની પણ કચાશ હતી પ્રેક્ષક તરીકેની લાયકાત પણ અધૂરી હતી બીજા બધા પ્રેક્ષકો નાટક જોઈને થોડાઘણા સંસ્કારો લઈને વિદાય થયા. પરંતુ આ શ્રેષ્ઠીપુત્રના મન પર પેલી નટીને જોઈને બીજી જ અસર થઈ પેલી અભિનેત્રીનુ સૌંદર્ય જોઈને તે તેના મોહમા પડી ગયો તેના કાળજામા વાસનાનો તીક્ષ્ણ કાંટો ભોકાઈ ગયો તે આવ્યો હતો નાટક (તમાશો) જોવા, પરંતુ વાસનાના ધારદાર કાંટાથી તે ઘાયલ થઈ ગયો. એક શાયરે કહ્યું છે

'ઈશ્કને ગાલિબ નિકમ્મા કર દિયા,
વર્ના હમ ભી આદમી થે કામકે'

વાસનાનો, મોહમાયાનો અને આસક્તિનો કાંટો ખૂબ જ ઊંડો અને દર્દકારી હોય છે. જ્યાસુધી આ કાંટો નીકળતો નથી, ત્યાસુધી કળ વળતી નથી. પેલો શ્રેષ્ઠીપુત્ર ઘેર પાછો ફર્યો, પરંતુ પેલી અભિનેત્રીના હાવભાવ રહીરહીને તેના દિલ અને દિમાગમાં તોફાન જગાવતા હતા તેની યાદ આવતા તે ખાવાપીવાનું ભૂલી જતો તેના અંતર્મનમા રાતદિવસ તેનું જ રટણ ચાલ્યા કરતુ તેના મિત્રો મારફત માબાપે તપાસ કરાવી. 'પુત્રને શું જોઈએ છે? તેની ઈચ્છા શી છે?' મિત્રોને તેના દિલના દર્દની ખબર હતી. તેમણે તેના માબાપને કહ્યુ 'તે અભિનેત્રી સાથે લગ્ન કરવા ઇચ્છે છે તે નાટક જોઈ આવ્યો, તે દિવસથી અભિનેત્રીએ તેના હૃદયમા સ્થાન મેળવી લીધું છે' આ સાભળીને માબાપની આખો આગળ અંધકાર પ્રસરી ગયો. તેમના પગ નીચેથી ધરતી સરકી જતી હોય એમ લાગ્યુ. તેમનાં મોં કરમાઇ ગયાં તેમણે વહાલસોયા દીકરાને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો 'દીકરા, તું જેના પર મોહી પડ્યો છે, તે તો નાટકની અભિનેત્રી હતી આ નાટકમા એવું વળી શુ હતું? નાટક જોવાનો ઉદ્દેશ મનને આનંદ આપવાનો હોય છે તું તેના સૌંદર્ય પર મોહી પડ્યો છે? સૌન્દર્ય તો ક્ષણભંગુર છે, તે કાચા મનના પ્રેક્ષકોના હૃદયમા વાસનાની આગ પ્રગટાવે છે. આવા પ્રેક્ષકો અધપતનના માર્ગે

વરસાવે ખરેખર, આજે નાટયશાળાનું દશ્ય જ અનોખું હતું પ્રેક્ષકોએ આખી જિંદગીમા આવો સરસ ખેલ જોયો નહોતો તેમના હૃદય આનંદથી છલકાતાં હતાં. સૌકોઈ એકી અવાજે કહેતુ હતું 'આજે તો આ અભિનેતાએ કમાલ કરી છે! તેના અભિનયમા પૂછવાપણુ જ નથી' અમૂલ્ય ભેટો આપવા માટે પ્રેક્ષકોના હાથ લંબાયે જતા હતા. સમ્રાટ ભેટ આપે તેના પહેલાં ભેટ આપી દેવાની સૌ ઉતાવળ કરતાં હતાં.

સવાર થયું ઉષાના સોનેરી કિરણો ચમકવા લાગ્યાં. પેલા યુવકનાં આશાકિરણો પણ. સૂર્યોદય થતાં જ ચારે તરફ પ્રકાશ ઝગમગવા લાગ્યો આખી રાત અભિનય કરી કરીને યુવક હવે થાકી ગયો હતો. એકાએક તેની નજર સામેની અટ્ટાલિકા પર પડી એક યુવાન તપસ્વી ધીમી ગતિએ આ ભવ્ય મહાલયમાં પ્રવેશતો હતો. તેના મો પર તપશ્ચર્યાનું તેજ ઝળહળતું હતું સામેના પલંગ પર સુંદર સ્ત્રીઓ બેઠી હતી તેમનો દેખાવ જ અનોખો હતો આ સુંદર સ્ત્રીઓને જાણે સગેમરમરમાંથી જ ન કોતરી કાઢવામાં આવી હોય! તેમની કાળી અને મોટી મોટી આખો આકાશના તારાઓની જેમ ઝગમગતી હતી. આ આખો ચદ્રમા જેવી શીતળતા વરસાવતી હતી તેમ શરીર રેશમ જેવા સુંવાળા અને ઝાકળ જેવા સફેદ ત તેમની દંતપક્તિઓ દાડમના દાણા જેવી ચમકતી ના લાબા અને કાળા વાળ આકાશમાં ઊમટ

ભાની છટાનો ખ્યાલ આપતા હતા પરવાળા જેવા લાલ ઓષ્ઠ અને ગુલાબી ગાલની ચમક હતી. તેમનુ સૌંદર્ય અદ્ભુત હતું પેલા તપસ્વીને જોતા જ તેમણે શ્રદ્ધાપૂર્વક ઊભા થઈને પ્રણામ કર્યા અને પૂછ્યુ 'ગુરુદેવ, અમારું આ અહોભાગ્ય છે કે આપે અહીં પધારીને અમારુ ઘર પાવન કર્યું આ બધી વસ્તુઓમાથી આપને કંઈ વસ્તુની આવશ્યકતા છે તે ફરમાવો.'

આ અનુપમ દૃશ્ય જોઈને પેલો નૃત્ય કરતો યુવક એકાદ ક્ષણ ખંચકાયો તેના મનમાં વિચારોનાં વાદળ ઘેરાવા લાગ્યા 'આ તરુણ તપસ્વી સાધુ કેટલો સંયમી છે? અપ્સરા જેવી આ સુંદર સ્ત્રીઓ તરફ તે ઊંચી આંખ કરીને પણ જોતો નથી. તેની સામે જ આ સુંદરમાં સુંદર અને મનમોહક દૃશ્યો ખડા જ છે, પરંતુ તે તો છે નિર્લેપ, કમળ જેવો અનાસક્ત! આ સ્ત્રીઓની સરખામણીમાં પેલી અભિનેત્રી કદરૂપા જેવી જ દેખાય છે. આ અભિનેત્રીને મેળવવા માટે મેં કેટલાય વર્ષોથી સાધના કરી છે આ તપસ્વી પણ માણુસ તો છે જ—મુનિના સ્વરૂપમા પછી હું જ શા માટે જીવનનાટકનુ દૃશ્ય જોતાં ભાન ભૂલી ગયો, પેલી સ્ત્રીના રૂપમાં કામાસક્ત થઈ ગયો, પાગલ થઈ ગયો? ક્યાં આ પોતાની મસ્તીમા પાગલ સયમી અને ક્યા હું રૂપના મોહમાં પાગલ મોહનો કીડો! મને ધિક્કાર હજો કે હુ આ બાહ્ય રૂપ અને શરીરસૌંદર્ય જોઈને મોહી પડ્યો! આ શરીર પણ છે તો લોહી-માંસનો

પિંડજ ને? અને આ શરીર પણ અંદરથી તો સૌનું એકસરખું જ હોય છે પછી આ અભિનેત્રીમાં એવી કઈ વિશેષતા હતી કે હું તેના નાશવંત શરીર પર મોહી પડ્યો છું? ખરેખર, મેં પિતાજીનું કહેવું ન માન્યું. તેમણે મને જીવનનાટકનો ઉપદેશ આપ્યો હતો, પરંતુ મેં આ ઉપદેશ ગ્રહણ કર્યો નહોતો. તેમના ચિત્તમાં મેં ચિતાની આગ ચાંપી. મારા વિરહમાં રડીરડીને મા આંધળી થઈ પરંતુ મેં મારો હઠાગ્રહ પકડી રાખ્યો અને આ માયાવિની પાછળ બાર વર્ષ સુધી પાગલ થઈને ભટક્યો. આટલું કર્યા પછીય મારી અભિલાષા પૂરી ન થઈ. માની લો કે મારી મનોકામના પૂરી થાય તેમ છે તેમ થયા પછી પણ સૌંદર્યનું આ લોભામણું દૃશ્ય સનાતન તો નથી જ ને?" આ વિચારોએ પેલા યુવકના હૃદયને હચમચાવી મૂક્યું તેના આત્મામા વિવેકની જ્યોત પ્રગટી. આસક્તિનું જાળું કાચા દોરાની જેમ તૂટી ગયું પ્રેક્ષકો હસતા હતા અને તાળીઓ વગાડતા હતા પેલા યુવકનો આત્મા પણ અંદરથી હસતો હતો તેના જીવનસંગીતના તાલ અને લયનો સુમેળ સધાતો હતો. નાટકનો અભિનય કરતાં કરતા જ અભિનેતાના અંતરમા આત્મજ્યોતિ પ્રગટી ઊઠી અભિનેતાના હૃદયાકાશમાં કૈવલ્ય જ્ઞાનનો સૂર્ય પ્રકાશવા લાગ્યો નાટક પૂરુ થઈ ગયું હતું. અભિનેતા રંગમંચ પરથી એકદમ ઊતરી પડ્યો. રાજા અને પ્રજા તરફથી સોનું, ચાંદી, હીરા, પન્ના, માણેક અને મોતીનો વરસાદ વરસવા લાગ્યો. જોતજોતામાં મોટો

ઢગલો થઈ ગયો. પરંતુ અભિનેતાના વિચારોએ નવો જ વળાંક લીધો હતો. આ ઢગલા સામે નજર પણ કર્યા વિના તે આગળ વધવા લાગ્યો. પેલી અભિનેત્રીના પિતાએ તેનો હાથ પકડીને કહ્યુ 'ક્યાં જાઓ છો હવે, કલાસમ્રાટ? આજે મારી પ્રતિજ્ઞા પૂરી થઈ છે તમારા જેવી પ્રતિભાનાં મને આજસુધી દર્શન થયાં નથી. ચાલો, હવે અભિનેત્રી સાથે લગ્ન કરી લો'

યુવકે હાથ છોડાવી લેતા કહ્યુ 'આ બાહ્ય વિભૂતિ તો આત્માને કેટલીય વાર પ્રાપ્ત થઈ ચૂકી છે. પરતુ તેનુ આયુષ્ય કેટલુ? પરંતુ આજે મને જે વિભૂતિનાં દર્શન થયા છે, તેનાં પહેલાં ક્યારેય દર્શન થયા નથી.' આકાશમા દુદુભિ વાગવા લાગ્યા. બધે આ કેવળજ્ઞાનીનો જયજયકાર થઈ ગયો

હવે પેલો અભિનેતા વિવેકદૃષ્ટિવાળો પ્રેક્ષક બની ગયો હતો તે જીવનનુ નાટક સફળતાથી ભજવી શકતો હતો

બસ, જીવનનાટકનું રહસ્ય આ જ છે. આ રહસ્યને જાણવાનો આપણે પ્રયત્ન કરવાનો છે. આધ્યાત્મિક ભાષામાં કહું તો જીવનનાટકનું રહસ્ય જાણવા માટે સ્વભાવમા રમણ કરવાનુ છે અને પરભાવથી દૂર ખસવાનું છે. જૈન દૃષ્ટિએ બતાવવામા આવેલાં નવ તત્ત્વોમાંથી જીવ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ તેના માટે ઉપાદેય છે આ બધાં આત્માની સ્વભાવરમણુતામાં સહાયક તત્ત્વો છે. અજીવ, પુણ્ય, પાપ,

આસ્રવ અને બંધ આ જ્ઞેય કે હોય છે આત્માએ તેમાં ન ફસાવું જોઈએ, કારણ કે તે પરભાવ છે. તેમાં ફસાયા પછી આત્મા સાચો જ્ઞાતાદૃષ્ટા રહી શકતો નથી આ જ આશયને વ્યક્ત કરવા માટે આચાર્ય કુંદકુંદે એક 'સમયસાર' નામે ગ્રંથ લખ્યો છે અને તેના પર અમૃતચંદ્રાચાર્ય અને કવિવર બનારસીદાસજીએ 'સમયસાર નાટક'-રૂપે ટીકા લખી છે તેમણે જણાવ્યું છે કે જીવ પોતાના જીવનના નાટકમાં પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં રહેતો નથી તે પરભાવમાં જ ભટકયા કરે છે તેનું કારણ મોહમાયા કે શુભાશુભ કર્મો કે શુભાશુભ પરિવર્તનો છે. તેને લીધે તે આસ્રવબંધ ઇત્યાદિ હેય તત્ત્વોને પણ ઉપાદેય માનવા લાગે છે, તેમાં રસ લેવા માંડે છે, તેની આસક્તિ અને રાગદ્વેષમાં ફસાઈને પોતાનું સ્વરૂપભાન ભૂલી જાય છે. તે સાચો જ્ઞાતા-દૃષ્ટા રહેતો નથી કવિની આધ્યાત્મિક અંતર્વાણીમાં કહીએ તો—

'હૂં' સ્વતંત્ર, નિશ્ચલ, નિષ્કામ,
જ્ઞાતા, દૃષ્ટા, આતમરામ ... ધ્રુવ

મૈં વહ હૂં જો હૈ ભગવાન, જો મૈં હૂં વહ હૈ ભગવાન;
અંતર યહી ઊપરી જાન, વે વિરાગ યહ રાગવિતાન (૧)

સુખદુખદાતા કોઈ ન આન, મોહરાગ હી દુખકી ખાન,
નિજકો નિજ પરકો પર જાન, ફિર દુખકા નહીં લેશ નિદાન (૨)

હોતા સ્વયં જગત પરિણામ, મૈં જગકા કરતા ક્યા કામ?
દૂર હટો પરકૃત પરિણામ, જ્ઞાયક ભાવ લખૂં અભિરામ. (૩)

ઉપરની પંક્તિઓમાં જીવનનાટકમાં નાયકે કેવી રીતે રહેવુ જોઈએ અને રંગભૂમિ પર કેવી રીતે પ્રવેશ કરવો જોઈએ, તે સારી રીતે બતાવવામાં આવ્યું છે.

વાસ્તવિક રીતે જે સમ્યગ્ જ્ઞાતા દૃષ્ટા હોય છે, સમ્યક્ અભિનેતા હોય છે, તે જીવનના નાટકમા વિશ્વની રંગભૂમિ પર જે પૌદ્ગલિક પદાર્થો (વસ્તુઓ) હોય છે, તેમને ક્ષણજીવી માને છે અને ધન કે માણુસોના ઇષ્ટ વિયોગથી કે અનિષ્ટ સંયોગથી ચળાયમાન થતો નથી ધન અને આપ્તજનના નાશ અને સંયોગને તે પોતાનો નાશ અને સંયોગ માનતો નથી પાપ અને પુણ્યની ભાવનાથી પર રહીને ધર્મભાવનામા જોડાય છે શુભ અને અશુભ ભાવોનો ત્યાગ કરીને તે શુદ્ધ ભાવની ઉપાસના કરે છે, શુદ્ધ યોગની સાધના કરે છે હર્ષમા હરખાઈ જતો નથી અને શોકમા શોકાતુર બની જતો નથી તે પોતાના અધ્યાત્મમાર્ગે બ્રહ્મવીથીમા મસ્ત બનીને આગળ વધ્યે જ જાય છે. ત્યારબાદ તેના જીવનમાં સુખ, સંતોષ અને શાંતિનો પ્રવાહ વહ્યા જ કરે છે.

વેદાંતની ભાષામાં કહીએ તો તે સંસારની મોહોત્પાદક માયામા ફસાતો નથી, તે માયાને બ્રહ્મ સાથે વળગવા દેતો નથી, માયાને ઔપાધિક ભાવ માનીને તેમાં રમણુ કરતો નથી માયાનટીની આસક્તિમા, તેના લલચાવનારા રૂપમાં ફસાવાથી માણુસ બહિર્મુખી બની જાય છે અને બ્રહ્મ-

માર્ગથી વેગળો જાય છે. આ જ વસ્તુને કાવ્યની અલંકૃત ભાષામાં આલેખતાં એક કવિએ સુંદર ચિત્ર દોર્યું છે:

'જીવન હૈ એક કહાની,
માનવ હૈ ઈસકા નાયક, માયા હૈ નટી પુરાની.. ધ્રુવ...
આશા ઔર નિરાશા દોનોં માયાકી હૈ દાસી,
નિશદિન માનવકી આંખોંકો કરતી રહતી પ્યાસી;
આજ નિરાશાકે દામનમેં, કલ આશા હૈ રાની,
જીવન હૈ....[૧]
માનવ હૈ અવિવેકી અંધા, સમજ નહીં કુછ પાતા,
સુખમેં હંસતા રહતા, આંસૂ દુઃખમેં ખૂબ બહાતા;
અપનેપનકો ભૂલ ગયા હૈ, માયાકા અભિમાની,
જીવન હૈ.... [૨]

કવિની ભાષામાં જીવન એક કહાણી છે, એક નાટક છે માણુસ આ નાટકનો સૂત્રધાર છે, માણુસ તેમાં ભૂમિકા પણ ભજવે છે. માયાનટી પણ તેમા પહેલેથી ભૂમિકા ભજવે છે. આ નટી હરકોઈ માણુસને જીવનનાટકમાં નશામાં ચકચૂર કરે છે. તેનાથી સજાગ રહીને માણુસે પોતાના જીવનનાટકનો 'પાર્ટ' (ભૂમિકા) અદા કરવો જોઈએ.

જીવનનાટકમાં માણુસ જો એકાદ વખત પણ સજાગ રહેતો થઈ જાય અને માયાનટીની ચૂંગાલમાંથી બચી શકે, તો તેનો રસ્તો સાફ થઈ જાય છે, તેનું જીવન અવિરત ગતિએ આગળ આગળ વધ્યે જાય છે. તેમ ન થાય તો માયાનટી તેને વારવાર ભટકાય છે, અનેકવિધ યોનિઓમાં

તેને જુદીજુદી જાતની ભૂમિકા ભજવવી પડે છે તે પોતાની જાતનું ભાન ભૂલી જાય છે.

એટલા માટે આપણું જીવનનાટક સારી રીતે ભજવવું જોઈએ. અભિનયનું સર્વોચ્ચ ધોરણ જાળવવું જોઈએ. આપણી ભૂમિકા ભજવતી વખતે અનાસક્ત રહેવું જોઈએ. મોહમાયાથી અળગા રહીને આપણો ખેલ બનાવવો જોઈએ. સાથેસાથે પારકાનું જીવનનાટક જોતી વખતે સાચા જાગૃત પ્રેક્ષક (દૃષ્ટા) તરીકે રહેવું જોઈએ. આપણે આપણું ભાન ન ભૂલવું જોઈએ. માયાનટીના ચેનચાળામાં ન ફસાવું જોઈએ. આપણા જીવનનાટકની સફળતા આમાં જ છે. આપણા જીવનનાટકની પરિપૂર્ણતા પણ આમાં જ છે.

*

[૧૩]

દાનનો આનંદ

વિશ્વના વિશાળ પ્રાંગણમાં માણસ જ્યારથી આંખો ઉઘાડે છે, ત્યારથી તેની નજર સમક્ષ જુદાજુદા પ્રાણીઓની દોડધામ દેખાતી હોય છે જુદાજુદા સ્વભાવનાં પ્રાણીઓ સાથે અને જુદીજુદી પ્રકૃતિનાં માણસો સાથે જ્યારે તે સંપર્કમા આવે છે, ત્યારે તેનામાં સ્વાભાવિક રીતે જ એક પ્રકારની વ્યાવહારિકતા કેળવાય છે. આ વ્યાવહારિકતાને લીધે તે ગમે તેવા સંયોગોને પણ સાનુકૂળ બની જાય છે. માનવીનો વિકાસ ધીરેધીરે થાય છે. આ વિકાસકાળમાં પણ તેની સમક્ષ જુદાજુદા સંયોગો ઉપસ્થિત થાય છે. તેને કેટલીય જાતના વાતાવરણમાથી પસાર થવું પડે છે. પરંતુ એક વાત તો ચોક્કસ છે કે આ બધા સંયોગો અને વાતાવરણમા પણ માનવીમા ઔદાર્યની મૂળ વૃત્તિનો પ્રકાશ ઝગમગતો હોય છે તેમા કોઈ કોઈ વખત ચડાવ-ઉતાર જેવું પણ આવે છે આવા સમયે તેની સ્વાભાવિક ઉદાર વૃત્તિ પર આવરણ જેવું છવાઈ જાય છે.

મનુષ્ય સામાજિક પ્રાણી છે. તે પ્રતિક્ષણે સમાજના સંપર્કમાં રહીને શ્વાસ લે છે. જન્મથી માંડીને ડહાપણવાળો થાય છે ત્યાં સુધી કે જન્મથી માંડીને મૃત્યુ સુધી તે કેટલાય લોકોના સંપર્કમા આવે છે. તેમની સાથે સહકાર સાધે છે અને તેમની મદદ લે છે. કોઈ કોઈ વખત તો તદ્દન અજાણી વ્યક્તિ પાસેથી તેને મદદ લેવી પડે છે મોટા થયા પછી તે જે પૈસો મેળવે છે, તે પણ સમાજના સંપર્કથી જ, સમાજના સહકારથી જ. બીજાની ઉદારતાનો આટલો ઉપયોગ–ઉપભોગ કર્યા પછી માણસના મનમા સમાજમા જેમને આવશ્યકતા છે એવા નિરાધાર અને ગરીબ લોકોને કંઈક આપવાની વૃત્તિ સાકાર બને છે અને બનવી જોઈએ. આ વૃત્તિને આપણા શાસ્ત્રકારોએ 'દાન' શબ્દથી વર્ણવી છે.

સમાજ પાસેથી જુદાજુદા સમયે અને જુદાજુદા સ્વરૂપે લીધેલી મદદનું દાન એ કેવળ પ્રત્યર્પણ જ છે જે માણસ સમાજ પાસેથી લીધે જ જાય છે અને પાછુ કંઇ પણ આપતો નથી કે આપવાની ભાવના રાખતો નથી, તે એક રીતે કૃતઘ્ન કહેવાય છે એક પૈસાદાર માણસ છે. તેણે અઢળક ધન મેળવ્યું છે જો પોતાની કમાણીના ધનમાથી જરૂરતવાળાને કંઈ જ ન આપે, તો તે એક રીતે સમાજનો દ્રોહ કરે છે. પોતાની પાસે જરૂરત કરતા વધારે હોય છતાંય જરૂરતવાળાને ન આપવું તે ભયંકર સમાજદ્રોહ છે. આવા માણસનુ પુણ્ય ધીરેધીરે ક્ષીણ થાય છે. તેણે જે ધન મેળવ્યુ છે, તે આકાશમાથી તો ટપકી પડ્યું નથી

ને ? આ ધન આવ્યું છે તો સમાજના ખીસામાંથી જ ને ? આ પૈસાદારને જો નિર્જન વનમાં એકલો મૂકી આવવામાં આવે અને તે ત્યા દુકાન માડીને બેસે, તો પૈસો કમાઈ શકે ખરો ? મને લાગે છે કે દુનિયામાં જે જે લોકો છે, તેમના વ્યાપાર-વ્યવસાયમાં સમાજનો પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ સહકાર તો હોય જ છે, એટલું જ નહીં, આપણા જીવનમાં પશુપક્ષીઓ, વનસ્પતિઓ, જળ, પૃથ્વી, અગ્નિ, સૂર્ય અને આકાશનો કેટલો બધો સહકાર હોય છે, તે આપણે સારી રીતે જાણીએ છીએ. એટલા માટે 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર'કાર ઉમા સ્વામીએ કહ્યું છે

'परस्परोपग्रही जीवानाम्।'

'જીવોનું જીવન પરસ્પરના ઉપકાર પર ટકી રહેલું છે.'

આટલું હોવા છતાંય કેટલાક લોકો એવું અભિમાન લેતા હોય છે કે, 'મેં સમાજ પાસેથી કઈ જ લીધું નથી. મે કોઈની સહેજ પણ મદદ લીધી નથી. હું તો મારી જાતે જ આગળ વધ્યો છુ' પરંતુ ખરી રીતે આ નર્યો ભ્રમ જ છે સમાજની કોઈ પણ વ્યક્તિને આપ્યા પછી તે કહે છે 'મે તેને આપ્યું', ત્યારે જ તે જીવતો રહી શક્યો. મારા સિવાય તેને બીજુ કોણુ આપી શકવાનું હતું ?' આ પ્રકારની વૃત્તિ એટલે સમાજ પ્રત્યેની કૃતઘ્નતા. જો કોઈ સમાજના સંપર્ક-સહકારથી મેળવેલો પૈસો કે સાધનસામગ્રી બીજાને આપે કે આપવાની વૃત્તિ રાખે, તો તે પોતાની ફરજ અદા કરે છે. એટલા માટે ભારતના મહાન સ્મૃતિકાર મહર્ષિ મનુએ કહ્યું છે:

'न दत्वा परिकीर्तयेत्।'

'આપીને કોઈને કહેવું કે પોતાનાં વખાણ કરવા કે છાપામા જાહેરાત ન કરવી જોઈએ.'

સૂર્ય આખા જગતને પ્રકાશ આપે છે, અગ્નિ સૌનો ખોરાક રાંધે છે, વાદળાં પાણી વરસાવે છે અને વનસ્પતિ અન્યના ઉપયોગમા આવે છે. પરંતુ આ બધાં પોતાની વસ્તુ આપ્યા પછી ક્યાંય ઢંઢેરો પીટવા જાય છે ખરા? છાપામા એમની જાહેરાતો દેખાય છે ખરી? ગાય, ભેંસ, બકરી અને ઊંટ જેવાં પશુ પણ માણસને કેટલા ઉપયોગી નીવડે છે? પરંતુ છાપામા તેમની જાહેરાતો છપાય છે ખરી? તે જ્યા હોય ત્યા દાંડી પીટે છે ખરા? મનુષ્ય તો વિચારશીલ પ્રાણી છે તેણે પોતાના બુદ્ધિવૈભવથી દુનિયાની કેટલીય વસ્તુઓ મેળવી હોય છે. નગારાં વગાડીને આ બધાની જાહેરાત કરવાનાં આવશ્યકતા છે? વિવેકી મનુષ્યનું તો એ કર્તવ્ય છે કે તેણે માનવજીવનને સાર્થક કરવા માટે દાન અને ભોગનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ. ભોગનો સ્વીકાર ઓછામાં ઓછો કરીને દાનનો સ્વીકાર વધારેમાં વધારે કરવો જોઈએ. પોતાની વસ્તુ આપવા માટે તેણે તક શોધતા રહેવું જોઈએ. તેણે લેનાર વ્યક્તિની પણ શોધમા રહેવુ જોઈએ તેનામાં એક જ ભાવના હોવી જોઈએ— 'સમાજના સહકારથી મેળવેલું ધન સમાજને આપીને મારે ઋણમુક્ત થવું છે'

સુખશાંતિથી જીવન પસાર કરી શકાય એટલા માટે

માણુસ પૈસો કમાય છે. પરંતુ તે જે ધન કમાય છે, તે ત્રણ રીતે વપરાય છે. નીતિકારે કહ્યું છે·

'दान भोगो नाश त्रिधा गतयो भवन्ति वित्तस्य।'

ધનનો ત્રણ રીતે ઉપયોગ થાય છે. જો તે દાનરૂપે આપવામા આવે, તો તે સાર્થક છે. તેનો જો ઉપભોગ કરવામા આવે, તોપણ કંઈક ઉદ્દેશ બર આવે છે જે ધન દાનમા આપવામાં આવતું નથી કે તેનો ઉપભોગ કરવામા આવતો નથી, તેનો નાશ થાય છે કેટલાક માણુસોનો સ્વભાવ જ એવો હોય છે કે તેમને બસ આપવામાં જ આનંદ આવે છે. આ લોકોની માન્યતા જ એવી હોય છે કે આપણે જે કઈ આપીએ છીએ, તે જ આપણું છે. આપણે જે નથી આપતા. તે આપણું નથી.

ઇંદોરના શેઠ સર હુકમીચંદના જીવનના એક મધુર પ્રસંગનું મને સ્મરણ થઈ આવે છે કોઈ માણુસે તેમને પૂછ્યુ 'શેઠજી! આપ તો લક્ષ્મીપુત્ર છો. આપની સંપત્તિનો કોઈ પાર નથી. કેટલાક માણુસોની માન્યતા છે કે આપની પાસે દસ કરોડની મિલકત છે કેટલાક લોકો આ આકડો વીસ-પચીસ કરોડ સુધી લઈ જાય છે. પરંતુ આ બધી માન્યતાઓ કેવળ માન્યતાઓ જ છે આ માન્યતાઓ પાછળ કોઈ પીઠબળ હોતું નથી. લોકોની ગેરસમજમાં પણ વધારો થયા કરે છે માટે આપ જ આપની મિલકતનો સાચો આંકડો કહો.' શેઠે હસતા હસતા જવાબ આપ્યો: 'ભાઈ! મારી પોતાની મિલકત બહુ જ ઓછી

છે-ફક્ત સાડીસત્તાવીસ લાખ.' શેઠનો આ જવાબ સાંભળીને પેલો દંગ થઈ ગયો તેણે સાશ્ચર્ય પૂછ્યું: 'શેઠ સાહેબ! આપે આ શબ્દો બીજાને ફોસલાવવા માટે કહેવા જોઈએ આવી ઢંગધડા વિનાની વાત માની લઉ એટલો હું કાચો નથી પચાસ લાખ રૂપિયાનો તો આ કાચનો મહેલ જ હશે આપના બીજા પણ બગલા છે. મિલ પણ છે આ બધાની ગણતરી નથી કરવાની?' શેઠજીએ પોતાના શબ્દોનુ સ્પષ્ટીકરણ કરતા કહ્યું 'ભાઈ! તમે તો મારુ કહેવું જ સમજ્યા નથી મેં આ હાથે સાડીસત્તાવીસ લાખ રૂપિયા જ આપ્યા છે મારી આટલી મિલકત જ જનતા-જનાર્દનના ઉપયોગમા આવી છે મારી સાચી મિલકત આટલી જ છે અને તે ખૂબ જ ઓછી છે'

આ છે દાનની સાથે નમ્રતાનો સક્ષિપ્ત પરિચય!

દાન એ કોઈના પર અહેસાન (ઉપકાર) નથી દાન કોઈ એવી વસ્તુ નથી કે જેના માટે જાહેરાત કરવી પડે દાન તો કર્તવ્ય છે, આત્મશુદ્ધિનુ પ્રવેશદ્વાર છે, ઉદારતાનો અતર્નાદ છે. દાન સમાજની ઋણમુક્તિ છે, આત્મવિકાસની સોનેરી તક છે, અજાગતાનો ચોકીદાર છે કોઈ પણ ખેડૂત ખેતરમાં બીજ વાવીને કે ખેતરની જમીનને બીજ આપીને એવો વિચાર નથી કરતો કે મેં ખેતરને આટલા બીજ આપ્યા છે એવી જાહેરાત કરું કોઈ પણ વેપારી વેપારમાં પૈસો રોકીને તેનો ઢઢેરો પીટતો નથી. શા માટે? આનું કારણ એ છે કે ખેતરમા તેણે પોતાના જ સ્વાર્થ માટે

બીજ વાવ્યાં છે! વેપારીએ વેપારમાં જે રોકાણ કર્યું છે; તે પોતાના જ સ્વાર્થ માટે છે! ત્યારે પછી જો કોઈ સમાજ કે વ્યક્તિરૂપી ક્ષેત્રમાં બીજ વાવે, તો તેણે પોતાના નામની જાહેરાત થાય એવી ઇચ્છા શા માટે રાખવી જોઈએ? તેમ કરવાથી તેનો પોતાનો જ સ્વાર્થ સધાય છે ને? તેને પોતાને જ ધર્મલાભ થાય છે ને? એવો કયો મૂર્ખ હશે જે પોતાના ધનનો સદુપયોગ બીજાને નિઃસ્વાર્થ-ભાવે આપીને નહીં કરે? દાનથી માણસને જે સાહજિક આનંદ મળે છે, તે જાતે ધનનો ઉપભોગ કરવાથી, પોતાનો જ સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવાથી કે તિજોરીમાં મૂકી રાખ-વાથી મળતો નથી. એક વખત તળાવે ગાંડીતૂર થઈને વહેતી નદીને કહ્યુ. 'તું ખરેખર મૂર્ખ છે. તું તારું બધુ જ પાણી દરિયામાં જઈને ઠાલવે છે આના બદલામાં તને શું મળે છે? આટલું કર્યા પછીય દરિયો તો ખારો જ રહે છે' નદીએ જવાબ આપ્યો. 'વહેતા રહેવું એ મારુ કામ છે. સમુદ્રને મારું સર્વસ્વ અર્પી દેવામાં જ મને આનંદ મળે છે બદલામાં કંઈ પણ મેળવવાની હું આશા જ રાખતી નથી. ફળનો પણ હું કદી વિચાર કરતી નથી' પરિણામે નદીનો પ્રવાહ પહેલાંની જેમ જ ચાલુ રહ્યો તેને પર્વતમાથી નવુંનવું પાણી મળતું જ ગયુ. પરંતુ તળાવનું સ્થિર પાણી તો સુકાઈ ગયું તરસ્યા મુસા-ફરો પાછા ફરવા લાગ્યા પરંતુ નદીએ તો તરસ્યા મુસાફરો અને પશુપક્ષીઓને સંતોષ આપ્યા જ કર્યો.

દાન તો ફળપ્રાપ્તિની ગેરંટી છે તેમાં કંઈ ગુમાવવાનુ હોતું નથી તેમાંથી કંઈક મેળવવાની જ શ્રદ્ધા રાખવાની હોય છે. તેમાંથી આનંદ મળે છે. કર્તવ્યપાલનનો સંતોષ મળે છે. જૈનાચાર્ય ઉમા સ્વામીએ દાનની વ્યાખ્યા કરી છે :

'अनुग्रहार्थं स्वस्याति सर्गो दानम् ।'

'આપણા આત્માના અનુગ્રહ માટે, આપણી ઉદારતાના વિકાસ માટે આપણી વસ્તુનો ત્યાગ કરવો એટલે દાન.' 'દૌલત દેનેસે દૂની હોતી હૈ.' આ કહેવત તો ખુબ જ જાણીતી છે. પરંતુ પૈસા અને બીજી વસ્તુઓ માટે લોકોની અવળી જ માન્યતા છે લોકો એમ જ માને છે કે પૈસો કે વસ્તુઓ આપવાથી મિલકત વપરાઈ જાય છે, ઓછી થઈ જાય છે. પરતુ આ માન્યતા ભૂલભરેલી છે પોતાની પાસે રાખી મૂકવાથી સંપત્તિ ઘટે છે, વધતી નથી. કુરાને શરીફમાં એક જગ્યાએ કહ્યું છેઃ 'પૈસો વ્યાજથી નહી, દાન કરવાથી વધે છે' ઇસ્લામ ધર્મનો આદેશ છે કે પ્રત્યેક મુસલમાને પોતાની આવકનો ચાળીસમો ભાગ દાનમા કાઢવો જોઈએ આપણા શરીરમા આપણે જેટલું નાખીએ છીએ, તેટલું લોહી બનતુ નથી. બધા જ ખોરાકનો ઉપયોગ થતો નથી. તેમાંથી નકામો ભાગ મળમૂત્રરૂપે શરીર બહાર ફેંકાઈ જાય છે આ જ રીતે માણસે પણ સમાજમાંથી મળેલા બધાં સાધનો સમાજને આપી દેવાં જોઈએ. બધાં જ સાધનોનો ઉપયોગ પોતાની જાત માટે કરવો તે વાજબી નથી.

આ જ ભાવાર્થને વ્યક્ત કરતા અદ્વૈતવાદના મહાન આચાર્ય શંકરે દાનની વ્યાખ્યા કરી છે.

'दानं संविभाग' ।'

'જે સંપત્તિ (ધન) કે સાધન (વસ્તુ) સમાજમાંથી મેળવ્યાં છે, તેને સારી રીતે યોગ્ય પ્રમાણમાં વહેંચી નાખવાં' ખરેખર તો દાન આપવામાં માણસને પોતાની માલિકીની ભાવના જતી કરવી પડે છે. માણસ જો સ્વેચ્છાએ દાન કરે, સમાજમા આવશ્યકતા હોય તેને પ્રમાણસર મદદ કરે, તો વૈમનસ્ય ન ફેલાય, સંગ્રહવૃત્તિ ન ફૂલેફાલે સમાજમાં કંજૂસ માણસોએ જ સંગ્રહવૃત્તિની લાલસા વધારી મૂકી છે, તિજોરીવાદને પ્રોત્સાહન આપ્યું છે. જો બધા જ લોકો પોતાના ગજા પ્રમાણે સમાજની બેંકમાં જમા કરાવ્યે જાય, તો દુનિયામા લીલાલહેર થઈ જાય. જૂના જમાનામા શ્રીમંત લોકો પોતાની જ સુખસગવડોનો ખ્યાલ રાખતા નહોતા, આ શ્રીમતો આજુબાજુના સમાજનો અને ગરીબોનો પણ ખ્યાલ રાખતા હતા જ્યારે જ્યારે મોકો મળતો, ત્યારેત્યારે છૂટા હાથે આપતા હતા તેમના જીવનમાં 'હાથ દિયે કર દાન રે નુ સૂત્ર વણાયેલું' હતુ. આ કારણને લીધે જૂના જમાનામા આર્થિક વિષમતા હોવા છતાંય સઘર્ષ નહોતો સૌ કોઈ સંતોષથી રહેતું હતુ. કોઈ બેકાર કે ભૂખ્યું ન રહેતું સાધનોના અભાવે કોઈ દુખી નહોતું તે જમાનામા ગરીબ લોકો પૈસાદારનું ધન જોઈને બળાપો કરતા નહોતા. ગરીબને ફક્ત આટલો જ વિચાર આવતો 'મારે

જે વસ્તુની જરૂર પડે છે, તે વસ્તુ મને મળી રહે છે. પછી મારે સંઘરો શા માટે કરવો? પૈસાદાર લોકોનું ધન એ તો મારી બૅંક છે મારી ઈચ્છા થાય, ત્યારે તેમાંથી લાવી શકાય છે'

પરંતુ આજે તો શ્રીમંતોની વાત જ જુદી છે. ગરીબો સાથે તેઓ બહુ જ ઓછી આત્મીયતા રાખે છે. ગરીબોની સુખસગવડનો પણ બહુ જ ઓછો ખ્યાલ રાખે છે આ કારણને લીધે ગરીબોની આંખમા તેમનું ધન કણાની જેમ ખૂચે છે. ગરીબો પાસે સતોષ રાખવાનુ કોઈ કારણ નથી આજના ગરીબો અને શ્રમજીવીઓ એટલા માટે જ સામ્યવાદ તરફ ઢળતા જાય છે પરતુ સામ્યવાદના જન્મ પહેલા જ ભારતવર્ષના ઋષિઓએ લોકોને એક એવી કલા શીખવી છે કે જેથી સમાજમા શ્રીમતો અને ગરીબો વચ્ચે વૈમનસ્ય ન થાય, ગરીબોની આખોમા શ્રીમંતોનું ધન ન ખટકે. ભગવાન મહાવીરે શ્રાવકો માટે આ પ્રકારનું એક વ્રત જ ફરમાવ્યુ છે આ વ્રતના પાલનથી આખો પ્રશ્ન પ્રેમથી પતી જાય છે. આ વ્રતનું પ્રચલિત નામ 'અતિથિસવિભાગ-વ્રત' છે અને તેનો અર્થ ખૂબ જ સંકુચિત કરવામાં આવે છે. આ જ વ્રતનું જૂનુ નામ 'અહાસવિભાગ' (યથાસંવિભાગ) મળી આવે છે અને તેનો વિશાળ દૃષ્ટિએ અર્થ કરવામા આવે તો એવો થાય છે કે, 'પોતાની પાસેની વસ્તુઓને યોગ્ય પ્રમાણમા વહેંચી નાખવી તે' અહી કોઈ અમુક જ વર્ગને લક્ષમા રાખીને સવિભાગ કરવાનુ ન કહેતા સમાજના હરકોઈ ઘટક માટે આ વ્રતનો આદેશ કરવામા આવ્યો છે.

ગોવિંદાનંદે 'દાનક્રિયા કૌમુદી'માં દાનની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે કરી છે:

'तद्द्रव्यगत स्वामित्वजनकत्यागो दानम् ।'

આનો ભાવાર્થ એ છે કે દાનક્રિયા સ્વામિત્વ વિસર્જનની ક્રિયા છે. 'इद न मम ।' (આ મારું નથી.) એવી ભાવના દાતામાં જન્મે, તે જ સાચું દાન છે. જ્યાં દાન આપીને બદલામાં લેવાની ભાવના હોય છે કે જ્યાં સ્વાર્થ સાધવાના ઉદ્દેશથી દાન આપવામાં આવે છે, તે દાન નથી, એક પ્રકારનો સોદો છે.

બધા જ સદ્‌ગુણોનું પ્રવેશદ્વાર દાન છે. જે માણસમાં ઉદારતાનો ગુણ વિકાસ પામતો નથી, તેનામાં બીજો કોઈ પણ ગુણ વિકાસ પામતો નથી. સંકુચિત મનમાં ગુણ પણ સંકુચિત રીતે વિકાસ પામે છે. દાન હૃદયના વિકાસની તાલિમ છે. મનુષ્યની ઉદારતા અને આત્મીયતા દાન મારફત જ વિશ્વના પ્રત્યેક પ્રાણી સુધી વિસ્તરી શકે છે. માણસમાં જ્યારે દાનનો પ્રવાહ પોતાના કુટુંબ, સમાજ, ગામ, શહેર અને રાષ્ટ્રના ભેદને ચીરીને સમગ્ર જગતમાં ફેલાઈ જાય છે, ત્યારે તેની વિશ્વબંધુત્વની સાધનાનો વ્યાવહારિક રીતે આરંભ થાય છે તીર્થંકરો વિશ્વવત્સલ થવા માટે, જગત સાથે આત્મીયતા કેળવવા માટે સૌથી પહેલાં શરૂઆત દાનથી જ કરે છે. આ રીતે તેઓ સમાજ, રાષ્ટ્ર અને વિશ્વને દાન મારફત ઉદારતાની વૃત્તિ કેળવવા—વધારવામાં પ્રેરક બને છે.

માણુસ પાસે જે સાધનસામગ્રી હોય તેનો બીજા માટે ઉપયોગ કરવામાં કરકસર ન કરવી જોઈએ. બીજા માટે તન, મન, ધન અને સાધનોનો ઉપભોગ કરવો, સમાજના દુ ખપીડિત, નિર્ધન, નિરાધાર અને ભૂખ્યા માણુસોની સેવામાં પોતાની પાસે જે હોય તે સમર્પી દેવું તે દાન છે. શરીરથી કોઈની સેવા કરવી, મનથી વિશ્વનાં પ્રાણીઓ પ્રત્યે શુભેચ્છાનો પ્રવાહ વહાવવો, દીનદુઃખિયાંને શબ્દોથી આશ્વાસન આપવું, બુદ્ધિથી યોગ્ય માર્ગદર્શન આપવું અને ધન અને સાધનોથી કોઈને મદદ કરવી—આ બધા દાનના જ પ્રકારો છે.

કેટલાક લોકો એમ વિચારતા હોય છે કે દાન આપવાથી આપણી પાસે જે છે તે ઓછું થઈ જશે. પછી અમે ખાઈશુ શું ? અમારાં બાળબચ્ચાં શું ખાશે? આ બધી એક પ્રકારની ભ્રાંતિ છે, આત્મશ્રદ્ધાની અધૂરપનો નમૂનો છે. માણુસમાં આટલી આત્મશ્રદ્ધા તો હોવી જ જોઈએ— 'મારે શી ખોટ છે? હુ કોઈને અણીના વખતે મદદ કરીશ, તો શું ઓછુ થઈ જવાનુ છે?' આમેય આપણે તપશ્ચર્યા તો કરીએ જ છીએ ને ? જો કોઈને નિસ્વાર્થભાવે આપ્યા પછી કંઈ જ ન બચે કે ઓછું બચે, તો તેટલામા જ ગુજરાન ચલાવવું, એટલા જ ભોજન વસ્ત્ર કે સાધનથી કામ ચલાવવું, એ જ સાચી તપસ્યા છે, સાચું આભ્યતર તપ છે.

દાન આપવાથી વસ્તુ ઓછી થતી નથી, વધે છે. કૂવો એ તેનું પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ છે. તમે કૂવામાથી પાણી

કઢાતું જોયું હશે. કૂવામાંથી ગમે તેટલું પાણી કાઢયે જાઓ તેની જગ્યાએ નવું પાણી આવ્યે જ જાય છે. એ જ રીતે ધનનો સદુપયોગ કરવાથી તે ફરીથી પાછું ફરે છે. કૂવા માથી પાણી કાઢવામાં ન આવે, તો તેની શી દશા થાય છે ? નવું પાણી આવતું નથી અને જૂનું પાણી દુર્ગંધ મારે છે. જે કૂવાનું પાણી દુર્ગંધ મારતું હોય છે, તેની પાસે કોઈ ફરકતું પણ નથી આ જ રીતે જો ધનને તિજો-રીમા મૂકી દેવામાં આવે અને હૃદયની તિજોરી પર કંજૂ-સાઈનું મજબૂત તાળું લગાવવામાં આવે અને ઉદારતા પર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવે, તો તેવા કંજૂસ પાસે કોઈ જશે જ નહીં કે ન કોઈ સવારના પહોરમાં તેનું નામ લેવાનું પસંદ કરશે. જે દાન આપતો હોય કે ઉદાર હોય, તેનું જ નામ લોકજીભે વારવાર ચડે છે. કહે છે કે રાજા કર્ણ દાનેશ્વરી હતો. તે એટલા બધા છૂટા હાથે દાન આપતો હતો કે ઉષ કાળને લોકો રાજા કર્ણનો કાળ(સમય) કહેતા હતા.

ભારતના અમર કવિ સંત કબીરે એટલા માટે કહ્યું છે :

'પાની બાઢો નાવમે, ઘરમે બાઢો દામ,
દોનો હાથ ઉલેચિયે, યહી સયાનો કામ'

સમુદ્રના વક્ષઃસ્થળની સપાટી પર નૌકા પૂરજોસથી આગળ વધે છે તેમાં જો અકસ્માત્ પાણી ભરાઈ જાય છે, તો બુદ્ધિશાળી પુરુષ તરત જ બન્ને હાથે પાણી ઉલેચવા માંડે છે. તેમ કરવામાં ન આવે તો નૌકા ડૂબી જાય

અને સાથે સાથે મુસાફરો પણ ડૂબી જાય. આ જ રીતે પૈસો વધવા માંડે ત્યારે ડાહ્યા માણસે સમાજનાં સત્કાર્યો માટે છૂટા હાથે વાપરવો જોઈએ. સમજુ માણસોએ ગરીબોને દાન આપવુ જોઈએ જો જરૂર કરતાં વધારે પૈસો ભેગો થશે, તો ચોરીનો ભય રહેશે અને જાનની પણ સલામતી નહીં રહે પૈસો પણ જશે અને જીવ પણ જશે. ગાયને દોહીને દૂધ કાઢવામાં ન આવે, તો તે દૂધ આપતી જ બંધ થઈ જાય છે. એ જ રીતે પહેલાના ધનનો સદુપયોગ કર્યા વિના નવુ ધન પણ મળતું નથી.

ધનની રમત પણ ફૂટબોલ જેવી જ હોવી જોઈએ. ફૂટબોલને કોઈ પોતાની પાસે જ રાખી મૂકે, તો રમત ન રમી શકાય. એટલા માટે જ ખેલાડીઓ પોતાના હાથમાં આવેલો ફૂટબોલ સામા ખેલાડી તરફ ફેંકે છે. આ જ રીતે પૈસાની રમત પણ પૈસાને બીજા તરફ ફેંકીને જ રમવી જોઈએ સમાજમાં પૈસો વહેતો રહે, તો સમાજ-શરીરનુ આરોગ્ય ટકી રહે સંસ્કૃત ભાષામાં ધનને 'દ્રવ્ય' પણ કહેવામા આવે છે તેનો અર્થ થાય છે: જે પાણીની જેમ વહ્યે જાય છે તે દ્રવ્ય છે. 'द्रवतीति द्रव्यं।' બહેનો પોતાના ઘરેણાં માટે ખૂબ જ ફુલાતી હોય છે અને સોના અને મોતીના દાગીના પહેરીને પોતાની શ્રીમંતાઈ પ્રદર્શિત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે પરંતુ જો તે ઘરેણાંની ઘડાઈ જેટલા જ પૈસા સત્કાર્યોમાં વાપરે; તો સમાજની વિષમતા દૂર થાય અને તેમના જીવનમા સાદાઈ પ્રવેશે. ભર્તૃહરિએ કહ્યુ છે.

'दानेन पाणिर्नतु कंकणेन।'

'હાથની શોભા કંકણોથી નથી, દાન(આપવા)થી છે.'

અંગ્રેજીમાં પણ એક સુંદર કહેવત છે

'The hand that gives, gathers.'

'જે હાથ દાન આપે છે, તે આપતો નથી, એકઠું કરે છે'

મારવાડના એક નાના સરખા ગામડામાં એક બહેન હતી. તે ઉદાર દિલની હતી. તેના ઘેર જે કોઈ આવે, તેને જમાડ્યા વિના પાછા ન ફરવા દે. કહેવાનો ભાવાર્થ એટલો જ છે કે ઘરમાં ગરીબાઈ ડાકિયાં કરતી હોવા છતાંય તે મહેમાનને જમાડીને જ પાછા ફરવા દેતી. તેનો પતિ પણ સામાન્ય સ્થિતિનો હતો. તે મહેનત-મજૂરી કરીને પોતાનું ગુજરાન ચલાવતો હતો પેલી બાઈની દાનવૃત્તિને લીધે તેને આ પ્રદેશમાં સૌ કોઈ ઓળખતું હતું અને તેના લીધે તેના પતિને પણ એક વખત તેના પતિને મજૂરી માટે દૂર સુધી જવાનું થયું. તેણે પત્નીને કહ્યુ. 'મારે અમુક ગામ જવાનું છે. લગભગ દસ દિવસ થશે એક થેલીમા આટો ભરીને મારા સામાન સાથે બાંધી દેજે.' પેલી ઉદાર બાઈ જાણતી હતી કે હું કોઈને જમાડ્યા વિના જવા દેતી નથી. પછી મારા પતિને લોકો જમાડ્યા વિના કેવી રીતે જવા દેશે ? મારા પતિને લોટની જરૂર જ નહી પડે પેલી બાઈનો પતિ જવા માટે તૈયાર થયો, ત્યારે તેણે તેના સંતોષ માટે એક ખાલી થેલી મોં બંધ કરીને સામાન સાથે બાંધી દીધી. પેલી બાઈનો પતિ

જ્યા જ્યા ગયો, ત્યાંત્યાં લોકો તેને ઓળખી ગયા. પેલી બાઈના લીધે લોકોએ તેને સારી રીતે જમાડ્યો અને આગતાસ્વાગતા કરી. તેને ન તો જતી વખતે લોટની થેલી ઉઘાડવાની જરૂર પડી કે ન પાછી ફરતી વખતે. ઘેર આવ્યા પછી તેણે પત્નીને કહ્યું : 'મારે તો ક્યાંય થેલી ખોલવાની જરૂર જ ન પડી. તું થેલી પાછી કાઢી લે. થેલી જ્યા મૂકી હતી, ત્યાં જ પડી છે' પત્નીએ કહ્યું : 'મે તો તમારા જતા પહેલાં જ જમવાની વસ્તુઓ મોકલી આપી હતી. તમારા સંતોષ ખાતર મેં ખાલી થેલી જ મૂકી હતી. જુઓ, આ થેલી તદ્દન ખાલી જ છે.' પતિને નવાઈ લાગી પતિએ પૂછ્યુ . 'કેવી રીતે? તેં બધી વસ્તુઓ ક્યારે મોકલી આપી હતી? મેં તો કંઈ જોયું જ નથી' પેલી બાઈએ સ્પષ્ટીકરણ કરતાં કહ્યું 'હું અહીં થઈને પસાર થતા કોઈપણ વટેમાર્ગુને જમાડ્યા વિના જવા દેતી નહોતી. લોકોના હૃદય પર તેની અસર થયા વિના ન જ રહે. પછી આ લોકો તમને ઓળખ્યા પછી જમાડ્યા વિના જવા દે ખરા? મારી ઉદારતાએ જ તમારા માટે સંગ્રહનું કામ કર્યું છે! આ લોકોના હૃદયમાં પણ ઉદાર થવાની વૃત્તિ જન્માવી છે!'

જે માણુસ હંમેશાં દાનમાં જં રચ્યોપચ્યો રહે છે, તેને દાન આપ્યા વિના ચેન જ પડતું નથી, આનંદ જ મળતો નથી. આવો માણુસ જ્યારે પોતાની આજુબાજુના માણુસોને દુ:ખી કે ભૂખ્યા જુએ છે, ત્યારે તે પોતે જ દુઃખી થાય છે, તે પોતે જ ભોજન કરતો નથી. જ્યાંસુધી

લોકોનું દુઃખ દૂર થતું નથી, ત્યાં સુધી તે પણ દુઃખી રહે છે

મહારાજા રંતિદેવ પોતાના રાજમહેલના આંગણામાં બેઠા હતા. અડતાળીસ અડતાળીસ દિવસના ઉપવાસ હોવા છતાંય આજે તેમની ભૂખતરસ ઊડી ગઈ હતી. હમેશાં અસંખ્ય પ્રાણીઓને ભૂખતરસથી પિડાઈને મરતા જોઈને તેમનું હૃદય અકથ્ય દુઃખ અનુભવતું હતું. તેમના મનમાં એક જ અંતર્નાદ ગુંજતો હતો. 'આ બધા નિર્દોષ પ્રાણીઓને બચાવવા મારે શું કરવું?' એટલામાં મહામંત્રી આવી પહોંચે છે મહામંત્રી કહે છે 'મહારાજ, આજે આપના ઉપવાસના અડતાળીસ દિવસ પૂરા થઈ ગયા. દિન પર દિન આપની જીવનશક્તિ ક્ષીણ થતી જાય છે. આમ હોવા છતાંય આપ કેટલી બધી ચિંતા કરો છો? મહારાજ, આપની તપશ્ચર્યા અદ્ભુત છે!' રંતિદેવે ધીરેથી કહ્યું: 'મંત્રીજી, મારે શું કરવું તે કહો? આખા રાજ્યમાં જે દુઃખદ પરિસ્થિતિ પ્રવર્તી રહી છે, તેણે મને વિહ્વળ બનાવી મૂક્યો છે આમાંથી છૂટવાનો મને કોઈ રસ્તો જ દેખાતો નથી.' મહામંત્રીએ કહ્યું 'મહારાજ! દુષ્કાળની ભયંકર પરિસ્થિતિમાંથી પ્રજાને ઉગારવા માટે આપે શું કરવાનું બાકી રાખ્યું છે? રાજ્યભંડારો ખુલ્લા મૂકી દીધા, મહેલની બધી જ વસ્તુઓ વહેંચી દીધી આટલું કરીને જ આપ ક્યાં અટક્યા છો? દુષ્કાળપીડિત જનતાને અન્નનો એક કોળિયો પણ મળે તેટલા ખાતર આપ આટલા

દિવસથી ઉપવાસ કરો છો. માણસની શક્તિથી જેટલું થઈ શકે, તે બધું જ આપ કરી છૂટ્યા છો પરંતુ હવે !' એટલામાં જ બહારથી લોકોનો કોલાહલ સંભળાય છે: 'જય હો મહારાજા રંતિદેવનો! મહારાજના ઉપવાસ છોડાવો અને પારણા કરાવો. લાખો ભલે મરે, પરંતુ લાખોનો પાલનહાર ન મરજો' મહામંત્રીએ રાજાને કહ્યું. 'આપે પ્રજાનો આ પોકાર સાંભળ્યો? પ્રજાના આ પોકારને પ્રજાવત્સલ રાજા કેવી રીતે ઠોકરે ચડાવી શકે? મહારાજ, હવે તો આપને પારણાં કરવા જ પડશે.' મહારાજા રંતિદેવે સહેજ ગંભીરતાપૂર્વક કહ્યું 'મહામંત્રીજી, પ્રજાનો આટલો પ્રેમ સંપાદન કરી શકવા માટે હું મારી જાતને ભાગ્યશાળી માનું છું. પરંતુ જ્યાં અસંખ્ય પ્રજાજનો ભૂખ-તરસથી તરફડીને મરતા હોય, ત્યાં હું કેવી રીતે અન્નનો કોળિયો મોંમાં મૂકી શકું?' મહામંત્રીએ કહ્યું 'પરંતુ મહારાજ, આપ પ્રજાના મોંનો કોળિયો પડાવી લઈને કે ભૂખે મારીને તો અન્ન નથી લેવાના ને? આપે આટલા બધા દિવસોથી અન્નજળનો ત્યાગ કર્યો છે, તે પ્રજા માટે જ ને? આપનો આ મહાત્યાગ જોઈને આપના કર્મચારીઓ અને પ્રજાજનો કૃતજ્ઞતા પ્રદર્શિત કરે છે મહારાજ, હવે તો એવા સંયોગો ઉપસ્થિત થયા છે કે આપે આપને માટે નહિ, પરંતુ પ્રજાના હિત ખાતર પણ પારણા કરવા જોઈએ. આપની શારીરિક સ્થિતિ જોઈને પ્રજા આર્તનાદ કરે છે, મહારાજ!' રંતિદેવે પોતાની અંતર્વ્યથા વ્યક્ત કરતાં કહ્યું 'મહામંત્રીજી,

હું સમજી શકું છું. મારી પ્રજાનું વાત્સલ્ય હું સારી રીતે સમજી શકું છું. પરંતુ મારા રાજ્યમાં જ્યા સુધી અનાજ-ના એકએક દાણા માટે નિર્દોષ બાળકો મરતા હોય, એક કોળિયા ધાન માટે કે પાણીના એક ઘૂટડા માટે લોકો માણસાઈ ભૂલી જતા હોય, ત્યાં સુધી તમારો રતિદેવ મહેલના એક ખૂણામાં જઈને કેવી રીતે જમવા બેસી શકે? મહામાત્ય, ભૂખ અને તરસનુ દુખ કુદરતે સૌને એક સરખું આપ્યું છે. પ્રજાજનોની જિંદગી કરતાં પોતાની જિંદગીને રંતિદેવ સહેજ પણ વધારે મહત્ત્વ આપી શકે તેમ નથી!' આ જ વખતે પ્રજાનો અવાજ ફરીથી સંભળાય છે. મહામંત્રીએ સવિનય કહ્યુ 'મહારાજ! સાંભળો પ્રજાના આ કરુણ પોકારને ધ્યાનમાં લો. આ બધા પ્રજાજનો મારી પાસે જવાબ માગશે હું પણ લોકમતની અવગણના કેવી રીતે કરી શકું તેમ છું? એટલે પ્રજાજનોને સંતોષ આપવા જેટલી કૃપા કરો, મહારાજ!' રતિદેવે ચિંતાતુર બનતાં કહ્યુ 'મહામંત્રીજી, ત્યારે પછી મારે ઉપવાસ છોડવા જ પડશે કે? હુ વિચાર કરી રહ્યો છું કે પ્રજાની ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલવાથી મારા આ ક્ષુદ્ર હૃદયની નિર્બળતા મને આત્મીયજનોનો તિરસ્કાર કરીને ઘેરા મોહાંધકારમાં તો નહીં ધકેલી દે ને? જીવનનો પથ તલવારની ધાર જેવો છે આ શરીરના મોહમા પડીને હું ઈશ્વરનો માર્ગ તો નહીં ચૂકી જાઉં ને?' મહામંત્રીએ તરત જ કહ્યુ 'મહારાજ! ઈશ્વરના માર્ગથી ડગાવવા જેટલી શક્તિ અમ

જેવા પામરોમાં હોય જ ક્યાંથી? અમે તો આપની મહાન તપશ્ચર્યા અને દાનવૃત્તિના દર્શન કરીને ધન્યતા અનુભવીએ છીએ.' આ શબ્દો સાંભળીને રંતિદેવે કહ્યું 'ત્યારે પછી હું આજે ઉપવાસ છોડું છું, મહામંત્રીજી! હું આજે પારણાં કરીશ ધ્યાન રાખો—મારી પ્રજાના સામાન્યમાં સામાન્ય માનવીને જે અને જેટલું મળી શકે તેમ હોય, તેટલું જ અનાજ હું લઈશ.' મહામંત્રીએ કહ્યું 'આપની કૃપા, મહારાજ! મેં આપના માટે કાચોપાકો રોટલો અને પાણી મૂકી રાખ્યાં છે. આપની પ્રજા ખાતર પારણાં કરો. આપનું તપ યાવચ્ચંદ્રદિવાકરો તપ્યા કરશે.'

મહામંત્રી લૂખો રોટલો અને પાણી મહારાજ સામે મૂકે છે. રોટલાનો ટુકડો તોડતા રાજાનો હાથ ધ્રૂજે છે. પાસે જ બેઠેલો મંત્રી ચિંતાતુર મોએ જોઈ રહ્યો છે. તે મનોમન જ વિચાર કરે છે. 'આ દુનિયામાં ભૂતકાળમાં અને વર્તમાનકાળમાં આવા પરદુઃખભંજન રાજાઓ કેટલા થયા હશે? ભવિષ્યમાં પણ કેટલા થશે?' મહામંત્રી રાજાને કંઈક કહેવાની ઇચ્છા રાખે છે એ જ વખતે લથડિયાં ખાતી એક બાઈ પ્રવેશ કરે છે, તેના મોમાંથી શબ્દો નીકળે છે 'મહા..રાજ! બાપજી!' આ બાઈને જોઈને મહામંત્રી ધ્રૂજી ઊઠે છે તે તેને હાથના ઇશારાથી ચાલ્યા જવાનું કહે છે. પેલી દુઃખી બાઈ પાછા પગલે જવાની તૈયારી કરે છે આ જ વખતે રંતિદેવનો હાથ મો તરફ જતો અટકી જાય છે. રંતિદેવે પેલી બાઈને પાછા ફરવાની

હું સમજી શકું છું. મારી પ્રજાનું વાત્સલ્ય હું સારી રીતે સમજી શકુ છું. પરંતુ મારા રાજ્યમાં જ્યાં સુધી અનાજના એકએક દાણા માટે નિર્દોષ બાળકો મરતાં હોય, એક કોળિયા ધાન માટે કે પાણીના એક ઘૂંટડા માટે લોકો માણસાઈ ભૂલી જતા હોય, ત્યાં સુધી તમારો રંતિદેવ મહેલના એક ખૂણામાં જઈને કેવી રીતે જમવા બેસી શકે? મહામાત્ય, ભૂખ અને તરસનું દુ:ખ કુદરતે સૌને એક સરખુ આપ્યું છે. પ્રજાજનોની જિંદગી કરતાં પોતાની જિંદગીને રંતિદેવ સહેજ પણ વધારે મહત્ત્વ આપી શકે તેમ નથી!' આ જ વખતે પ્રજાનો અવાજ ફરીથી સંભળાય છે. મહામંત્રીએ સવિનય કહ્યું. 'મહારાજ! સાંભળો. પ્રજાના આ કરુણ પોકારને ધ્યાનમાં લો. આ બધા પ્રજાજનો મારી પાસે જવાબ માગશે. હું પણ લોકમતની અવગણના કેવી રીતે કરી શકું તેમ છું? એટલે પ્રજાજનોને સંતોષ આપવા જેટલી કૃપા કરો, મહારાજ!' રંતિદેવે ચિંતાતુર બનતાં કહ્યું. 'મહામંત્રીજી, ત્યારે પછી મારે ઉપવાસ છોડવા જ પડશે કે? હું વિચાર કરી રહ્યો છું કે પ્રજાની ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલવાથી મારા આ ક્ષુદ્ર હૃદયની નિર્બળતા મને આત્મીયજનોનો તિરસ્કાર કરીને ઘોર મોહાંધકારમાં તો નહીં ધકેલી દે ને? જીવનનો પંથ તલવારની ધાર જેવો છે. આ શરીરના મોહમાં પડીને હું ઈશ્વરનો માર્ગ તો નહીં ચૂકી જાઉં ને?' મહામંત્રીએ તરત જ કહ્યું. 'મહારાજ! ઈશ્વરના માર્ગથી ડગાવવા જેટલી શક્તિ અમારા

જેવા પામરોમાં હોય જ ક્યાંથી? અમે તો આપની મહાન તપશ્ચર્યા અને દાનવૃત્તિના દર્શન કરીને ધન્યતા અનુભવીએ છીએ' આ શબ્દો સાંભળીને રંતિદેવે કહ્યું. 'ત્યારે પછી હું આજે ઉપવાસ છોડું છું, મહામંત્રીજી! હું આજે પારણાં કરીશ. ધ્યાન રાખો—મારી પ્રજાના સામાન્યમાં સામાન્ય માનવીને જે અને જેટલું મળી શકે તેમ હોય, તેટલું જ અનાજ હું લઈશ.' મહામંત્રીએ કહ્યું 'આપની કૃપા, મહારાજ! મેં આપના માટે કાચોપાકો રોટલો અને પાણી મૂકી રાખ્યાં છે. આપની પ્રજા ખાતર પારણા કરો. આપનું તપ યાવચ્ચંદ્રદિવાકરો તપ્યા કરશે.'

મહામંત્રી લૂખો રોટલો અને પાણી મહારાજ સામે મૂકે છે રોટલાનો ટુકડો તોડતાં રાજાનો હાથ ધ્રૂજે છે. પાસે જ બેઠેલો મંત્રી ચિંતાતુર મોએ જોઈ રહ્યો છે. તે મનોમન જ વિચાર કરે છે. 'આ દુનિયામાં ભૂતકાળમાં અને વર્તમાનકાળમાં આવા પરદુઃખભંજન રાજાઓ કેટલા થયા હશે? ભવિષ્યમાં પણ કેટલા થશે?' મહામંત્રી રાજાને કંઈક કહેવાની ઇચ્છા રાખે છે એ જ વખતે લથડિયાં ખાતી એક બાઈ પ્રવેશ કરે છે, તેના મોમાંથી શબ્દો નીકળે છે 'મહા. રાજ! બાપજી!' આ બાઈને જોઈને મહામંત્રી ધ્રૂજી ઊઠે છે. તે તેને હાથના ઇશારાથી ચાલ્યા જવાનું કહે છે. પેલી દુઃખી બાઈ પાછા પગલે જવાની તૈયારી કરે છે. આ જ વખતે રંતિદેવનો હાથ મો તરફ જતો અટકી જાય છે. રંતિદેવે પેલી બાઈને પાછા ફરવાની

ના પાડી દીધી, તેમણે તેને પૂછ્યું. 'બોલ, બહેન! તું બોલતા બોલતા કેમ અટકી ગઈ? માડી, મારા આંગણેથી તારે પાછા કેમ ફરવુ પડે છે?' પેલી બાઈએ કહ્યુ 'મહારાજ! મને માફ કરો મારી ભૂલ થઈ ગઈ કેટલાય ઉપવાસ કર્યા પછી આપ પ્રજાના અવાજને માન આપીને આજે લૂખો રોટલો ખાવા બેઠા છો, તે હું જાણું છુ. પરતુ રાજન્.!' આટલું કહીને પેલી બાઈ અટકી પડે છે રાજાએ કહ્યુ 'માડી, તારે જે કહેવું હોય તે કહે આ અન્નજળ તો મારા દેહને જ શાતિ આપશે, પરંતુ તારા અંતરની દુખાર્ત વાણી સાભળીને મારા હૃદયની શાંતિ હણાઈ જાય છે દેહની શાતિ કરતા હૃદયની શાતિ મારા જીવનને ઉજ્જ્વળ બનાવશે.' પેલી બાઈએ કહ્યુ 'રાજન્, મારી પોતાની ભૂખનો સવાલ હોત તો હું આટલે સુધી ન જ આવત. પરતુ મારું માતૃહૃદય આજે મારા કાબૂમા ન રહ્યું. આજે કેટલાય દિવસોથી મારા પુત્રની એકએક નસ તૂટતી જાય છે આ જોઈને હુ અકળવકળ થઈ ગઈ છુ હું મારું ભાન ગુમાવી બેઠી છું, મહારાજ!' રંતિદેવે પ્રસન્ન થઈને કહ્યું: 'માડી, મારું એટલુ સદ્ભાગ્ય કે તારા હૃદયમા મારા માટે આટલી શ્રદ્ધા જન્મી હુ તારી શ્રદ્ધાને દગો નહીં દઉં. આ રોટલો લઈ જા અને જઈને તારા નિર્દોષ બાળકને ખવરાવ. તારી કકળતી આંતરડી ઠરવા દે, મારી માડી!' રાજા લૂખો રોટલો પેલી બાઈને આપી દે છે પેલી બાઈ પ્રજાના હાથે રોટલા લઈને પછી કહે છે શ્રદ્ધાના રણકાર-

વાળા શબ્દોમા મહામંત્રીએ કહ્યું 'મહારાજ! આપને ધન્ય છે. આપની આ મંગલમય દૃષ્ટિનાં દર્શન કરીને આજે હું કૃતાર્થ થયો છું.' રંતિદેવે કહ્યુ. 'મંત્રીજી! મારી પ્રજાના આગ્રહને લીધે જ મે આજે ભોજન લેવાની હા પાડી હતી. પરંતુ મારા હૃદયમાં શાંતિ નહોતી મારી પ્રજાનું એક બાળક પણ ભૂખ્યુ હોય ત્યા સુધી હું ભોજનનો આનંદ કેવી રીતે લઈ શકુ?' મહામંત્રીએ સહેજ ગંભીરતાથી કહ્યુ 'મહારાજ! આજે આટલા દિવસોના ઉપવાસ પછી પણ આપને કાચાપાકા રોટલાનુ સુખ ન મળી શક્યુ. મારી વિનંતી પર ધ્યાન આપીને આપ હવે આ એક ઘૂંટડો પાણી પીને પારણા કરો. દેહીની જેમ દેહનો પણ ધર્મ હોય છે શરીર વિના શરીરધારી કેવી રીતે ટકી રહે? મહારાજ, શરીરના ધર્મનુ પાલન કરવું જ પડે છે' રંતિદેવે કહ્યું 'ભાઈ, તમારા બધાના સંતોષ માટે આટલું પાણી પીને પારણાં કરુ છુ' રંતિદેવ પાણીનો પ્યાલો હાથમાં લઈને હોઠે અડકાડવા જાય છે, તે જ વખતે એક ચાડાલે લથડિયાં ખાતાં પ્રવેશ કર્યો ચાંડાલે કહ્યુ 'મહારાજ! હું નિરુપાયે આપની પાસે આવ્યો છુ. પ્રજાનો રોષ વહોરીને પણ હું આપની પાસે આવ્યો છુ આ રોષની શિક્ષા શી થશે, તે પણ હું જાણુ છુ પરંતુ શુ કરુ?' આટલું કહેતાં કહેતા તે એકદમ અટકી જાય છે આંખોમાથી ગંગાજમના વહેવા માડે છે તે લાકડીનો ટેકો લઈને પાછો ફરે છે રંતિદેવે હાથથી ઈશારો કરીને કહ્યું 'ઊભો રહે ભાઈ,

ઊભો રહે! હું તારા અંતરના દુઃખની જ્વાળા જોઈ શકું છું. આ આંખો હૃદયનું દર્પણ છે, તારા અંતરનો મૂંગો પોકાર મને દેખાય છે' આ શબ્દો સાંભળતા જ ચાંડાલ ડૂસકે ડૂસકે રડી પડ્યો તે રાજાના પગ આગળ ઢળી પડ્યો. 'મહારાજા! હું મારી જાતને ન રોકી શક્યો, એટલે જ અહીં આવ્યો છુ આ જિંદગીમા મે બીજી કોઈ ખેવના રાખી જ નથી નાનો હતો ત્યારથી જ એક કૂતરા સાથે જીવ ભળી ગયો ત્યારથી આજસુધી તે કૂતરો પડછાયાની જેમ મારા સુખદુઃખમા સાથે રહે છે. ગમે તેવી આપત્તિમા પણ તેણે મારો ત્યાગ કર્યો નથી મે પણ તેનો ત્યાગ કર્યો નથી પરંતુ આજે ચાર દિવસથી તેના મોમા પાણીનું એક ટીપું પણ પડ્યુ નથી મારી ઝંપડીના બારણા આગળ તે તરફડિયા મારે છે તેનો અવાજ પણ બેસી ગયો છે તેની આખોમાથી ટપકતી વ્યથા મારા માટે અસહ્ય થઈ પડી. એટલા માટે હુ દોડતો આપના પાસે આવી પહોચ્યો છુ' રતિદેવે દિલાસો આપતા કહ્યુ 'ભાઈ, તુ રડીશ નહી માનવકુળનુ કલ્યાણ થજો! મને આજે માનવ-હૃદયમા કરુણાના ભવ્ય દર્શન થયા છે ભાઈ, લઈ આ પાણી. તારા કૂતરાને આ પાણી પિવરાવ તેનાથી તરફડતા આત્માને શાતિ મળી રહેશે. તું એટલી રાખજે કે પ્રજાનો રોષ તારું સહેજે પણ અહિ- કરી શકે' આમ કહીને ર[illegible] ને પાણી આપી દીધો. ચાડાલ શ્રદ્ધા[illegible] વીને ચાલ

મહારાજની કરુણાર્દ્ર આંખો ચાંડાલના પગ તરફ જ ઢળી રહી. મહામંત્રીએ રાજાની કરુણાપૂર્ણ આંખો સામે જોઈને કહ્યું 'મહારાજ! પુણ્યનિધે! ધન્ય હો! આજનો આ ધન્ય અવસર હું જીવનભર નહી ભૂલી શકું જીવની ભયંકર મુશ્કેલીઓ માણસની માણસાઈને ચળાયમાન કરવાનો પ્રયત્ન કરતી હોય છે, પરંતુ આ જ મુશ્કેલીઓ માનવહૃદયના આટલાં ભવ્ય દર્શન પણ કરાવે છે આપના પુણ્યપ્રભાવથી હું આવા ભવ્ય પ્રસંગના દર્શન કરીને કૃતાર્થ થયો છું' રતિદેવે નમ્રતાથી કહ્યું 'મહામંત્રીજી! આપનું કહેવું સાચું છે- તમારા સૌની નજરે આજે હું મહાન લાગુ છું પરંતુ હૃદયની વિશાળતા તો ઈશ્વરે સૌને સરખી જ આપી છે. તેને સંકુચિત કરવી કે તેનો વિકાસ કરવો તેનો આધાર પેલા માણસ પર છે હૃદયની વિશાળતાનો વિકાસ સાધવામા આવે, તો બધા જ માણસો રતિદેવથી સહેજ પણ ઊતરતાં નથી પ્રજાને મારો આટલો સંદેશો કહેજો કે મારી પ્રત્યેના અંધપ્રેમના આવેશમા કોઈ આ બે માણસોને સહેજ પણ ઇજા ન પહોંચાડે' મહામંત્રી મહારાજના દર્શન કરી વિદાય થાય છે રતિદેવના વિશાળ આત્મામાં જનતાનુ આ દુખ જોઈને 'આત્મવત્ સર્વ ભૂતેષુ'ની ભાવના છલકાય છે

'न त्वहं कामये राज्य न स्वर्ग न पुनर्भवम ।'
कामये दु खतप्ताना प्राणिनामार्तिनाशनम ॥'

'હું રાજ્યની ઇચ્છા રાખતો નથી, સ્વર્ગ(ના સૌંદર્ય)ની ઇચ્છા રાખતો નથી અને મોક્ષની પણ ઈચ્છા રાખતો નથી,

ઊભો રહે! હું તારા અંતરના દુ:ખની જ્વાળા જોઈ શકું છું. આ આંખો હૃદયનું દર્પણ છે, તારા અંતરનો મૂગો પોકાર મને દેખાય છે' આ શબ્દો સાભળતાં જ ચાડાલ ડૂસકે ડૂસકે રડી પડયો તે રાજાના પગઆગળ ઢળી પડયો. 'મ. હા. રા જા! હુ મારી જાતને ન રોકી શકયો, એટલે જ અહી આવ્યો છુ આ જિંદગીમાં મે બીજી કોઈ ખેવના રાખી જ નથી નાનો હતો ત્યારથી જ એક કૂતરા સાથે જીવ ભળી ગયો. ત્યારથી આજસુધી તે કૂતરો પડછાયાની જેમ મારા સુખદુ:ખમાં સાથે રહે છે. ગમે તેવી આપત્તિમા પણ તેણે મારો ત્યાગ કર્યો નથી મેં પણ તેનો ત્યાગ કર્યો નથી પરંતુ આજે ચાર દિવસથી તેના મોમા પાણીનુ એક ટીપુ પણ પડયું નથી મારી ઝંપડીના બારણા આગળ તે તરફડિયાં મારે છે તેનો અવાજ પણ બેસી ગયો છે તેની આંખોમાથી ટપકતી વ્યથા મારા માટે અસહ્ય થઈ પડી એટલા માટે હું દોડતો આપના પાસે આવી પહોચ્યો છુ' રતિદેવે દિલાસો આપતાં કહ્યુ 'ભાઈ, તુ રડીશ નહી માનવકુળનુ કલ્યાણ થજો! મને આજે માનવ-હૃદયમા કરુણાનાં ભવ્ય દર્શન થયા છે ભાઈ, લઈ જા આ પાણી. તારા કૂતરાને આ પાણી પિવરાવ તેનાથી તેના તરફડતા આત્માને શાતિ મળી રહેશે. તું એટલી શ્રદ્ધા રાખજે કે પ્રજાનો રોષ તારું સહેજ પણ અહિત નહી કરી શકે' આમ કહીને રતિદેવે ચાંડાલને પાણીનો પ્યાલો આપી દીધો. ચાડાલ શ્રદ્ધાથી માથું નમાવીને ચાલતો થયો.

મહારાજની કરુણાર્દ્ર આંખો ચાંડાલના પગ તરફ જ ઢળી રહી. મહામંત્રીએ રાજાની કરુણાપૂર્ણ આંખો સામે જોઈને કહ્યું 'મહારાજ! પુણ્યનિધે! ધન્ય હો! આજનો આ ધન્ય અવસર હું જીવનભર નહી ભૂલી શકું. જીવનની ભયંકર મુશ્કેલીઓ માણસની માણસાઈને ચળાયમાન કરવાનો પ્રયત્ન કરતી હોય છે, પરંતુ આ જ મુશ્કેલીઓ માનવહૃદયનાં આટલાં ભવ્ય દર્શન પણ કરાવે છે આપના પુણ્યપ્રભાવથી હું આવા ભવ્ય પ્રસંગના દર્શન કરીને કૃતાર્થ થયો છુ 'રંતિદેવે નમ્રતાથી કહ્યું 'મહામંત્રીજી! આપનુ કહેવુ સાચું છે તમારા સૌની નજરે આજે હુ મહાન લાગું છુ પરંતુ હૃદયની વિશાળતા તો ઈશ્વરે સૌને સરખી જ આપી છે. તેને સંકુચિત કરવી કે તેનો વિકાસ કરવો તેનો આધાર પેલા માણસ પર છે હૃદયની વિશાળતાનો વિકાસ સાધવામાં આવે, તો બધા જ માણસો રંતિદેવથી સહેજ પણ ઊતરતાં નથી પ્રજાને મારો આટલો સંદેશો કહેજો કે મારી પ્રત્યેના અંધપ્રેમના આવેશમાં કોઈ આ બે માણસોને સહેજ પણ ઇજા ન પહોંચાડે' મહામંત્રી મહારાજના દર્શન કરી વિદાય થાય છે રંતિદેવના વિશાળ આત્મામાં જનતાનું આ દુ:ખ જોઈને 'આત્મવત્ સર્વ ભૂતેષુ'ની ભાવના છલકાય છે

'न त्वहं कामये राज्यं न स्वर्गं न पुनर्भवम् ।'
कामये दुःखतप्तानां प्राणिनामार्तनाशनम् ॥'

'હું રાજ્યની ઇચ્છા રાખતો નથી, સ્વર્ગ(ના સૌંદર્ય)ની ઇચ્છા રાખતો નથી અને મોક્ષની પણ ઇચ્છા રાખતો નથી,

હું કેવળ દુખથી પિડાતા પ્રાણીઓનું દુખ દૂર કરવાની ઇચ્છા રાખું છું.'

આ છે મહાદાનીના વિશાળ હૃદયનુ જ્વલત દષ્ટાત! આટલા વિશાળ હૃદયવાળો માણસ પોતાના દાનથી જગ-તનાં અન્ય પ્રાણીઓ સાથે આત્મીયતા ન કેળવી શકે? આવા મહાદાનથી વિશ્વબંધુત્વ દૂર રહી શકે ખરુ ? જ્યારે માનસસિંધુમાં દાનનાં મોજા ઊછળવા લાગે છે, ત્યારે માણસ શક્ય તે રીને બીજા માણસનું દુખ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. દાનમાં પણ ચઢાવ-ઉતાર હોય છે દાનમાં પગથિયાં પણ હોય છે માનવહૃદયની ઉદારતા-વિશાળતાનું માપ પણ દાનથી કાઢી શકાય છે.

કેટલાક લોકો દાન આપે છે ખરા, પરંતુ પોતાની ઇચ્છાથી નથી આપતા આ લોકો લાચારીથી, શરમથી કે દબાણથી દાન આપે છે આ લોકો હાથથી દાન આપે છે, હૃદયથી નહીં. આ દુનિયામા એવા લોકો પણ ઓછા નથી કે જે હૃદયની કંજૂસાઈ બતાવીને જગતની રંગભૂમિ પર સંકુચિતતાનો ધ્વજ ફરકાવે છે.

કેટલાક માણસો રાજીખુશીથી દાન આપે છે. તેમના હૃદયમા સચ્ચાઈ પણ હોય છે; પરતુ આ લોકોનુ દાન દુખી લોકોની આવશ્યકતા પ્રમાણે નથી હોતુ. દુઃખી લોકોની આવશ્યકતા વધારે હોય છે. આવા લોકોની આવશ્યકતા વધારે હોય તે પણ સ્વાભાવિક છે. આવા લોકોની આવશ્યકતા આ દાનથી ભાગ્યે જ સતોષાય છે.

ત્રીજો વર્ગ એવો છે જે હૃદયથી દાન આપે છે, રાજીખુશીથી દાન આપે છે. આ દાનથી સામા માણસની આવશ્યકતા પણ સંતોષાય છે. પરંતુ તેનામાં થોડીક અહંવૃત્તિ હોય છે આ અહંભાવને લીધે તે વગર માગ્યે આપતો નથી

ચોથો વર્ગ એવો છે જે રાજીખુશીથી આપે છે સામા માણસની આવશ્યકતા કરતાં પણ વધારે આપે છે તે માગણી થતા પહેલાં જ આપે છે. પરંતુ તે સૌની હાજરીમા આપે છે. સામી વ્યક્તિ લોકોની હાજરીમા દાન લેતાં શરમાય છે આ વૃત્તિ પણ હૃદયના અહંભાવના આવરણનું સૂચન કરે છે

પાંચમો વર્ગ એવો છે જે રાજીખુશીથી આપે છે, આવશ્યકતા પ્રમાણે આપે છે અને વગર માગ્યે એકાંતમા લઈ જઈને આપે છે. આ દાનની આપનાર અને લેનારને જ ખબર પડે છે. કોઈ ત્રાહિત વ્યક્તિને આ દાનની ગંધ પણ આવતી નથી

છઠ્ઠો વર્ગ એવો પણ છે જે ગુપ્ત દાન કરવામાં માને છે. તે ધનનો સદુપયોગ એવી રીતે કરે છે કે જેની કેવળ આપનારને જ ખબર હોય છે. દાન લેનારને તેની કંઈ જ ખબર હોતી નથી. તેના દાનની જાહેરાત કરવામાં આવતી નથી, દાન લેતી વખતે કોઈને શરમિંદા બનવુ પડતું નથી કે દાન લેનાર દુઃખી વ્યક્તિને ઠોકરો પણ ખાવી પડતી નથી દાન લેનારને કોઈ દાતાનો ઉપકાર

માનવો પડતો નથી આ રીતે ગુપ્ત દાન આપનાર લોકો ઉદારહૃદયી હોય છે.

સાતમા વર્ગના લોકોના હૃદયની વિશાળતા એટલી બધી હોય છે કે તેમાં લેનાર અને આપનાર બનેને ખબર હોતી નથી. સસ્થાની પેટીમા દાન નાખનાર માણસને તેનો લાભ કોને મળશે તેની ખબર નથી હોતી અને આ દાનનો લાભ લેનારને આ દાન કોણે આપ્યુ છે તેની પણ ખબર હોતી નથી

આઠમા પ્રકારનો વર્ગ ન કોઈને ઉપકાર તળે લાવવાની વૃત્તિ રાખે છે કે ન નાનામોટાના ભેદ પાડે છે. તે દુઃખીને જોઈને તેની સાથે આત્મીયતા કેળવીને તેના દુખમાં સહભાગી બને છે તે તેની જિંદગીની વ્યવસ્થા કરી આપે છે કે પોતાના વેપારમાં ભાગીદાર બનાવે છે આ દાન એટલા ઉત્તમ પ્રકારનુ છે કે તેમાં સામા માણસને આખી જિંદગી સુધી ક્યાય દાન લેવા જવું પડતુ નથી, સામા માણસની દરિદ્રતાનુ સ્થાયી નિવારણ થઈ જાય છે

આ પ્રકારની દાનની ભાવના રતિદેવ કે બીજા મહાપુરુષોના જીવનમા પ્રગટે છે, ત્યારે જગતમા સ્વર્ગનું સૌદર્ય ફૂલેફાલે છે પછી તો આ દુનિયાના લોકોને દુખનો અનુભવ પણ કરવો પડતો નથી

હુ આપને કહેતો હતો કે જો દાનની આ ઉત્કૃષ્ટ ભાવના અપણા જીવનમા પ્રગટે, તો આપણી જિદગી હાસ્યમય બની જાય, બધા પ્રાણીઓ સાથે ી આપણી મૈત્રી સાકાર બને. આપણું જીવન આત્મશુદ્ધિથી ઓતપ્રોત થઈ જાય.

*

પરોપકારનુ પીયૂષ

આ ભૂમંડળ પર અનંત-અનત કાળથી કેટલાય પ્રાણીઓ જન્મ ધારણ કરે છે અને મૃત્યુ પામે છે જન્મ-મરણનુ આ ચક્ર ભવિષ્યમાં પણ અનત કાળ સુધી ચાલ્યા કરશે. તેનો કોઈ છેડો જ નથી સમગ્ર ચૈતન્યમય જગત જન્મમરણના આ હિંડોળામા ઝૂલી રહ્યું છે આ રીતે ઝૂલતાં પ્રાણીઓ વારવાર એકબીજાના સબધમા આવે છે આ પ્રાણીઓ કોઈ વખત મનુષ્ય બને છે અને કોઈ વખત પશુ બને છે. કોઈ વખત પક્ષીઓની યોનિ મળે છે અને કોઈ વખત વનસ્પતિ, પૃથ્વી અને જળરૂપે અવતરવું પડે છે. આ રીતે એક જ પ્રાણી જુદી જુદી યોનિઓમાં ફરતાંફરતાં કેટલીક વખત મનુષ્ય પણ બને છે. પરતુ આ બધી યોનિ-ઓમા ફર્યા પછી મનુષ્યજન્મ મેળવવાનુ રહસ્ય શુ છે, તેનો આપણે કોઇ દિવસ વિચાર કરીએ છીએ ખરા? આપણે કોઈ દિવસ એ પણ વિચાર કરીએ છીએ ખરા કે આપણે મનુષ્ય કેવી રીતે બન્યા? આપણને પશુપક્ષીઓની કે સ્થાવરોની યોનિ શા માટે ન મળી? આજના માનવ-

જગત સમક્ષ આ એક સળગતો પ્રશ્ન આંટાફેરા કરે છે. આજના સ્વાર્થી, કૃતઘ્ની અને નિર્દય મનુષ્ય પાસે આ પ્રશ્નનો કોઈ જવાબ નથી આપણે ઊંડો વિચાર કરીને જોઈશું, તો આપણને એક જ ઉત્તર મળી રહેશે 'જે માણસે પૂર્વજન્મમાં કોઈ પણ યોનિમાં બીજાનું કંઈક ભલુ કર્યું છે, પરોપકાર કર્યો છે, બીજાને માટે સ્વાર્થત્યાગ કર્યો છે, બીજાં પ્રત્યે હમદર્દી (લાગણી) પ્રગટ કરી છે, બીજાં સાથે આત્મીયતા કેળવી છે, તેને જ આ જન્મમા માનવીનુ શરીર મળ્યું છે, મનખાદેહ મળ્યો છે

જૈન શાસ્ત્રમાં આ હકીકતને સમર્થન આપતું એક સુદર દૃષ્ટાંત છે:

'એક મોટુ જગલ હતુ. તેમાં કેટલાય ઊચાંઊંચાં વૃક્ષો, વેલ અને ઘીચોઘીચ ઝાડીઓ હતી જગલની ભયંકરતા વધી પડી હતી. જંગલની ઘીચતાને લીધે તેમાં કેટલાય જીવોએ મુકામ નાખ્યો હતો બધી જાતના હિસક અને અહિંસક પ્રાણીઓ આ જગલમા રહેતા હતાં બીજા હાથીઓની સાથે એક સુદર મસ્ત હાથી પણ આ જગલમાં રહેતો હતો. સયોગવશ આ જગલમા એકાએક આગ લાગી ગઈ. આગ લાગે છે ત્યારે પ્રાણીઓની અને વનની શી સ્થિતિ થાય છે, તે આપ જાણતા જ હશો. જગલ સ્મશાન જેવું બની જાય છે પ્રાણીઓમા નાસાનાસ થવા માંડે છે બધા આમતેમ દોડીને પોતાનો જીવ બચાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે જંગલમાં આગ લાગતાં જ બધાં પ્રાણીઓ

નાસભાગ કરવા લાગ્યા. જે દિશા તરફથી આગ લાગી હતી, તેનાથી ઊલટી દિશામાં જ સૌએ દોટ મૂકી હાથી પણ ત્યાથી નાસવા લાગ્યો. નાસતા નાસતાં તેની નજર એક જગ્યા પર પડી ત્યા વનસ્પતિ કે ઝાડ ન જેવાં જ હતાં. હાથીએ વિચાર કર્યો. 'આ મારા માટે સુરક્ષિત જગ્યા છે. બીજાં પ્રાણીઓ પણ બિચારાં નાસીને આવશે, તો તેમને પણ આશરો મળી રહેશે અહી થોડીઘણી વનસ્પતિ છે. લાવ, હુ આ વનસ્પતિને પણ સાફ કરી દઉં, જેથી તેને આગની ઝાળ ન લાગે' છેવટે તેણે ઘણીબધી જમીન સાફ કરી નાખી હવે પશુપક્ષીઓ ત્યાં ટોળે મળવા લાગ્યાં. હાથી પણ વચ્ચે સારી જગ્યા પસંદ કરીને ઊભો રહ્યો. આ ટોળામા દાખલ થવાથી બધા પ્રાણીઓ સુરક્ષિત થયા હતા. બધાં પ્રાણીઓ જૂનો વૈરભાવ ભૂલી ગયાં હતા. બધા પ્રાણીઓનુ એક જ લક્ષ્ય હતું-આગથી પોતાની જાતનુ રક્ષણ કરવાનું બધી જ જમીન હવે પ્રાણીઓથી ખીચોખીચ ભરાઈ ગઈ હતી એક કીડી જઈ શકે તેટલી જગ્યા પણ ખાલી નહોતી. એટલામાં એક સસલું આ ટોળામાં આશ્રય લેવા આવી પહોંચ્યું. સસલું ગભરાઈ ગયુ હતું તેણે જોયું કે કયાય પણ ખાલી જગ્યા નહોતી. હવે હું શું કરું ? ... કયા જાઉ ? પેલો હાથી પણ લાંબા સમયથી ત્યાં ઊભો રહ્યો હતો તેના શરીરે ખંજવાળ ઊપડી તેણે ખણવા માટે એક પગ ઊંચો કર્યો. સસલું લાગ જોઈને પેલા હાથીના પગ નીચે બેસી ગયું તેણે એટલો પણ વિચાર ન કર્યો કે હાથી

પગ નીચે મૂકશે, ત્યારે હુ કચડાઈ મરીશ. ભોળુ સસલું જીવ બચાવ્યાના સંતોષ સાથે ત્યાં બેસી ગયું. હાથીએ શરીર ખંજવાળતા નીચે નજર કરી. તેણે જોયું કે નીચે સસલુ બેઠું હતુ ક્યાંય પગ મૂકવા જેટલી પણ જગ્યા નહોતી બુદ્ધિશાળી હાથીએ મનોમન જ વિચાર કર્યો · 'જો હું પગ નીચે મૂકીશ, તો આ સસલાનુ કચુંબર નીકળી જશે હું તો થોડોક સમય પગ ઊંચો રાખીને પણ ઊભો રહીશ. પરંતુ આ બિચારુ સસલુ ક્યાં જઈ શકવાનુ છે ?' હાથીના મનમાં સસલા તરફ લાગણી થઈ આવી, પરોપકારની ભાવના જાગ્રત થઈ, સ્વાર્થત્યાગનાં મોજાં હિલોળાવા લાગ્યાં, આત્મીયતાનું સંગીત ગુંજી ઊઠયુ, સહાનુભૂતિની સ્વરલહરીઓ લહેરાવા લાગી. પરોપકારમાં મસ્ત થયેલો હાથી પોતાનુ સાનભાન ભૂલી ગયો હતો, સ્વાર્થત્યાગની ભાવના પરાકાષ્ઠાએ પહોંચી હતી, આત્મૈકયની ભાવનામાં ડૂબી ગયો હતો કલાકોના કલાકો પસાર થઈ ગયા. પરંતુ હાથીને ખબર પણ ન પડી કે તે કેટલા વખતથી ત્રણ પગે ઊભો રહ્યો છે ! કેટલોય સમય પસાર થઈ ગયો હજુ આગ ઓલવાઈ નહોતી. ભયંકર અગ્નિતાંડવ જોઈને ચિત્કાર કરતા જીવો હવે શાંતિથી બેઠા હતા. છેવટે આ પરોપકારપરાયણ હાથીનુ શરીર આત્મીયતાના અમર પ્રવાહમા ખેંચાઈને આત્માથી જુદું પડી ગયુ હતું હાથીના આત્માએ ત્યાંથી વિદાય થઈને મનખાદેહ ધારણ કર્યો હતો.

આપણી વાત અહીં પૂરી થઈ જાય છે વાતનો સાર

તો અગાઉથી જ કહી દેવામા આવ્યો છે. મનુષ્યજન્મની પ્રાપ્તિનુ રહસ્ય હતું–પરોપકારવૃત્તિ!

પરોપકાર એક અમૂલ્ય સદ્ગુણ છે મનુષ્યનુ જીવન પરોપકારના ટેકા પર જ ટકી રહ્યુ છે, પરોપકા ને લીધે જ પ્રાપ્ત થયું છે, પરોપકારનું પીયૂષ પાઈને જ મનુષ્ય પાર્થિવ શરીર છોડીને અજર-અમર યશ શરીરને પ્રાપ્ત કરે છે મનુષ્યનું જીવન પેલા સુગંધિત ફૂલ જેવું હોવુ જોઈએ, જે પોતાનું બલિદાન આપીને બીજાને સુગંધ આપે છે બીજાના માટે પોતાનું જીવન જોડી દેવુ એ જ ખરો પરોપકાર છે.

એક અત્તરની દુકાનમાં ગુલાબના ફૂલ પિસાતા હતાં. રસ્તે થઈને પસાર થતા કોઈકે પૂછ્યુ : 'અરે ફૂલો! તમે ઉદ્યાનમાં ફૂલ્યાંફાલ્યા છો. તમે એવો તે કયો ગુનો કર્યો છે કે તમારે આ રીતે પિસાવું પડે છે?' થોડાંક ફૂલોએ જવાબ આપ્યો · 'અમારો સૌથી મોટો ગુનો એ છે કે અમે એકદમ ખીલી ઊઠ્યા, હસવા લાગ્યા અમારું આ હાસ્ય દુનિયા ન જોઈ શકી દુનિયા દુ ખી લોકોને જોઈને સંવેદના પ્રગટ કરે છે અને સુખી લોકોને જોઇને ઈર્ષા કરે છે. દુનિયા સુખી લોકોનું નિકંદન કાઢવા તૈયાર થઈ જાય છે.' કેટલાક ફૂલોએ કહ્યું 'પારકા માટે મરી ફીટવું એમાં જ જીવનની સાર્થકતા છે.' ફૂલો પિસાયે જતા હતા. ફૂલોમાથી પરોપકારની મહેક પ્રસરી રહી હતી

અગરબત્તી પોતાની જાતે સળગીને બીજાને સુગંધ

આપે છે આ જ રીતે જે પોતે મરીને કે દુઃખ વેઠીને બીજાંને સુખી કરે છે, તે જ દુનિયામા અમર રહે છે.

'મરના ભલા હૈ ઉસકા જો અપને લીયે જીયે,
જીના હૈ જો મર ચૂકા ઇન્સાન કે લિયે'

એક ભવ્ય શાંત આશ્રમમાં એક વૃદ્ધ મુનિ રહેતા હતા તે ખૂબ જ તપસ્વી, ત્યાગી અને સંયમી હતા. તે વખતે વૃત્રાસુર નામે એક રાક્ષસ પ્રજાને બહુ જ હેરાન કરતો હતો. પોતાની શક્તિના અભિમાન(મદ)મા તે બધાંને તુચ્છ ગણતો હતો. તે ગમે તેમ જુલમ વરસાવતો હતો. ઋષિમુનિઓની તપશ્ચર્યામાં પણ તે અતરાય નાખતો હતો. ત્રાસેલી પ્રજાએ છેવટે ઇન્દ્રને વિનંતિ કરી 'વૃત્રાસુરના ત્રાસથી અમને કોઈ પણ ઉપાયે બચાવો.' ઇન્દ્રના બાહ્ય વૈભવનો પાર નહોતો પરંતુ તેનામા આત્મિક વૈભવની ઓછપ હતી વૃત્રાસુરને મારવા માટે ખૂબ જ વધારે આત્મ શક્તિ જોઈએ છેવટે ઇન્દ્ર પોતે ઋષિઓ પાસે ગયો અને પૂછ્યુ 'ભગવાન! આટલો બધો પ્રયત્ન કરવા છતાય આ વૃત્રાસુર કેમ મરતો નથી? આપણી પાસે શસ્ત્રાસ્ત્રોની ખોટ નથી, પરતુ આ દુષ્ટ ગમે તેવા શસ્ત્રને પણ નકામુ કરી મૂકે છે આનું કારણ શું છે?' ઋષિઓએ કહ્યું 'આપ એમ ન માની લેશો કે શત્રુ અકારણ જ માથાભારે થઈ બેઠો છે આજે દેવો અને મનુષ્યોમાંથી સ્વાર્થત્યાગની ભાવના ઓસરી ગઈ છે. નિસ્વાર્થી અને ત્યાગી લોકો આંગળીને વેઢે ગણ્યો શકાય તેટલા જ છે. આ ત્યાગી અને નિસ્વાર્થી

લોકો જો પોતાની શક્તિનું પ્રેમથી સંગઠન કરે, તો શત્રુને જીતવાનું કાર્ય મુશ્કેલ નથી જ.' ઇન્દ્રે પૂછ્યું : 'ભગવન્ ! આ શક્તિને આપણે કેવી રીતે ઓળખી શકીએ?' ઋષિઓએ કહ્યું 'આપ દધીચિ ઋષિ પાસે જાઓ. આ ઋષિ ત્યાગી, પરોપકારી અને દયાળુ છે. જો આ ઋષિના હાડકાં મળી આવે, તો એ હાડકાંમાંથી જે શસ્ત્રો તૈયાર થાય, તેની સામે વૃત્રાસુર ન જ ટકી શકે' ઇન્દ્ર ભૌતિક સંપત્તિનો માલિક હતો. હાડકાંમાંથી બનાવેલાં શસ્ત્રોથી વૃત્રાસુર પર વિજય મેળવી શકાય, એવી તેને શ્રદ્ધા બેસતી નહોતી. તેણે ઋષિઓને કહ્યું 'ભગવન્ ! દધીચિ તો દૂબળા, પાતળા અને વૃદ્ધ છે તેમના હાડકા વળી શા કામમા આવવાનાં છે? વળી, અમે તેમને વિનતિ કરીએ અને તે ગુસ્સે થઈ જાય તો?' ઋષિઓએ કહ્યું 'વૃત્રાસુર જેવા શક્તિશાળી પાપાત્માનો સંહાર ભૌતિક શસ્ત્રોથી નહીં જ થાય. અમે જાણીએ છીએ કે આપનું વલણ આ ભૌતિક શસ્ત્રો તરફ વધારે છે આ વૃત્રાસુરના સંહાર માટે તો પુણ્યશાળી પુરુષોનું પુણ્યમય શસ્ત્ર જ કારગત નીવડી શકે તેમ છે આ ઋષિએ જગતના કલ્યાણ માટે જ શરીર ધારણ કર્યું છે તેમની અંતરેચ્છા છે કે તેમનું મૃત્યુ પણ પરોપકાર કરતા જ થાય આપ જલદી જાઓ. દધીચિ ઋષિ મોતની રાહ જોઈ રહ્યા છે.' બસ, હવે શું કહેવાનું હોય? ઇન્દ્ર અને પ્રજાજનોએ જઈને દધીચિ ઋષિને બધી વાત કહી સંભળાવી. અને તેમનાં હાડકાંની માગણી કરી. દધીચિ

ઋષિએ કહ્યું 'ખૂબ જ આનંદના સમાચાર છે. અત્યાર સુધી મને એમ જ લાગતું હતું કે અંત સમયે શરીર એમ ને એમ જ ચાલ્યું જશે. હવે આપને આવી પહોંચેલા જોઈને મને આનંદ થાય છે. આ દેહનો ઉપયોગ આનાથી વધારે સારો કેવી રીતે થઈ શકવાનો છે? આ દુનિયામાંથી જો દાનવતા અને આસુરી વૃત્તિનો નાશ થતો હોય, તો હું એક વખત નહી, પરંતુ હજાર વખત દેહ છોડવા તૈયાર છું' ઇન્દ્રે કહ્યું 'મહારાજ, આપના જેવા વૃદ્ધ પુરુષ પાસેથી યુદ્ધ માટે હાડકાની મદદ માગતા અમને શરમ આવે છે પરંતુ કરવું શું? આપનો દેહ આ મૃત્યુલોકમાં હજુય વધારે રહે, એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ.' ઇદ્ર અટકાવી શકે તે પહેલાં તો દધીચિએ જોતજોતામાં દેહનો ત્યાગ કર્યો તેમના હાડકાંમાથી ઇન્દ્રે શસ્ત્રો તૈયાર કર્યાં. યુદ્ધના મેદાનમાં આ શસ્ત્રના પહેલા પ્રહારથી જ વૃત્રાસુરના રામ રમી ગયા વધ્યે જતા પાપને અને આસુરી શક્તિને વિશુદ્ધ પુણ્ય કે પરોપકારવૃત્તિ સિવાય કોણ અટકાવી શકે? સંતો અને મહાત્માઓનાં જીવન પરોપકાર માટે જ હોય છે. એક શ્લોકમા પણ કહેવામા આવ્યું છે.

परोपकाराय सता विभूतय ।

આ દુનિયામા પોતાનું જીવન ટકાવવા માટે અને પોતાનુ પેટ ભરવા માટે તો કૂતરા અને બિલાડાં જેવાં પશુઓ અને પક્ષીઓ પણ પ્રયત્ન કરે છે. આ બધાં પોતાની જાત માટે જીવે છે. જે પારકા માટે જીવે છે,

તેનું જ જીવન સાર્થક છે. પારકાનું પેટ ભરવા માટે જે જીવે છે, તેનું જીવન સફળ થાય છે. 'સ્કંદપુરાણ'મા આ જ ભાવાર્થનો એક શ્લોક છે

'मुहूर्तमपि जीवोद्दि नर शुक्लेन कर्मणा ।
न कल्पमपि जीवेच्च लोकद्वय निरोविना ॥'

એકાદ મુહૂર્ત જેટલું પણ જીવવાનું હોય, તો માણસે સારાં કર્મો કરીને, પરોપકારના કાર્યો કરીને જીવવુ જોઈએ. પરંતુ લોકોના કલ્યાણથી વિરુદ્ધનાં કાર્યો કરીને કે પાપ કરીને કલ્પ સુધી પણ ન જીવવુ જોઈએ

યુરોપમાં સમુદ્રના કિનારે એક નાની સરખી ઝૂપડી હતી આ ઝૂપડીમાં એક ડોસી રહેતી હતી. ડોસીનું શરીર ઘરડું હતું, પરંતુ તેનુ હૃદય પરોપકાર માટે હમેશા યુવાન હતુ. આ ડોસીની ઝૂપડી પરોપકારના પ્રતીક જેવી હતી. એક દિવસ ત્યાં કેટલાય પ્રવાસીઓ સહેલ કરવા આવ્યા. બરફ એટલો બધો પડતો હતો કે ન પૂછો વાત ડોસીએ જોયુ કે બધા જ પ્રવાસીઓ બરફને લીધે થરથર ધ્રૂજતા હતા તેમની પાસે ઠડીથી બચવાનો કોઈ જ રસ્તો નહોતો પેલી ડોસીનું હૃદય પીગળી ઊઠ્યુ તેણે પોતાના ભવિષ્યની ચિંતા ન કરતા ઝૂપડીને તોડી નાખીને તેના લાકડાનુ તાપણું કર્યું. ટાઢથી થથરતા લોકોની જિંદગી બચી ગઈ ડોસીની ઝૂપડી અગરબત્તીની જેમ સળગતી હતી, પરંતુ તેમાથી પરોપકારની સુવાસ ફેલાતી હતી.

આજનો સ્વાર્થી માણુસ કાં તો પોતાના શરીરનું પોષણ કરવામાં પડ્યો છે કે પછી પારકાંના જીવનનું શોષણ કરવામાં પડ્યો છે પરંતુ આ ડોસી તો પારકાના શરીરના પોષણને જ પોતાના શરીરનુ પોષણ માનતી હતી. પરોપકારનુ પીયૂષ હૃદયમા ઊતરી આવે છે, ત્યારે માણુસને પારકાના સુખમાં જ, પારકાના પોષણમાં જ પોતાના સુખ અને પોષણના દર્શન થાય છે. 'પદ્મપુરાણ'મા યોગ્ય જ કહ્યુ છે

> ' मनसो यत्सुख नित्य स स्वर्गो नरकोपम• ।
> तस्मात् परसुखेनैव साधव• सुखिन सदा ॥ '

'પરોપકાર વૃત્તિવાળા પુરુષને જ્યાં કેવળ પોતાના મનનું જ સુખ મળતુ હોય એવું સ્વર્ગ પણ નરક જેવું જણાય છે એટલા માટે પરોપકારપરાયણ સદ્ગૃહસ્થો પારકાના સુખમા જ પોતાનુ સુખ માને છે' આવા લોકો પારકાના ભલા માટે પોતાના પ્રાણ ન્યોચ્છાવર કરતા પણ અચકાતા નથી પરોપકાર કરવામા તેમને જે આનદ મળે છે. તે આનદ અગત ઉપભોગથી મળતો નથી. ઘોડાનુ પૂછડું ભલે ગમે તેટલું લાબું હોય, પરંતુ તેનો ઉપયોગ પોતાના શરીર પરની માખીઓ ઉડાડવા માટે જ થાય છે. આ કારણુને લીધે લાંબા પૂછડાનુ ખાસ મહત્ત્વ રહેતું નથી ગાયના આચળ નાના હોવા છતાંય પરોપકારપ્રવૃત્ત હોય છે તેનુ દૂધ પીને લોકો સશક્ત બને છે આ કારણુને લીધે તેનુ મહત્ત્વ ઘણુ વધારે હોય છે

પ્રકૃતિના વિશાળ દૃશ્ય તરફ નજર કરશો, તો બધે પરોપકારનાં જ દર્શન થશે. સૂર્ય, ચંદ્ર, નદી, પર્વત, વાદળ, વૃક્ષ, સરોવર, હવા, પાણી અને તડકો—આ બધા જાણે પરોપકારમા જ તલ્લીન થઈ ગયાં છે. સૂર્ય, પોતાના પ્રકાશનો પોતે ઉપભોગ નહીં કરતા અન્યને આપે છે, ચંદ્રમા જગતના કલ્યાણ માટે જ ચાંદનીની શીતળતા રેલાવે છે, કલકલ નાદ કરતી નદીઓ અને ઝરણાનુ પાણી પણ પારકાના ઉપયોગ માટે જ હોય છે, વૃક્ષો અને વનસ્પતિના ફળફૂલ પણ પારકાના ઉપયોગ માટે હોય છે, વાદળાં પોતાનુ પાણી પોતાના ઉપયોગમા ન લેતાં પારકાના ઉપયોગ માટે જ વરસે છે, હવા જગતના કલ્યાણ માટે જ વહે છે અને અગ્નિ પણ દુનિયાના આહાર-પોષણ માટે જ પ્રજળે છે પ્રકૃતિનાં આ પરોપકારમય કાર્યો જોયા પછી પણ આપણે—જગતના સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રાણી એવા માનવો પાછળ રહીશુ ખરા ? આપણે પણ આપણા સાધનોનો સદુપયોગ પરોપકારમા ન કરી શકીએ ? ઉદારહૃદયી સાધુ પુરુષો આ કારણને લીધે જ પારકા માટે જીવતા હોય છે. આવા લોકો પારકા માટે પોતાના જીવનને પણ હોડમાં મૂકે છે એક કવિએ યોગ્ય જ કહ્યુ છે

'परोपकाराय फलन्ति वृक्षाः परोपकाराय वहन्ति नद्य ।
परोपकाराय दूहति गावः परोपकाराय इदं शरीरम् ॥'

'પરોપકાર માટે વૃક્ષો ફળ આપે છે, પરોપકાર માટે

નદીઓ વહે છે, પરોપકાર માટે ગાયો દૂધ આપે છે અને આ શરીર પણ પરોપકાર માટે (જ) છે'

આ દુનિયામા જેમને માનવજન્મ મળ્યો છે, જેમને મનખાદેહરૂપી સર્વોત્તમ સાધન મળ્યું છે, મન, વચન, ધન અને બીજા સાધનો પણ મળ્યાં છે, તેમની જો સાર્થકતા કરવી હોય તો પરોપકાર એ જ એકમાત્ર સર્વોત્તમ માર્ગ (ઉપાય) છે જે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાની ખરેખરી અભિલાષા રાખતો હોય, તેણે પોતાના શરીર, મન, વાણી (વચન), બુદ્ધિ અને સાંસારિક પદાર્થો પરનું મમત્વ છોડીને, 'स्वत्व'નું વિસર્જન કરીને 'બહુજનહિતાય બહુજનસુખાય' સમર્પી દેવું જોઈએ. આવી પરોપકારી વ્યક્તિ માટે દુનિયામા કોઈ પારકા જેવુ રહેતુ જ નથી તે સૌની બની જાય છે અને સૌ તેનુ બની જાય છે ત્રણે ય લોકમા આવી વ્યક્તિ માટે કોઈ પણ વસ્તુ દુર્લભ (અપ્રાપ્ય) રહેતી નથી સત તુલસીદાસે આ જ ભાવાર્થમા લખ્યુ છે:

'પરહિત બસ જિનકે મનમાહી,
તિન કહ જગદુર્લભ કછુ નાહી'

પરોપકારમાં જ સાચી માનવતા, સાચી માણુસાઈ રહેલી છે પરોપકાર વિનાના મનુષ્યત્વની કલ્પના કરવી, એ પણ મનુષ્યનો ઉપહાસ (મશ્કરી) છે સંસ્કૃત ભાષાના જ્યોતિર્ધરોએ એટલા માટે 'परोपकारो ही मनुष्यत्वम्।'ની ઘોષણા કરી છે જે માણસમાં પરોપકારની વૃત્તિ ન હોય, તેની માણસમાં ગણતરી કરવી તે પણ વાજબી નથી.

ખરેખર, પરોપકારમાં જે આનંદ છે, તે બીજે ક્યાંય નથી એક અંગ્રેજ વિદ્વાને કહ્યું છે:

The luxury of, doing good surpasses every other enjoyment (બીજાનું ભલું કરવાથી જે આનંદ મળી રહે છે, તે આનંદ જ સર્વશ્રેષ્ઠ છે.)

જો હૃદયના ઊંડાણમાં ડૂબકી મારીને જોઈએ, તો આપણને સૂર્યના પ્રકાશ જેટલી જ સ્પષ્ટતાથી સમજાઈ જશે કે, 'પરોપકાર એક રીતે પોતાના પરનો જ ઉપકાર છે.' જે માણસ પરોપકાર કરે છે, તે પોતાના હૃદયમાં ભોંકાયેલો કાંટો કાઢે છે પોતાના આત્માને વિશ્વવ્યાપક બનાવવો હોય તો પરોપકારનો રસ્તો લેવો જ પડે છે પરોપકાર કરવો એમાં કોઈના પર અહેસાન નથી, પરંતુ પોતાના આત્માનો જ વિકાસ છે. જો પરોપકારનો રસ્તો અપનાવવામાં ન આવે, તો આપણી ઉદારતાનો, આપણી વિશાળતાનો અને આપણા હૃદયકમળની પાંખડીઓનો વિકાસ જ થઈ શકતો નથી આ અર્થ લેવા જઈએ, તો પરમાર્થ એ જ સ્વાર્થ છે, પરોપકાર એ જ સ્વ-ઉપકાર છે. જે વ્યક્તિ પોતાના આત્મામાં રહેલી અહંત્વ, અભિમાન અને અસ્મિતાની જડ ઉખાડવા ઇચ્છે છે, હું આ કરું છું, મેં પારકાનું કલ્યાણ કામ કર્યું, હું જગતનું ભલું કરું છું, એવી અહમવૃત્તિ અને અહંકારને નિર્મૂળ કરવા ઇચ્છે છે તેના મોમાંથી તો 'પરોપકાર' જેવા શબ્દનું ઉચ્ચારણ પણ નથી થતું આવી વ્યક્તિ તો પરાર્થ (પરમાર્થ) કે પરોપકારને જ પોતાના

સ્વાર્થ માનીને ચાલે છે તેનો સ્વાર્થ કે સ્વ–ઉપકાર જ એટલી બધી વિશદતા ધારણ કરે છે કે તેનું આ સ્વત્વ સમગ્ર વિશ્વમા પ્રસરી જાય છે. તેમાં પછી પરત્વ નામની કોઈ વસ્તુ જ શેષ તરીકે રહેતી નથી. તત્ત્વજ્ઞાનીઓ એટલા માટે જ સારતત્ત્વની તારવણી કરી છે કે–

'He that does good to another, does good to himself' (જે પારકાનું ભલું કરે છે, તે પોતાનુ જ ભલું કરે છે)

આ જગતમા ચાર પ્રકારના મનુષ્યો મળી આવે છે. આ ચારેયનો દેખાવ મનુષ્ય જેવો હોય છે, પરંતુ તેમના સ્વભાવમા ઘણુ જ અતર હોય છે. તેમના હૃદયની ઉદારતા અને સકુચિતતામા તફાવત હોય છે, તેમના મનની ઊંચાઈ-નીચાઈમા અંતર હોય છે રાજયોગી મહાત્મા ભર્તૃહરિએ એક મર્મવેધક શબ્દચિત્ર આલેખતા લખ્યુ છેઃ

'एके सत्पुरुषा परार्थघटका स्वार्थं परित्यज्य ये
सामान्यास्तु परार्थमुद्यमभृत स्वार्थविरोधेन ये।
तेऽमी मानुषराक्षसाः परहितं स्वार्थाय निघ्नन्ति ये
ये निघ्नन्ति निरर्थक परहित ते के न जानीमहे ॥'

'આ દુનિયા પર કેટલાક એવા ઉત્તમ સ્વભાવના સત્પુરુષો હોય છે કે જેમને અગત સ્વાર્થ જેવુ કઈક હોતુ નથી આવા સત્પુરુષો પોતાના ખાવા, પીવા અને પહેરવાની કઈ જ ચિંતા કરતા નથી. તેમને પોતાના રહેઠાણ કે શરીરની પણ કઈ જ પડી હોતી નથી. આવા

સત્પુરુષો પારકા માટે મરી ફીટવા તૈયાર હોય છે, પારકા માટે સર્વસ્વની ન્યોચ્છાવરી કરે છે. આવા લોકો પારકાના કલ્યાણમાં જ તન્મય બની જાય છે આવા મહાપુરુષો ઉત્તમ કોટિના હોય છે. તીર્થંકરો, પેગબરો, મહાપુરુષો, ઋષિઓ, મુનિઓ અને સાધુઓનો આ વર્ગમાં સમાવેશ થાય છે બીજા કેટલાક પુરુષો એવા હોય છે જે જગત પાસેથી થોડુંક જ લઈને વધારેમાં વધારે આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેમની વૃત્તિઓ પરોપકારમાં જ પરોવાયેલી રહે છે આવા પુરુષો મધ્યમ કોટિના હોય છે. તેમની નજર સ્વાર્થ અને પરાર્થ (પરમાર્થ) બન્ને પર હોય છે. ત્રીજા વર્ગના કેટલાક પુરુષો એવા હોય છે કે જે જાણીજોઈને કોઈ દિવસ પરોપકારનુ નામ જ લેતા નથી. આવા લોકો પોતાના સ્વાર્થને જ વધારે મહત્ત્વ આપે છે. કોઈક વખત કાકતાલીય ન્યાયાનુસાર તેમના હાથે પરોપકાર થઈ જાય છે ખરો. આ સંયોગોમાં આ લોકો લાચાર હોય છે તેમના હૃદયમાં પરોપકારની સાચી ભાવના હોતી નથી. આવા લોકોની નજરે સ્વાર્થ મુખ્ય છે અને પરાર્થ (પરોપકાર) ગૌણ છે આ લોકો સ્વાર્થનો ત્યાગ કરીને પરાર્થ પાછળ નહી જ દોડે આવા લોકો પરોપકાર (પરાર્થ) કરે છે, તે પણ પોતાના સ્વાર્થ માટે નામના માટે, પ્રતિષ્ઠા માટે અને વાહ વાહ માટે સ્વાર્થ પત્યા પછી આવા લોકો પરોપકારનુ નામ પણ લેતા નથી. પોતાનો સ્વાર્થ ન સધાતો હોય, તો પરોપકારને ગળાટૂંપો દેવા પણ આ લોકો તૈયાર હોય છે.

ચોથા વર્ગના પુરુષો નથી તો પોતાનો સ્વાર્થ સાધી શકતા કે નથી પરાર્થ (પરોપકાર) કરી શકતા આવા લોકો પોતાનો સ્વાર્થ ન સધાય ત્યારે પરાર્થનો નાશ કરવાનો કે તેમાં ખલેલ પહોંચાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આવા મનુષ્યોમાં વિચાર કરવા જેટલી બુદ્ધિ જ હોતી નથી. પોતાને ન મળવાનું હોય, તો તે બીજાને પણ ન મળે એવી પેરવી કરતાં આ વર્ગ ખચકાતો નથી. ભર્તૃહરિ કહે છે કે, 'આવા લોકોને મારે શુ નામ આપવું ? તેમની આગળ કયા વિશેષણો વાપરવા ? મને કંઈ પણ સૂઝતું નથી.'

ખરેખર, ઉપરના શ્લોકમાં મનુષ્યના હૃદયનુ ખૂબ જ સુંદર રીતે પૃથક્કરણ કરવામાં આવ્યું છે હવે આપણે પૂરેપૂરો વિચાર કરીને આ ચાર પ્રકારોમાંથી એકની પસંદગી કરવાની છે. મને લાગે છે કે આપ ઉત્તમ કોટિની જ પસંદગી કરશો. આપ ઉત્તમ કોટિના થવા માટે પ્રયત્નશીલ પણ રહેશો જ પરંતુ આપનો આત્મા પર લાગેલો સ્વત્વ, મોહ અને મમતાનો લેપ, આપના હૃદય પર છવાયેલું આસક્તિનુ આવરણ અને આપની બુદ્ધિ પર કબજો જમાવીને બેઠેલો અહંકારનો અંધકાર આપને એકદમ ઉત્તમ કોટિના સત્પુરુષ નહી જ થવા દે આ લેપ, આવરણ અને અંધકારનુ પડ એટલુ બધુ ઘેરુ છે કે તેને ઉખાડવા માટે તમારે મહેનત લેવી પડશે પરંતુ માણસ જો આ રસ્તે જવાનો પાકો નિર્ણય કરી લે, તો તેના માટે ઉત્તમ કોટિના સત્પુરુષ થવાનુ કાર્ય મુશ્કેલ નથી મહાત્મા ગાંધીજીએ

જ્યારે રાષ્ટ્ર માટે તન, મન અને ધનનુ સમર્પણ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો, દેશના કલ્યાણ માટે પોતાનુ સર્વસ્વ ન્યોચ્છાવર કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી, ત્યારે તેમને કોઈ જ મુશ્કેલી ન નડી ગમે તેવા વિઘ્નો પણ તેમના માર્ગને અવરોધી ન શક્યા. ગાંધીજીએ પોતે જ પોતાના હસ્તાક્ષરમાં (આટોગ્રાફ) આપતા એક જગ્યાએ લખ્યું છે It does not cost to be kind (પરોપકારી-દયાળુ બનવા માટે કંઈ કીમત આપવી પડતી નથી) ગાંધીજી પોતે પરોપકાર કરવામા આનંદ માનતા હતા અને પરોપકારને પોતાની સાધનાનુ એક ઉત્કૃષ્ટ સાધન માનતા હતા. મહાત્માજી કેવળ ભારત રાષ્ટ્ર સાથે જ નહીં, પરંતુ સમગ્ર વિશ્વ સાથે વિશ્વ બંધુત્વની સ્થાપના માટે તન, મન, વાણી, બુદ્ધિ અને ધનનો ઉપયોગ થાય એમ ઈચ્છા રાખતા હતા. આ કારણને લીધે જ તેઓ વિશ્વવંદ્ય અને લોકપ્રિય બની શક્યા. હજારો બુદ્ધિશાળી પુરુષોએ તેમના માર્ગદર્શનનો લાભ લીધો તેમના પરાર્થ કાર્યની સુવાસ લાખો-કરોડો લોકોના અંતકરણ સુધી ફેલાઈ ગઈ હતી.

ભગવાન મહાવીર, મહાત્મા બુદ્ધ, મર્યાદાપુરુષોત્તમ રામ, કર્મયોગી શ્રીકૃષ્ણ અને પ્રેમસિંધુ ઈસુ ખ્રિસ્ત-આ બધા મહાપુરુષોએ પરોપકારમા જ જિંદગી ખર્ચી નાખી હતી. આ ભારતભૂમિ પર હજારો તીર્થંકરો થઈ ગયા, પેગંબરો થઈ ગયા, ઋષિઓ, મુનિઓ અને સંતો થઈ ગયા. આ બધા પરોપકારની પગદંડી પર ચાલતા હતા.

તેમનાં જીવન પરોપકારને લીધે જ કૃતાર્થ થઈ ગયાં. ભારતની માટીમાં જ એવી તાકાત છે કે તેમાં એકએકથી ચડિયાતા પરોપકારી પુરુષો પાકયા છે. પરોપકારના પાઠ ભણવા માટે આ લોકોને કોઈ પાઠશાળામા જવુ પડતું નથી. તેમને કયાય પરોપકારની 'ટ્રેનિંગ' (કેળવણી) લેવી પડી નથી. આપમેળે સ્ફૂરેલો પરોપકાર જ તેમનુ જીવનામૃત બની ગયો હતો. તેમના રોમેરોમમાં પરોપકારનુ પીયૂષ વહેતુ હતું. આ બધા મહાપુરુષોએ તેમના હૃદયમા રહેલા આત્મદેવતાને પરોપકાર વડે જાગ્રત કર્યો હતો.

પરંતુ આપણા કમનસીબે આજે ભારતભૂમિ પર ફરીથી સ્વાર્થનાં વાદળ ઘેરાવા લાગ્યાં છે, લોકોના માનસમાં મમતાની વેતરણી વહેવા માડી છે, લોકોના હૃદયમા અહંકારનો કાળો નાગ ફૂફંડા મારે છે, આસક્તિની પૂતના રાક્ષસી બુદ્ધિનુ સત્ત્વ ચૂથે છે, મૂર્છાની માયાવિની વાણીને સકુચિત, કર્કશ અને સ્વાર્થમય બનાવે છે અને મમત્વનું ઝેર પાચેય ઇદ્રિયો અને શરીરમાં ઝડપથી ફેલાઇને ઇદ્રિયો અને શરીરના પરાર્થ (પરોપકારવિષયક) વ્યાપારનું નિકંદન કાઢે છે ભારતભૂમિ પર પાશ્ચાત્ય વિચારના કુસસ્કારોએ આક્રમણ કર્યું છે. લોકોના મગજમાં સ્વાર્થની ભાવનાએ ઘર કર્યું છે લગભગ બસો વર્ષ જેટલી ગુલામીએ ભારતના સારા સસ્કારોને ભૂસી નાખ્યા છે પરોપકાર વૃત્તિ, અતિથિ-સત્કાર, પડોશીધર્મ, ગ્રામધર્મ, નગરધર્મ અને રાષ્ટ્રધર્મના સંસ્કારો પર પાશ્ચાત્ય વિચારસરણીએ કાળું પોતું ફેરવી

દીધું છે પરિણામે આજે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે સૌ પોતપોતાની પંચાતમા પડચાં છે. બધા ચિંતા કરે છે પોતપોતાની ખીચડી રાધવાની પોતાના કુટુંબથી આગળનો વિચાર કે ચિંતા કરવાની કોઈને પડી જ નથી. કેટલાક લોકો તો એવા પણ છે કે જેમને પોતાના સાડાત્રણ હાથના શરીરની જ પડી છે. આ લોકોને પોતાના કુટુંબની પણ પડી નથી. આ સ્થિતિ ભારતવર્ષ માટે કમનસીબીની છે, ભયાવહ છે, વિનાશકારી છે આવા સંયોગોમાં તંગદિલીનાં મૂળ મજબૂત બને છે. માણસ સહેજ આગળ વધશે, તો પોતાની જ્ઞાતિ કે પેટાજ્ઞાતિ માટે કંઈક કરશે. તેનાથી પણ આગળ વધશે, તો સંપ્રદાય કે ધર્મ માટે કંઈક ઉદારતા બતાવશે આ બધું પરોપકારનુ નાટક છે. સાચો પરોપકાર નથી. આપણે જ્યાં પરોપકારની મર્યાદા બાંધીએ છીએ, આપણી માન્યતાનુ 'લેબલ' જોઈને જ કંઈક કરવા તૈયાર થઈએ છીએ, ત્યાં પરોપકાર જેવું કંઈ જ રહેતુ નથી, સ્વ-ઉપકાર જેવું પણ કંઈ જ રહેતુ નથી, સહેજ કડક ભાષા વાપરીએ, તો તેમા આપણા મમત્વ અને અહંતાનું પોષણ હોય છે. પરોપકારમા સરહદબંધી ન હોય કે સીમારેખા પણ ન દોરાય. પરોપકારમાં 'લેબલ' જોઈને આગળ ન વધાય કે 'સાઈનબોર્ડ' જોઈને કામ ન થાય પરોપકારમા તો હૃદયના બધા જ આગળા ખુલ્લા મુકાવા જોઈએ, બુદ્ધિ પરના બધા જ પડળ દૂર થવા જોઈએ વાણીને બધો જ સ્રોત વહેતો થવો જોઈએ અને ઇન્દ્રિ

તેમનાં જીવન પરોપકારને લીધે જ કૃતાર્થ થઈ ગયાં. ભારતની માટીમાં જ એવી તાકાત છે કે તેમાં એકએકથી ચડિયાતા પરોપકારી પુરુષો પાકયા છે. પરોપકારના પાઠ ભણવા માટે આ લોકોને કોઈ પાઠશાળામાં જવુ પડતું નથી તેમને કયાંય પરોપકારની 'ટ્રેનિંગ' (કેળવણી) લેવી પડી નથી. આપમેળે સ્ફૂરેલો પરોપકાર જ તેમનુ જીવનામૃત બની ગયો હતો. તેમના રોમેરોમમાં પરોપકારનુ પીયૂષ વહેતું હતુ આ બધા મહાપુરુષોએ તેમના હૃદયમા રહેલા આત્મદેવતાને પરોપકાર વડે જાગ્રત કર્યો હતો.

પરંતુ આપણા કમનસીબે આજે ભારતભૂમિ પર ફરીથી સ્વાર્થનાં વાદળ ઘેરાવા લાગ્યાં છે, લોકોના માનસમાં મમતાની વૈતરણી વહેવા માડી છે, લોકોના હૃદયમા અહંકારનો કાળો નાગ ફૂફાડા મારે છે, આસક્તિની પૂતના રાક્ષસી બુદ્ધિનુ સત્ત્વ ચૂંથે છે, મૂર્ચ્છાની માયાવિની વાણીને સંકુચિત, કર્કશ અને સ્વાર્થમય બનાવે છે અને મમત્વનું ઝેર પાચેય ઇંદ્રિયો અને શરીરમાં ઝડપથી ફેલાઈને ઇંદ્રિયો અને શરીરના પરાર્થ (પરોપકારવિષયક) વ્યાપારનું નિકંદન કાઢે છે. ભારતભૂમિ પર પાશ્ચાત્ય વિચારના કુસંસ્કારોએ આક્રમણ કર્યું છે. લોકોના મગજમાં સ્વાર્થની ભાવનાએ ઘર કર્યું છે લગભગ બસો વર્ષ જેટલી ગુલામીએ ભારતના સારા સંસ્કારોને ભૂસી નાખ્યા છે પરોપકાર વૃત્તિ, અતિથિ-સત્કાર, પડોશીધર્મ, ગ્રામધર્મ, નગરધર્મ અને રાષ્ટ્રધર્મના સંસ્કારો પર પાશ્ચાત્ય વિચારસરણીએ કાળું પોતું ફેરવી

કે પ્રાણીના સંપર્કમાં હું આવું, તે સૌનું મારી મારફત કલ્યાણ થાઓ, ભલું થાઓ, શુભ થાઓ, તેમનાં જીવન સુખી, સ્વસ્થ અને નિર્વિકાર બનો!' આપણે આપણા મન, વાણી, બુદ્ધિ, હૃદય અને ઇંદ્રિયો પરથી થોડીક પણ સંકુચિતતા દૂર ન કરી શકીએ? જે માણસ આટલી મન, વાણી, બુદ્ધિ અને હૃદયની સંકુચિતતા દૂર કરી શકતો નથી, જે કેવળ પોતાનો જ વિચાર કરે છે, તેના જીવનમા ચમક કેવી રીતે આવી શકવાની છે? તેનું જીવન ઊંચાં શિખરો કેવી રીતે સર કરી શકવાનુ છે? તે ભલે કોઈ સંપ્રદાયનો અનુયાયી હોય, કોઈ ધર્મમા શ્રદ્ધા રાખતો હોય, નરક, પુનર્જન્મ અને મહાપુરુષોના વચનોમા શ્રદ્ધા ધરાવતો હોય, તે ભલે ધાર્મિક ક્રિયાકાંડોમાં ગતદિવસ ડૂબેલો રહેતો હોય, લાંબાલાંબા ભાષણો આપતો હોય, પોતાની જ્ઞાતિ, પ્રાંત, ભાષા અને દેશ માટે પરસેવો પાડતો હોય, પરંતુ જો તેનામા પરોપકારની, મર્યાદાબંધીના અભાવની, સીમારેખાના અભાવની અને 'લેબલ' અને 'સાઈન બોર્ડ'ના અભાવની ભાવના નહી પ્રગટે, તેની ઇંદ્રિયો, મન, બુદ્ધિ અને વાણી સંપર્કમા આવનાર કોઈ પણ પ્રાણી અને મનુષ્ય પ્રત્યેના કલ્યાણમા ન લાગતી હોય, તો તેની આ ઉપાસના, શ્રદ્ધા, ક્રિયાકાંડપરાયણતા, ભાષણ અને જ્ઞાતિ માટે કરેલી મહેનત નિરર્થક છે, નિષ્પ્રાણ છે, નિર્જીવ છે

હવે તો આપ સમજી શક્યા હશો કે માનવજીવનમાં

વ્યાપારને પારકાંની સેવામા ઓતપ્રોત કરી દેવો જોઈએ. શુ પ્રકૃતિ(કુદરત)ની બધી જ વસ્તુઓ સીમારેખા દોરીને બીજાં માટે વ્યાપાર કરતી હોય છે કે પોતાની પ્રવૃત્તિ કરતી હોય છે? 'વ્યાપાર' અને 'પ્રવૃત્તિ' આ બે શબ્દોને અહીં વિશિષ્ટ અર્થમા વાપરવામાં આવ્યા છે. ત્યાં નાત–જાત, ધર્મ–સંપ્રદાય કે દેશ–વેશના ભેદભાવ હોતા નથી. પ્રકૃતિ પોતાનાં બારણાં સૌ કોઈ માટે ખુલ્લાં મૂકી દે છે. પછી કેવળ માણુસ જ શા માટે એવો વિચાર કરે છે કે હું મારી જાત માટે, મારા પોતાના માણુસો માટે અમુક વસ્તુનો ભોગ આપીશ અને પારકા માટે કે પારકાનાં માણુસો માટે કોઈ જ વસ્તુનો ભોગ નહીં આપું? શું આ સ્વાર્થસાધનાનો જ એક પ્રકાર નથી?

માણુસ પોતે જ સમગ્ર વિશ્વ સુધી કે વિશ્વનાં સમગ્ર રાષ્ટ્રો સુધી ન પહોંચી શકે એમ બની શકે ખરુ. વિશ્વનાં બધાં જ પ્રાણીઓનો સંપર્ક પણુ તે પોતે ન સાધી શકે. પરંતુ માણુસના વિચારો, તેની બુદ્ધિ અને તેનુ હૃદય તો એટલાં વિશાળ, ઉદાર અને વ્યાપક હોવાં જોઈએ કે તેમાં સમગ્ર વિશ્વનો સમાવેશ થઈ શકે તેણે બુદ્ધિથી આ જ પ્રમાણે વિચાર કરવો જોઈએ, મનથી આ જ પ્રમાણે મનન કરવુ જોઈએ, શબ્દોથી આ જ પ્રમાણે વર્ણન કરવુ જોઈએ, હૃદયથી આ જ પ્રમાણે નિદિધ્યાસન કરવુ જોઈએ અને ઇંદ્રિયોથી આ જ પ્રમાણે વ્યાપાર કરવો જોઈએ કે, જે પ્રાણી કે મનુષ્ય મારા સંપર્કમાં આવે, જે કોઈ મનુષ્ય

કે પ્રાણીના સંપર્કમાં હું આવું, તે સૌનું મારી મારફત કલ્યાણ થાઓ, ભલું થાઓ, શુભ થાઓ; તેમનાં જીવન સુખી, સ્વસ્થ અને નિર્વિકાર બનો!' આપણે આપણાં મન, વાણી, બુદ્ધિ, હૃદય અને ઇંદ્રિયો પરથી થોડીક પણ સંકુચિતતા દૂર ન કરી શકીએ? જે માણસ આટલી મન, વાણી, બુદ્ધિ અને હૃદયની સંકુચિતતા દૂર કરી શકતો નથી, જે કેવળ પોતાનો જ વિચાર કરે છે, તેના જીવનમાં ચમક કેવી રીતે આવી શકવાની છે? તેનું જીવન ઊંચાં શિખરો કેવી રીતે સર કરી શકવાનું છે? તે ભલે કોઈ સંપ્રદાયનો અનુગામી હોય, કોઈ ધર્મમાં શ્રદ્ધા રાખતો હોય, નરક, પુનર્જન્મ અને મહાપુરુષોનાં વચનોમાં શ્રદ્ધા ધરાવતો હોય, તે ભલે ધાર્મિક ક્રિયાકાંડોમાં રાતદિવસ ડૂબેલો રહેતો હોય, લાંબાલાંબા ભાષણો આપતો હોય, પોતાની જ્ઞાતિ, પ્રાંત, ભાષા અને દેશ માટે પરસેવો પાડતો હોય, પરંતુ જો તેનામાં પરોપકારની, મર્યાદાબંધીના અભાવની, સીમારેખાના અભાવની અને 'લેબલ' અને 'સાઈન બોર્ડ'ના અભાવની ભાવના નહીં પ્રગટે, તેની ઇંદ્રિયો, મન, બુદ્ધિ અને વાણી સંપર્કમાં આવનાર કોઈ પણ પ્રાણી અને મનુષ્ય પ્રત્યેના કલ્યાણમાં ન લાગતી હોય, તો તેની આ ઉપાસના, શ્રદ્ધા, ક્રિયાકાંડપરાયણતા, ભાષણ અને જ્ઞાતિ માટે કરેલી મહેનત નિરર્થક છે, નિષ્પ્રાણ છે, નિર્જીવ છે

હવે તો આપ સમજી શક્યા હશો કે માનવજીવનમાં

પરમાર્થ પરોપકારની કેટલી કીમત છે. પરમાર્થ વિનાનું માનવજીવન નિસ્સાર છે, નિરર્થક છે.

આપ જાણો છો કે આપણું આ શરીર પણ નાશવંત છે. તે વહેલુ મોડું એક દિવસ માટી ભેગું થવાનું છે. આપણી બધી ઇંદ્રિયોનો પણ આપણા શરીરના નાશની સાથે નાશ થવાનો છે. આપણી બુદ્ધિની વિચાર કરવાની શક્તિ, આપણા મનની મનન કરવાની શક્તિ, આપણા હૃદયની નિદિધ્યાસન કરવાની શક્તિ, આપણી વાણીની બોલવાની ક્ષમતા—આ બધું જ જે દિવસે શરીરનો નાશ થશે, તે દિવસે નાશ પામવાનું છે. આપણે જે સાધનસામગ્રી એકઠી કરી છે, ધનના ઢગલાનો સંગ્રહ કર્યો છે, કાવાદાવા કરીને મોટામોટાં તોતિંગ સાધનો વસાવ્યા છે—આ બધી વસ્તુઓ પણ શું કાયમ રહેવાની છે કે પરલોકમાં આપણી સાથે આવવાની છે? આપણા સૌનો એક સરખો અનુભવ છે કે આ બધું અહીં જ રહેવાનું છે. ત્યારબાદ આપણી સમક્ષ આ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે—જ્યારે આપણો આત્મા પરલોક જવા વિદાય થશે, ત્યારે સાથે શું લઈ જઈશું? શરીર, મન, બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો, સાધનસામગ્રી, ધન કે બીજી વસ્તુઓ—આમાંથી આપણી સાથે શું આવવાનું છે? આપ કહેશો કે, આ વસ્તુઓ કે સાધનો ભલે સાથે ન આવે, પરંતુ પાપપુણ્ય તો સાથે આવશે જ ને?

હું આપને આ જ કહેતો હતો કે જો આ બધી વસ્તુઓ અહીં જ રહેવાની હોય, તો આ વસ્તુઓથી સારામાં

સારા કામ કરીને, તેમનો આરામા સારો ઉપયોગ કરીને આપણી સાથે પુણ્યની થેલી શા માટે ન લઇ જવી? આ જ સાધનોથી પાપના પોટલા બાંધીને પરલોકમાં લઈ જઈને શા માટે દુખી થવુ? ભારતનો એક સામાન્ય માણસ પણ એટલુ તો સમજી શકે છે કે જેવાં જેનાં કાર્ય હશે, તે પ્રમાણે તેની ગતિ થશે, આગળ સાધનો મળશે અને તે પ્રમાણે ગતિ પણ મળશે. ત્યારે પછી સારાં કાર્યો કરીને અને આપણા સાધનોનો બીજાંના કલ્યાણ માટે સારામાં સારો ઉપયોગ કરીને શા માટે પરલોકમાં પુણ્યપુંજ ન લઈ જવો? પરલોકની વાત જવા દઈએ. પરલોક તો હજુ પરોક્ષ છે. આ લોકમાં પણ પારકાનુ ભલુ કરીને જીવનારો અને પરોપકારમા મસ્ત રહેનારો માણુસ સુખ, સતોષ અને આનદનો અનુભવ કરે છે. તેને પરોપકાર કરવામાં જ, પરાર્થ (પરમાર્થ) જીવન જીવવામા જ સ્વર્ગીય આનંદનો અનુભવ થાય છે. પારકાના આનદમા જ તેને પોતાના આનંદના દર્શન થાય છે પરંતુ આ લોકમા જ જે પોતાનો સ્વાર્થ જોઈને આગળ વધે છે, કાચબાની જેમ સંકોડાઈને આગળ વધે છે અને પારકાની સહેજ પણ પરવા કરતો નથી, તે માણુસ સુખી થઈ શકે છે ખરો? તેને સનાતન સુખ કે વાસ્તવિક સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે ખરી? અનુભવ કહી જાય છે કે પોતાના સ્વાર્થમાં જ રત રહેનાર માણુસને ન તો કુટુંબમા સુખ હોય છે, ન જ્ઞાતિમા સુખ હોય છે, ન સમાજમા સુખ હોય છે કે

ન રાષ્ટ્રમાં સુખ હોય છે. તેની પાછળ ચિંતાઓનો કાફલો હોય છે તે માણસોને સાધનો કે પૈસો મેળવવાની, તેનું રક્ષણ કરવાની અને તેનો ઉપયોગ કરવાની ચિંતા રહ્યા કરે છે આવો સ્વાર્થી માણસ ન તો કુટુંબીજનોને ખુશ કરી શકે છે કે ન તો પડોશીઓ કે જ્ઞાતિનાં માણસોને ખુશ કરી શકે છે! લોકોની તરડાયેલી આંખો અને ખેંચાયેલી ભ્રકુટિઓની અવગણના કરીને તે પોતાની જાતને ભલે સંતોષી અને સુખી માની બેસે, પરંતુ સાચુ જોતા આવો લોભી, સ્વાર્થી અને અભિમાની મનુષ્ય સંતોષી કે સુખી થઈ જ શકતો નથી. આવા માણસ પાસે થોડાક સમય માટે પૈસાની ગરમી રહે કે સાધન-સામગ્રીમાં વધારો થાય એમ બને આ પૈસાના જોરે તે બીજા માણસોને ખરીદી પણ શકે કે પૈસા આપીને પોતાની સેવચાકરી પણ કરાવે આમ થયા પછી પણ તેની સંકુચિત, સ્વાર્થી અને અભિમાની મનોવૃત્તિને લીધે આ માણસો તેની સાથે ટકશે નહી, ટકશે તોપણ કામચોરી કરશે આવા માણસો આજીવિકા ચાલુ રાખવા જેટલું જ કામ કરશે. પેલા શેઠજી પોતાના માણસો માટે બળાપો કર્યા જ કરશે. તેમના મનને નિશ્ચિતતા નહીં જ હોય. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આવા સંયોગોમાં પણ તે સાચા સુખનો આસ્વાદ તો નહીં જ માણી શકે. તેમને સાચો આનંદ તો ત્યારે જ મળી શકે કે જ્યારે તેમનું મન બદલાય, દિલ ઉદાર થાય અને પરોપકારની ભાવના કેળવાય.

અઢારે પુરાણો લખાઈ ગયા પછી વ્યાસજીને પૂછવામાં આવ્યું : 'આ પુરાણોનો સાર શો છે? આ અઢાર પુરાણો લખીને આપ શું કર્તવ્યાકર્તવ્યનો નિર્દેશ કરવા ઇચ્છો છો? આમાં માનવજીવન માટે સારરૂપ ગ્રાહ્ય વસ્તુ કઈ છે?'

વ્યાસજીએ એક જ શ્લોકમાં જવાબ આપી દીધો :

'अष्टादशपुराणेषु व्यासस्य वचनद्वयम्।
परोपकार पुण्याय पापाय परपीडनम्॥'

'અઢાર પુરાણોમાં વ્યાસજીના બે જ વચનો સારરૂપ છે (૧) પુણ્યપ્રાપ્તિ માટે પરોપકાર કરવો અને (૨) પાપસંગ્રહ માટે પારકાને દુઃખ આપવું'

જો બધા જ માણસો આટલા શાસ્ત્રો, આટલાં પુરાણો, આટલા વેદ અને આટલા સૂત્રો ન ગોખતા કેવળ આ બે વચનોને જ યાદ રાખે, તોય બસ છે. આમાથી એક નિષેધાત્મક છે અને બીજુ વિધેયાત્મક છે પારકાને દુખ ન પહોચાડવું અને બની શકે તેટલો પરોપકાર કરવો

કેટલાક લોકોની એવી માન્યતા હોય છે કે પરોપકાર કેવળ પૈસાથી જ થઈ શકે છે પરંતુ આ માન્યતા ભ્રામક છે પૈસા સિવાય શરીરથી, મનથી, બુદ્ધિથી, વાણીથી અને અન્ય સાધનોથી પણ પરોપકાર થઈ શકે છે

સારા કાર્યોમા પૈસો વાપરવો, ગરીબો અને નિરાધારોને મદદ કરવી, અન્ન, વસ્ત્ર અને દવાઓ આપવી અને

આવશ્યકતા હોય તેમને બીજાં સાધનો આપવાં આ બધાં પરોપકારનાં કાર્યો ધન અને સાધનોથી કરી શકાય છે.

કોઈ માંદા કે વૃદ્ધની શરીરથી સેવા કરવી, કોઈ અશક્તને મદદ કરવી, શરીરશ્રમ કરીને લોકોનું ભલું કરવું, કોઈને શારીરિક મદદની જરૂર હોય તો આપવી–આ બધાં પરોપકારનાં કાર્યો શરીરથી કરી શકાય છે.

આપણી બુદ્ધિથી કોઈનું ભલું કરવું, કોઈને યોગ્ય માર્ગદર્શન આપવું, યોગ્ય સલાહ આપવી, પ્રેરણા આપવી, શંકાશીલ માણસોની શંકાનું નીરસન કરવું, ઉવેખાયેલાં માણસોને યોગ્ય રસ્તે દોરવા, કોઈ સ્ત્રી કે પુરુષને અવળા રસ્તેથી સીધા રસ્તે લાવવા, બે ભાઈઓ અંદરોઅંદર લડતા હોય અને કચેરીમાં નકામા નાણાં વેડફી દેતા હોય તેમને સમજાવીને સમાધાન કરાવવું, સમાજ, જ્ઞાતિ, દેશ કે કુટુંબમાં જે ખરાબ રિવાજો હોય તેમને સમજાવટથી દેશવટો અપાવવો, નકામા ખર્ચા ઓછા કરાવવા–આ બધાં પરોપકારના કાર્યો બુદ્ધિથી થઈ શકે છે.

કોઈ દુઃખી ભાઈ–બહેનને દિલાસો અને આશ્વાસન આપવું, જેના પર આપણા શબ્દોની અસર થઈ શકે તેમ હોય તેને કહીને મદદ અપાવવી, માંદા માણસને ધીરજના બે શબ્દો કહેવા–આ બધો પરોપકાર વાણીથી થાય છે.

મનથી વિશ્વ, સમાજ અને પ્રાણી માત્રના કલ્યાણનું ચિંતન કરવું, વિશ્વકલ્યાણનો વિચાર કરવો, જગતના કલ્યાણનું ચિંતન કરવું–આ પરોપકાર મનથી થાય છે.

આ જ રીતે પાંચેય ઇંદ્રિયો દ્વારા પણ પરોપકાર થઈ શકે છે. કર્ણેંદ્રિય દ્વારા કોઈ ગરીબ દુઃખીનો આર્તનાદ સાંભળીને મદદ કરવી, ચક્ષુ દ્વારા કોઈ પીડિત કે શોષિત વ્યક્તિને જોઈને તેને મદદ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો, ઘ્રાણેન્દ્રિય દ્વારા જ્યાં દુર્ગંધ કે સડો હોય, ત્યાંથી માણસોને સુરક્ષિત સ્થળે ખસેડવામાં મદદ કરવી, જિહ્વા દ્વારા સડેલી કે વાસી વસ્તુને ચાખીને કે બીજાંના પેટમાં ન જાય તેવો પ્રયત્ન કરવો અને સ્પર્શેન્દ્રિય દ્વારા શરીરની જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયોનો સદુપયોગ કરવાની પ્રેરણા આપવી

પરોપકાર વિશે ખૂબ જ લંબાણથી કહેવામાં આવ્યું છે, એક જ વાક્યમા કહેવુ હોય તો પરોપકાર જ માનવજીવનની સાચી નિશાની છે જે માણસ પરોપકારથી વચિત રહે છે, તે જીવનની સફળતાથી પણ વંચિત રહે છે એટલે ક્ષણેક્ષણે આપણા હૃદય, મન, બુદ્ધિ, વાણી અને ઇન્દ્રિયોમાં પરોપકારનુ પીયૂષ વહેતું રહેવુ જોઈએ. આ રીતે પળેપળે પરોપકારનુ પીયૂષ વહેતું રહે, તો જ આપણે આપણા ઐહિક અને પારલૌકિક જીવનને સફળ કરી શકીએ.

ગુજરાતી સાહિત્યનાં સર્વ શ્રેષ્ઠ પ્રકાશનો

બાવન પત્તે	લે. શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર	૭/૫૦
ખમ્મા અન્નદાતા	યાદવેન્દ્રચંદ્ર શર્મા	૫/૦૦
કાજળરેખા	હરીશ નાયક	૪/૦૦
પ્રેમપ્રભાવ	તારાચંદ્ર અડાલજા	૬/૦૦
દંભી દુનિયા	,,	૭/૫૦
સૌરાષ્ટ્રની પ્રેમકથાઓ	,,	૬/૨૫
વીરાંગનાની વાતો ભા ૧-૨	,,	૧૫/૦૦
વીરની વાતો ભા ૧ થી ૪	,,	૨૫/૦૦
રા ગજરાજ	ધનશંકર ત્રીપાઠી	૫/૨૫
કલ્પના	ડૉ બીપીન ઝવેરી	૩/૨૫
નાના	એમીલ ઝોલા	૪/૦૦
સોનચંપો	મગનલાલ બ્રહ્મભટ્ટ	૩/૦૦
પ્રમદાનુ પતન	ચંદુલાલ જે વ્યાસ	૭/૭૫
વિષ અને અમૃત	,,	૭/૦૦
કાળા માથાનો માનવી	,,	૫/૨૫
ચુમાલીસ ચહેરાનો માણસ	,,	૭/૨૫
ચમત્કારીક નવલકથા	,,	૫/૭૫
ચમત્કારીક ઉઠાવગીર	,,	૭/૨૫
ઠગાર્કનો ભોગ	,,	૪/૨૫
સાર્ષ્ટ્રલ ચોર	લુઈઝીવાર્તાલોની	૩/૫૦
જીંદગીનો આનંદ	મંત્રી પુષ્કર મુનિજી	૩/૨૫

જીવન જીવવાની કળા	વીઠલદાસ મોદી	૨/૨૫
મહાભારત	દિનુભાઈ જોષી	૧૦/૨૫
રામાયણ	,,	૬/૨૫
ભાગવત	,,	૮/૨૫
મહાકવીઓની પ્રસાદી	ખંડ, ૧–૨ ,,	૧૨/૫૦
વિજ્ઞાન કથા	,,	૭/૫૦
ખોવાયેલી દુનિયા	મહા પંડિત રાહુલ	૪/૦૦
વિધિના લેખ	ધ્રૂવકુમાર કચ્છી	૨/૨૫
લીના	અશ્વીનકુમાર વ્યાસ	૪/૨૫
કાયર	રાજેન્દ્ર શર્મા	૪/૦૦
એક બકરાની આત્મ કથા	હરીપ નાયક	૩/૯૦
વૈશાખી વાદળ	નંદકુમાર પાઠક	૫/૦૦
રંગમહેલ	ધીરજલાલ ગજ્જર	૪/૨૫
જીવન એ જ નાટક	મન્મથરોય	૧/૭૫
વકીલના અસીલ બીજા નાટકો	બકુલ જોષીપુરા	૨/૦૦
યોગ્ય સ્થાને મૂકો	,,	૦/૩૦
યૌવન	સતગાર	૨/૦૦
નારીના ચરણે	ધીરજલાલ ગજ્જર	૧/૦૦
ભક્તિસાગર	અભરામ ભગત	૨/૦૦

—❀—

આભાર

આ સુંદર પ્રકાશન કરવા માટે નીચે જણાવેલા અગાઉથી ગ્રાહક થનારા માનવંત સાહિત્યપ્રેમી અને સંસ્કૃતિની ભાવનાવાળા સદ્ગ્રહસ્થો તથા મજલ શ્રાવક સંઘનો અમે આભાર માનીએ છીએ .–

૧૮૦	શાહ ચીમનલાલ રિખવચંદ	ધનલક્ષ્મી મારકેટ,	અમદાવાદ-૨
૯૦	શાહ ધીંગડમલ ચંદનમલ	ઇન્સોડરાય મારકેટ,	,,
૯૦	શાહ ભીમરાજજી સુરજમલજી સાલેચા,	મજલ	(રાજસ્થાન)
૯૦	શાહ પ્રેમરાજજી ચુનીલાલજી સાલેચા,	મજલ	,,
૪૫	શાહ મીસરીમલજી હિંદુજી સાલેચા,	મજલ	,,
૪૫	શાહ વચ્છરાજજી લાલચંદજી સાલેચા,	મજલ	,,
૪૫	મુથા ભીમરાજજી મીસરીમલજી શ્રીશ્રીમાલ	મજલ	,,
૪૫	મુથા ખીમરાજજી ગેનાજી શ્રીશ્રીમાલ,	મજલ	,,
૪૫	શાહ લાલચંદજી છગનલાલજી કવાડ	મજલ	,,
૪૫	મુથા ચંપાલાલજી છગનલાલજી C/o છોગાજી	મજલ	,,
૨૨–૫૦	શાહ કેસરીમલજી મગરાજજી સાલેચા	મજલ	,,
૨૨–૫૦	શાહ શીવરાજજી પરતાપમલજી સાલેચા	મજલ	,,
૨૨–૫૦	મુથા વાઘમલજી વેલાજી શ્રીશ્રીમાલ	મજલ	,,
૨૨–૫૦	શાહ ભીખમચંદજી દેવાજી શ્રીશ્રીમાલ	મજલ	,,
૨૨–૫૦	શાહ મગરાજજી વરદાજી સોલંકી	મજલ	,,
૧૩–૫૦	શાહ મોહનલાલજી હસ્તીમલજી સાલેચા	મજલ	,,
૯–૦૦	શાહ વસ્તીમલજી મોહનલાલજી કોઠારી	મજલ	,,
૯–૦૦	શાહ માંગીલાલજી વેલાજી શ્રીશ્રીમાલ	મજલ	,,
૯–૦૦	શાહ મીસરીમલજી હીરાચંદજી નાગોત્રા	મજલ	,,
૪–૫૦	શાહ તારાચંદજી દેવાજી શ્રીશ્રીમાલ	મજલ	,,
૪–૫૦	શાહ ગુણેશમલજી હીરાજી સાલેચા	મજલ	,,
૩૦–૦૦	એક ગુપ્તદાની, ખંડપ		